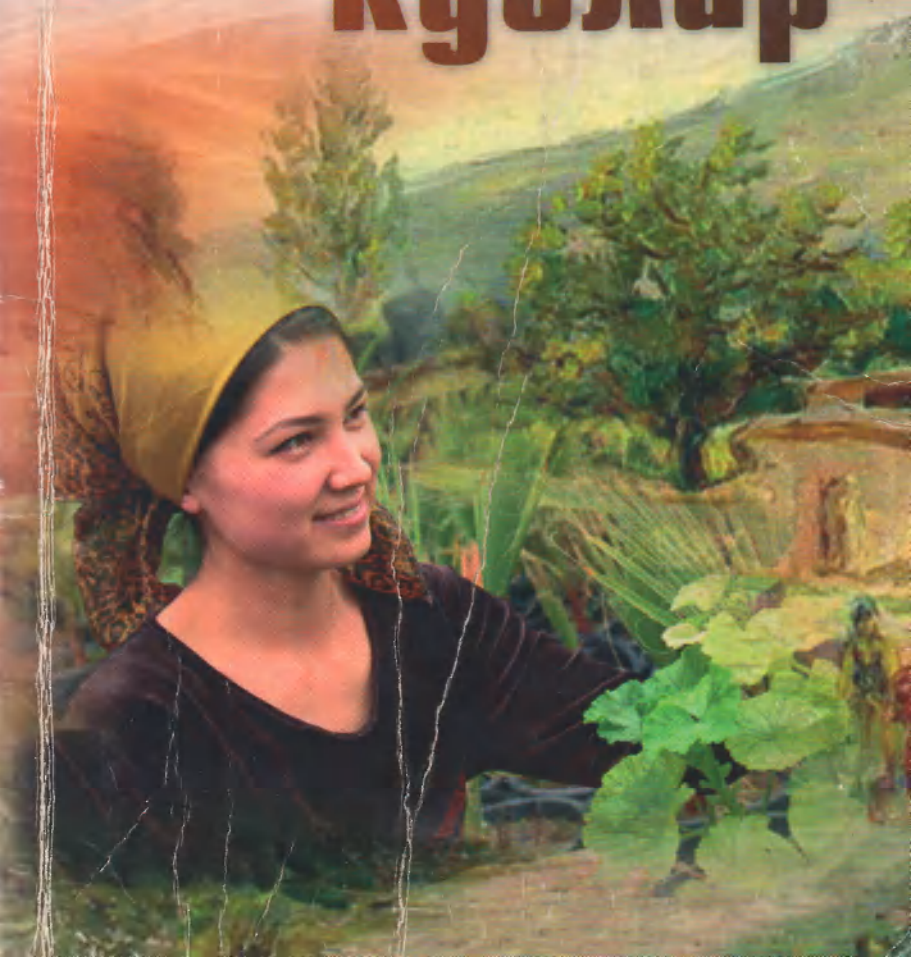

Пиримқул Қодиров

Қора кўзлар

Пиримқул Қодиров

Қора кўзлар

6146/4п

ТОШКЕНТ
«АДАБИЁТ УЧКУНЛАРИ»
2018

УЎК: 813.37

КБК: 86.0 (9Ў)

Қ – 9

Қодиров, Пиримқул

Қора кўзлар: роман / Пиримқул Қодиров. – Тошкент: Адабиёт учқунлари. 2018. – 400 бст.

ISBN 978-9943-992-37-5

УЎК: 813.37

КБК: 86.0 (9Ў)

ISBN 978-9943-992-37-5

© Пиримқул Қодиров, «Қора кўзлар». «Адабиёт учқунлари», 2018 йил.

Майнинг охирлари. Водийларда барвакт хазон бўлган лолақизғалдоқлар Туркистон тизма тоғининг этакларида энди очилган.

Кечаси билан ёмғир ёққан эди. Эрталаб тоғ қаршисидаги кенг текисликдан офтоб чарақлаб чикди. Тоғдан ошиб ўтолмаган қорамтир булутлар ён бағирларни бекитиб, чўққиларга тиралиб, бурқсиб ётар эди. Офтоб баландроқ кўтарилди-ю, булутлар тарқаб, тоғларда ҳам ҳаво очилиб кетди.

Текисликка ёққан ёмғир тоғ тепасига қор бўлиб тушган экан. Чўққилар аввалгидан ҳам оқроқ ва силлиқроқ. Улардан пастдаги арчазор ён бағирларига қор жуда ола тушибди: бир жой кашқа бўлган, бир жойга сал урвоғи теккан. Тоғнинг ярмидан пасти эса ёмғирдан кейин қорайиб, хиёл буғланиб туради ва унча аниқ кўринмайди.

Текисликнинг узоқ четидан чиқиб келган юк машинаси шу тоққа қараб жадаллаб боряпти.

Шағал ётқизилган йўлда ёмғир кўлмаклари учрайди. Филдираклардан сачраган сув борт тахтасига шатир-шутур урилади ва йўл бўйида очилган лолақизғалдоқларни жимгина силкитиб ўтади.

Машинадаги юк устига тўшалган брезентда симоби чакмон кийган, қалин қошлари бир-бирига тутшиб кетган, яғриндор, қорамағиз йигит

ёнбошлаб ётибди. Машина шамоли брезентнинг учини хилпиратиб, унинг кирза этигига қайрилиб уради, чакмонининг этакларини тортқилайди. Шунда йигитнинг белидаги гулбанд соғли пичок, чарм попукли қин ва шим чўнтагига учи тикиб қўйилган мис пойнак кўришиб кетади.

Осмондан қалдирғочлар ўкдай учиб ўтади. Тўрғайлар бир нуқта устида қанот қоқиб вужурланади. Улардан нарида уч-тўртта йирик-йирик қора қушлар ниманидир мўлжалга олиб шовилмай айланишади.

Йигит қора қушларни кўрди-ю, бирдан сергакланди. Ўрнидан кўтарилиб, орқага тикилиб қаради.

Текислик уфқ билан туташган жойда бир сурув қўй элас-элас кўзга тапланди.

Йигит тез ўгирилиб, ҳалиги қора қушларга кўз югуртирди. Улар пасткамликда ниманидир аниқ кўришди шекилли, бирдан пастлай бошлашди.

Йигит кабина тенасини қаттиқ тақиллатди. Машина тўхтар-тўхтамас ерга сакради. Унинг бўйи баланд эди – қўлини борт тахтасидан олар-олмас узун оёқлари ерга келиб тушди.

Йигит қора қушлар пастлаётган томонга қараб чопди. Будённийга хавас қилиб шопдай мўйлов қўйган хайдовчи кабинадан бошини чиқариб, норози товуш билан:

– Нима гап? – деди.

Йигит югуриб кетаётган қўйича орқага бир ўгирилди-ю:

– Ҳозир! – деди.

Сўнг узун дўнглик ортига ўтиб кўринмай кетди. Чўпонларга хос ўткир кийқирик хавони қиличдай кесиб атрофга таралди. Йигит гапирганда овози

унча кучли туюлмаган эди, қийқириғи эса ерни ҳам титратгудек қаттиқ эшитилди:

– И-и-и-хий! И-и-и-хий!

Пастлаб келиб энди ўз ўлжалари устига қўнмоқчи бўлаётган қора кушлар бирдан баландлашди ва асабий қанот қоқиб, ўзларини четга олишди.

Йигит пастқам жойда буталар орасида ўралашиб, сурувдан қолиб кетган иккита ҳисори қўзичоқни ердан кўтарди.

Иккови ҳам бир-бирига жуда ўхшаш. Туслари қора-ю кулоқлари оқиш. Узун оёқчалари ҳам олапоча. Улар оч қолишган: бири тумшукчаси билан йигитнинг бағрига туртиб ниманидир қидириб кўрди, иккинчиси безовталаниб қисқагина маъради.

Йигит қўзиларни ерга қўйиб, чакмонини ечди.

Ҳали юришга унча ўрганмаган қўзичоқлар тетапоя қадам ташлашиб, думбалари силкиниб ва позик гавдалари хиёл тебраниб, қаёққадир кетмоқчи бўлишарди.

Йигит маъсум гўдаклардан завқлангандай кулиб икковини чакмонининг икки енгига солди. Бошларини кўлтиқ томонидан чиқариб қўйди. Кейин чакмоннинг икки енгини хуржунга ўхшатиб елкасига ташлади-да, орқага қайтди.

Қўзичоқлар бошларини «хуржундан» чиқариб ясим ётишарди. Улар типирчилаб шикастланмаслиги учун йигит шундай қилганини ўзлари ҳам энди билгандай эликиб қолишган эди.

Йигит дўнгликка чиқиб, бояғи қўй сурувини кўзлари билан қидирди, аммо сурув олислаб кўзга кўринмай кетган эди.

Машинанинг капотини очиб, моторини совутган шопмўйлов шофёр капотни қарсиллатиб ёнди-ю:

– Хей, Аваз, бўл тезроқ! – деб кичқирди.

Аваз яқин борганда хайдовчи унинг елкасидаги кўзиларни кўриб:

– Ё тавба! – деб ёқасини ушлади. – Дўнгнинг бери ёғидан қандай кўрдинг? Туғиб келдингми, нима бало?

– Кўрганим йўқ. Қора қушлар айланганига бирорта чўлоқ қўй уялаб қолиб кетганми деб ўйладим.

– Омадинг келган экан-да, бирпасда иккита кўзилик бўлибсан!

– Эгаси чиқади бунинг.

– Чикмаса... қизиталокнинг биттасини менга бер, бир-икки ой боқай, ўзинг билан сўйиб еймиз. Ширбоз кўзининг тандир кабоби жуда яхши бўлади-да.

– Эгаси чиқади, – деди Аваз яна ва машинага қараб юрди.

Унинг оёғи йўл бўйидаги такасоколга тегиб кетди. Тиниқ ҳаво ранг барглар орасига тўпланиб қолган оппоқ ёмғир суви офтобда ялтираб, тирқираб тўкилди.

2

Бояғи юки устига иккита кўзичоқни ҳам ортиб олган машина тоғ этагидаги эллик-олтмиш ҳовдлилик Ойкўл қишлоғига кириб борди.

Узоқдан қараганда силлиқ туюладиган тоғларнинг гадир будур тошлари, қорамтир арчалари бу ердан хийла аниқ кўринар эди. Қорли чўққилардан совуқ шабада осиб турарди.

Авалга ҳозир бу шабада ёқимли салқинлик берарди. Ёл бағирлардан сой бўйига зинама-зина тушиб келган қишлоқ уйлари ҳам, теғрасига тош қаланган ҳовдлар ҳам, текис томларга босилган пичан гарамлари ҳам, сувалмаган томларда

гиламдай бўлиб очилган долақизғалдоқлар ҳам унга одатдагидан яқинроқ ва қадрдонроқ туюлар эди.

Қишлоқ четида узун молхоналар ва четлари туёқ изларидан чўтир бўлиб кетган молҳовуз бор. Унинг суви шабадада чимирилиб турибди.

Беш-олтита оқ товук молҳовуз четида оёқларини сувга тегизмасликка тиришиб, «фасон»ини келтириб сув ичишарди: бўйинларини чўзишиб, тумшукларига секин сув олишар, кейин бошларини осмонга кўтариб ютишарди.

Молхона томондан чиққан беш-олтита хўкиз кутилмаганда шу товукларнинг устига бостириб келди. Бечора товуклар қақолаб, қанотларини ёйиб қочишди. Хўкизлар эса тиззаларигача ҳовузга кириб, ўзлари лойқалатган сувни симира бошлашди.

Аваз машина устидан буни кўриб, кулиб ўтди. Сўнг шу сўқим хўкизлар учун олинган ва биқинига ботиб турган тахта кунжара ёдига тушди. Аваз бу кунжарани машинага ортгунча роса терлаган эди. Ҳозир бориб буни омборга тушириб бериши керак. Шу тапвишни ўйлаганда шабада ҳам энди баданига совуқ тегиб, этини бир жунжиктирди.

Машина бўзда чиллак ўйнаб юрган болаларга яқинлашди. Аваз уларга қаради-ю, кунжарани яна унутди.

Бўзда оёқ яланг, кўйлакчан бир бола маррадан қарсиллатиб чиллак отар, унга бир ярим баравар келадиган новча ўсмир йигитча тўнининг енгларини чаппа кийиб этакларини ёйиб, осмонда учаётган чиллакни тутинишга тиришар эди. Аммо у ёқдан бу ёққа ҳаллослаб югургани билан ҳеч туюлмас эди. Томоша қилиб турганлар нуқул уни кулги қилишар эди.

Тўнини чаппа кийган бола охири зувлашга тушди.

Машинада буни кўриб ўтаётган Аваз ҳам болаларга кўшилиб кулди-да, ўзининг шунақа ўйнаб юрган пайтларини эслаб кетди.

Тенгдошлари ичида ундан тез чопадигани, чиллак отишда ундан устаси йўқ эди. Аммо ошиқ ўйинига уқуви йўқ эди. Унинг Холбек деган тенгдоши — ўнг кўзи билан қуловининг орасида данакдай қора холи бор бола — бир кун Авазнинг бутун ошиқларини қоклаб ютиб олди. Аваз чўнтагидан танга чиқарган эди, Холбек: «Пулга сотмайман, ошиқ топиб келсанг ўйнайман», — деб туриб олди. Авазнинг аламини келтириш учун чўнтакларини силкитиб, ошиқларини шақирлатди.

Улардан беш-олти қадам наридаги сангзор бўйида қизчалар силлиқ тошчаларни чиқиллатишиб, тўптош ўйнашар эди.

Хулкар деган қизча ўнг қўли билан тошчаларни биттадан юқорига отар, улар тушиб келгунча ердаги тошчаларни ҳам ўша қўли билан битталаб терар, кейин ҳаммасини йиғиб, бир ҳаракат билан кафтининг орқасига ўтказар эди. Шунда унинг бармоқчалари орқага ёйдай эгилиб, ҳамма тошчаларни тутиб қолар эди. Буни кўрган қизчалар ойиларидан эшитган гапларини эслашиб:

— Чевар бўласан, Хулкар! — дейишарди.

Аваз ҳеч қаердан ошиқ тополмай алами келиб турганда Холбек уни баттар қиздирди:

— Энди сан ошиқни қўй, Аваз, яхшиси тўптош ўйна, ютқизсанг, сойда тош кўп, териб чиқаверасан...

Болалар ҳадеб кулишарди. Табиатан мағрур бўлган ва йиқилса ёнини бермайдиган Аваз тенгқурлари орасида хали бунчалик кулги бўлмаган эди. Холбекни ютиш учун у ҳозир ҳеч нарсадан қайтмас эди.

Хулкар деган ўша чевар қизча бу гапларни эшитиб турган экан, Аваз илож қидириб уйларига қараб кетаётганда Хулкар унинг кетидан чопиб борди. Бошқаларга эшиттирмай шивирлаб:

– Сизга ошиқ керакми? – деди.

Аваз унга умид билан қаради. Қизчанинг катта-катта қора кўзлари юзининг ярмини эгаллаб тургандай кўринарди. У тишларининг хали ўсиб текисланмаган кемтикларини очиб, сирдошларча кулимсиради:

– Бугун тоғамла қўй сўймоқчила. Сўйсала ошиғини сизга бераман. Хўпми?

– Қачон?

– Қўй бостирмада турибди. Кечқурун сўймоқчила.

– Бўпти. Бор, ўйинингдан қолма.

Хулкарлар Авазлардан бир ховли нарида туришар эди. Хулкарнинг отаси уруш вақтида меҳнат батальонига кетиб, Уралда вафот этган, ойиси бир ховлида битта қизчаси билан қолган, кейин уларни фарзандсиз тоғалари Норбой ота ўз уйига кўчириб келган эди.

Ўша куни Норбой ота далада, Хулкарнинг онаси билан холаси қаёққадир қидириб кетишган эди. Семизгина тўқли бостирма харисига боғланганича маъраб турар эди.

Аваз ўз уйларига кирди-ю, армиядан келган акасининг қиличдан ясалган пичоғини киши билмас топиб чиқди. У чорвадор оилада ўсиб, мол сўйишларни кичиклигидан кўп кўрган эди. Ёши ўн иккида бўлса ҳам, бўйи ўсик, ўзи миқти эди. Холбекнинг бояги кулгиси хали ҳам қулоғи остида жаранглаб турар, кўзига ошиқдан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди. У қўйни кийналмай кулликлади. Аммо бўғзига пичоқ тортганда кўнгли бир беҳузур

бўлди. Танлаб қочгиси келди. Лекин жониворни чала ўлик қилиб кетиш қилаётган ишидан ҳам ёмон бўлишига, ҳар ҳолда, фаҳми етди. Ишни бир амаллаб битирди...

Орадан кўп ўтмай Хулкарнинг ойиси ҳовлига келиб қараса, қўй яхшилаб сўйилган, орқа оёғидан иккита ошиғи олинган. Бошқа ҳамма нарсаси жойида.

«Вой, буни ким қилди?» – деб қўшниларникига чиқди.

Аваз уйларига ўтиб, қўйдан олган ошиқларини ўша қилич-пичоқ билан йўниб, кўпроқ олчи турадиган «қирпи» қилган, буни ойиси кўрган эди. Пичоқнинг эгаси – Ортиқ соғининг зеҳидан қўйнинг янги қилини тонди...

Аваз бўзга қайтиб бориб, Холбекни энди юта бошлаган, қўйнига энди бир сиқим ошиқ солган ва унинг шиқирлашидан қувониб турган эди. Ҳали аскарлик гимнастёркасида юрган акаси Ортиқ бирдан югуриб келиб қолди.

– Қўйни сен сўйдингми?

Авазнинг ранги қув ўчди. Ортиқ укасининг ботинкасига қаради. Ботинкага қўйнинг қони сачраган экан...

Аваз ўзини ўнглагунча бўлмайд елкасига мушт келиб тушди. Акасининг иккинчи, учинчи муштидан унинг қўйнидаги ошиқлар бўзга сочилиб кетди...

«Уста Қамбарнинг кичик ўғли иккита ошиқ учун бировнинг қўйини сўйиб қўйибди!» – деган гап анчагача шов-шув бўлиб юрди. Баъзилар Авазни «шу кетинида каллакесар бўлади» дейишар эди...

Уста Қамбар ўғлини урмади, сўкмади-ю, лекин бир-икки ой у билан гаплашмади, «одаммисан» деб юзига қарамади. Қўшинининг кизчаси Хулкар эса энди Аваздан кўрқадиган ва ундан узоқроқ юрадиган

бўлиб қолди. Афтидан, у Аваз тўғрисидаги энг ёмон гапларга ишонган эди...

Уриш-сўқишлар, ўқитувчиларнинг панд-насиҳатлари ҳам бир бўлди-ю, отаси билан мана шу қизчанинг муомаласидаги ўзгариш ҳам бир бўлди. Аваз ошиқни қайтиб қўлига олмайдиган бўлиб кетди.

Кейинчалик қўшнилари «ўзи сўйиладиган қўй эди», деб уни кечиришди. Аваз, Хулкар ва Холбекларнинг ораларида яна кўп воқеалар бўлиб ўтди... Аммо ҳозир Аваз фақат ўша ҳодисани, болалик оловлигидан оғзи куйган ўша кунни эслар эди. Бировнинг қўйини ярим кун олдин сўйиб қўйгани учун уни аллақасқларга олиб бориб, олиб келган одамлар ҳозир у бировнинг қўзичоқларини қутқариб келаётганини кўришса нима дейишаркин?

Авазнинг кўнглига шу гап келди-ю, «сен ҳам иззатнараст бўлибсан-а!» деб, энди ўзидан кулиб қўйди.

3

Ойкўл илгари алоҳида колхоз эди-ю, кагтагина идораси бор эди. Кейин қишлоқ чорвадор совхознинг бир бригадасига айланиб, идора керак бўлмай қолди, уни омбор қилиб қўйишди.

Шу омборнинг олдида бояги юк машинасининг бир борти очик турар, Аваз терлаб-пишиб кунжара туширар эди.

Девор тагида чакмонга ўроғлик ётган қўзичоқлар ўтган-кетганга томоша бўлиб, заифгина тамшанишарди. Улар жуда оч қолган. Тезроқ бир қўй ёки эчки топиб эмизилмаса, ҳолдан кетиб қолишлари мумкин. Шунинг учун Аваз кунжарадан тезроқ қутулишга тиришиб шошилади.

Таёғини белининг орқасига қўйиб турган ўрта яшар подачи «қўзиларни сотасанми» демоқчи бўлган эди:

– Қўсиларни тотатанми? – дегандай эшитилди.

Унинг оти Тўйчи эди, «з» билан «с»ни «т»га ўхшатиб чучук қилиб айтар, шунинг учун лақабини «Атта» дейишар эди.

– Э, Атта, буларнинг қандай топилганини сўра! – деди шопмўйлов ҳайдовчи.

Ғарч этик кийган, пиджагининг кўкрак чўнтагига кимматбаҳо авторучка билан автоқалам қистирган омборчи йигит Турди ҳам ҳайдовчининг гапига қизиқиб кулоқ сола бошлади.

– Бир вақт бу, – деб ҳайдовчи Авазга ишора қилди, – машинадан туша солиб дўнгнинг нарёғига қараб чопди. «Бола бечора ёмон нарсга еган экан-да» деб ўйладим. Кейин қийқиргани эшитилди. «Шўрликни ёмон буради-ёв» дедим. Вақт кетяпти. Хит бўламан. Бир вақт қарасам, мана бу қўзичоқларни кўтариб келяпти-да. Оёзим очилиб қолибди. «Буларни туғиб келдингми?» дебман.

Ҳаммалари хаҳолаб кулишар, ҳайдовчи билан Тўйчи Атта Аваз томонга қараб қўйишар эди.

Тўғридан пат-патлаб уч гилдиракли мотоцикл чиқиб келди. Уни қоракўл телпак ва чарм плаш кийган, ўттиз ёшлардан ошган қорамағиз йигит миниб келмокда эди.

Авазнинг акаси Ортиқ шу эди. Унинг мотоцикл рулидан тутган панжараларидан бирида олтига бармоқ бор – чап қўлидаги бош бармоғи иккита, шунинг учун отини Ортиқ қўйишган.

Ортиқ кўнғир брезент этик кийган эди. Узун оёқларини ерга тираб, мотоциклини Авазнинг олдида тўхтатди-ю, энг аввал ерга тўкилган кунжара майдаларига қаради.

– Ҳеч ишни ёлчитмайсан-да, – деди жеркиган товуш билан. – Ўтган кунни гўнгни ҳам тўкиб-сочиб ташибсан. Қўлинг тешикми, нима бало? Ахир бу кунжара давлатнинг пулига келган!

– Ундок бўлса, Турдида давлатнинг супургиси бор, – деди Аваз ҳазил оҳангида, – бекорчиликдан зерикканда супуриб олади-қўяди-да.

Қўзиларни томоша қилиб, қўлини белига қўйиб турган Турди Авазга хўмрайиб қаради. Мавқеи уникидан баланд – омборчи экасини намойиш қилиб, пиджагининг чўнтагидаги қизил авторучкасини олди.

– Юк ташиганинг учун сен ҳақ оласан! – деди Ортиқ укасига. – Олиб чиқ супургини, ўзинг супур!

– Аввал кунжарани тушириб бсрай, мунча шошманг, раис!

Ортиқ аслида бригадир эди. Лекин бутун Ойқўл ҳозир йирик бир бригада бўлгани учун қишлоқда ундан катта бошлиқ йўқ эди. Шунинг учун Аваз уни бир оз киноя билан «раис» деб атар эди.

Ортиқ девор тагидаги қўзиларни кўриб қолди. Қаердан ва қандай топилганини суриштириб кетди. Ҳайдовчи воқеани айтиб берган эди, Ортиқ, ишонгиси келмай, аввал Авазга, сўнг Турдига қаради.

– Ким билади, – деди Турди, – бирорта чўпондан арзон-гаровга сотиб олишганми? Тўл пайтида совхознинг қўзисидан сотадиган чўпонлар ҳам бўлади-ку.

– Ҳаммани ўзингга ўхшатасан-а! – деди Аваз.

Турди ўзи чўпон бўлганида шунақа ишларни қилганини Тўйчи Атта ҳам билар эди. Авазнинг гапини маъқуллаб кулди.

– Ҳа, нима, далага қўзи экиб қўйиптими бўл-маса? – гижинди Турди.

Аваз унга жавоб бергиси келмай акасига юзланди:

— Норбой отанинг сурувидан бўлса ажаб эмас. Хар йили эгиз туғадиган тусоқ совлиқ бор эди. Лекин бунақа кеч туғмас эди.

Норбой отанинг сурувида эгиз туғадиган совлиқлардан уч-тўрттаси ўтган йил ёзда ночорлиқ қилиб қисир қолган, кейин уларга ем бериб, куйиктирадиган дори едириб, қишда қочиришган эди. Шуларнинг энди қўзилаётганини Ортиқ билар эди. Ҳозир ҳаммасини эслади-ю:

— Оббо! — деди, — айнаган чол, қўзиларни йўқотиб юрибди, дегин!

Катта кўча томондан машина товуши эшитилди. Кейин устига брезент ёпилган яшил «газик» кўринди. Ортиқ директорнинг машинасини таниб, жонсарақ бўлиб қолди.

— Директор билса балога қоламиз. Бир эмас, икки қўзи... Яшир буларни!.. Кунжарани сунуриб ол! Тез!

Ортиқ мотоциклини тез буриб, «газик» томонга кетди. Ҳайдовчи чакмонга ўроғлиқ қўзиларни кабинага киритиб, эшикларини ёпиб қўйди. Турди кунжара майдаларини сунуриб улгура олмаслигини сизди-да, устига машинанинг брезентини тўшаб қўйди.

Совхозга яқинда директор бўлиб келган Муталлиб Мансуров бошдан-оёқ бир хил кийинган эди! Кулранг трикодан куртка, шу матодан тикилган кепка ва шим. Ёши ўттиз бешларда, юзи рангпарроқ, «газик» тўхтаб Мансуров ундан тушаётганда яхшилаб тозаланган қора хром этиги йилтиллаб кетди. Ортиқ мотоциклдан сакраб тушиб, у билан эгилиб кўришди. Аваз одамларнинг олдида акаси учун ўнғайсизланиб бир қизарди, сўнг ҳеч кимга қарамай ишида давом этди.

Қалин ва узун ёли қизларнинг сочидай бўйнидан пастга осилиб тушган чиройли кора йўрға отда совхознинг бўлим бошлиғи Давлатбеков етиб келди. Отдан тушиб жиловни Ортиққа берди-да, ўзи директорни молхоналар томонга бошлаб кетди.

Давлатбеков унча семиз ҳам, ориқ ҳам эмас, оқиш юзли, хушмўйлов, новча одам эди. Яшил диагонал кители эскириб, ёқалари хиёл йилтираб қолган, кўкрагида кўп вақт тақиб юриб, кейин олиб қўйилган орденнинг ўрни биллиниб турар эди.

Совхознинг эски директори ишдан олинганда, кўп одам шу Давлатбековни директор бўлади деб юрар эди. Лекин вилоят бошқармаси ўша ерда масъул ишда ишлаган Мансуровни директор қилиб юборди.

Хозир Давлатбеков Мансуров билан ёнма-ён борар экан, бўйи директорнинг бўйидан ярим қариқ баланд эканини сизди-да, бундан ўзича мамнун бўлиб қўйди.

Ортиқ отни боғлаб уларнинг кетидан шошилди.

Учовлари молхоналарини кўриб чиқишди, сут соғувчилар билан гаплашишди. Директор машинасига қайтиб келаётганда Аваз унинг:

— Лекин молхона кўп йилга кетадиган қилиб қурилган экан, — деганини эшитди.

Ортиқ яйраб кетди:

— Ўзимиз ҳам шунга яраша меҳнат қилганмиз-да! Мана, ўртоқ Давлатбеков айтсинлар...

— Тўғри.

Мансуров кунжара ташиётган Авазнинг олдида тўхтади, «хорма, бор бўл» қилишди. Сўнг Ортиққа қараб:

— Техника кўринмайди-ку, — деди. — Қўшни қишлоқларда мана бунақа кунжарани молларнинг оҳуригача электр элтиб қўяди.

– Қани энди, шу электр бизнинг молхоналарга ҳам стиб келса! – деди Ортиқ.

Кутилмаганда Аваз гапга аралашиди:

– Ҳа, зора молхонанинг шарофати билан уйларга электр кирса, биз ҳам телевизор-пелевизор кўриб турар эдик.

– Бу қанақа пичинг? – деди Давлатбеков.

– Нима, бу ерга электр келгани йўқми? – сўради Мансуров Ортиқдан.

Ортиқ укасига «сен тумшуғингни тикма» дегандек захарханда билан қаради-да, директорга мулоҳим товуш билан изоҳ берди:

– Энди... бизнинг қишлоғимиз линиядан узоқ...

– Бу ер Ойкўлми ўзи? – деб Мансуров Давлатбековга юзланди.

Шу гапнинг кўзгалганидан кўнгилсизланиб турган Давлатбеков истар-истамас:

– Ҳа, Ойкўл, – деди.

– Қўшни қишлоқлар электрлаштирилганда Ойкўлга ҳам симёроқ ажратилган экан-ку. Хужжатиини мен ўзим кўрдим.

Давлатбеков елка қисди ва Ортиққа «жавобиини ўзинг бер» дегандай қилиб қаради.

Ортиқ бирорта ёлгон баҳона тўқимоқчи эканини Аваз унинг авзойидан сездиди-да, энди бунга йўл бергиси келмади. Мансуровга ўзи жавоб берди:

– Симёроқларни арралаб, молхонага ишлатиб юборишган.

Ортиқ укасига бақрайиб қаради. Бу қараш аввал кўркувини, сўнг чексиз бир ғазабни билдирарди.

– Ким шундай қилган? – деб Мансуров Давлатбековга қаради.

Бу савол Ортиқнинг хаёлини бўлди, бўлмаса у Авазни сўқиб юборар эди. Давлатбеков Ортиққа

– Турдини эрта-индин кўйга чиқармоқчимиз.

Директор индамай машинасига қараб юрди. Давлатбеков отига томон йўл олди. Ортиқ уларнинг қайси бирини олдин кузатишни билмай бир лаҳза иккиланди. Кейин кўрқа-писа директорнинг ортидан кетди.

4

Ёвнингарчиликдан сўнг хаво янада тиниклашиб, тоғ чўққилари кишлоққа гўё қўл чўзса етгудек яқин келиб қолган. Баланд ён бағирларнинг у ер бу ерида эрталаб кўзга ташланган қор урвоқлари ҳозир эриб кўринмай кетган. Шамол гуж-гуж арчаларнинг хидини олиб келади.

Юкни тушириб бўлиб, уйларига қараб кетаётган Аваз шу улуғвор тоғлару, чакмонидаги бежирим кўзилардан бошқа нарсани ўйламасликка тиришади.

Аммо Ортиқ акасининг аввал кўрқиб, кейин ғазабланиб қарагани, янги директорнинг олдида ўсал бўлиб довдираб қолгани Авазнинг кўз олдидан кетмасди.

«Бир онани эмган ака-ука шундай бўладими? – Оталари уста Қамбарнинг ака-ука носоз бўлган пайтда айтадиган бу гаплари Авазнинг эсига тушди. – Ахир бир-бирини тарбиялаб, суяб, етаклаб ўсган оға-инилар кўп-ку, нега сенлар шунақа эмассанлар?»

Бунинг сабаби кўп. Бошда Қамбар отанинг ўзи ўша симёғоч воқеасини эшитиб, Ортиқни бу йўлдан қайтармоқчи бўлган эди. Аваз ҳам симёғочларнинг арралашишига қарши эди. Лекин Ортиқ: «Бошқа иложим йўқ – деди. – Молхонани қуриб берсам, бу гуноҳимни кечиришади. Агар қуриб бермасам, моллар кўчада қолади-ю, ишдан хайдаламан».

Отда кўп юриб ўрганган Ортиқ энди мотоцикл эгаридан тушмайди. Эгардан тушса умри барбод бўладигандек кўрқади. Акасининг шу заиф томонини Аваз яхши билади, ўзаро гап билан бунини йўқотиб бўлмаслигини сезади. Шунинг учун боя атайлаб уни кўнчилиқнинг олдида уялтириб, кўзини сал очмоқчи бўлди. Лекин бунинг натижасида икковининг ораси баттар совуганини сезиб, ҳозир таъби тирриқ бўлиб борапти.

Уларнинг орасига совуқлик туширган болсқа бир сабаб ҳам бор. Бунинг бир чети ўша бўзда Авазнинг ошиқларини ютиб олиб, уни қиздирган Холбекка бориб тақалади.

Холбекнинг отаси Исмат бобо илгари қишлоқнинг мартабали кишиларидан эди. Шунақа одамлар билан яқинлашишни яхши кўрадиган Ортиқ Исмат бобонинг Суюма деган қизига уйланди. Шундан кейин яна бир ходиса бўлди: қўшнининг қизчаси Хулкарни ўн яшарлигида Ортиқнинг ўн уч яшар қайнисини Холбекка «фотиҳа» қилиб қўйишди.

Олдинлари Аваз бунга чандон эътибор бермас эди. Аммо йиллар ўтган сари Аваз билан Хулкарнинг орасида соф бир меҳр пайдо бўлиб борар эди... Ошиқ можароси туфайли Аваздан совуган Хулкар бўй етганда ошиқлик туфайли унга яқинлашди, «Фотиҳа»нинг машъум маъноси ҳам уларга энди билинар, Холбек уларнинг орасида бир жарга ўхшаб турар ва бу жар йил сайин улканлашар эди.

Ортиқ қайнатасининг гапидан чиқмас ва қайнисини Холбекка ён босар эди. Аваз мактабда ўқиб юрганда шу важдан ака-уканинги орасида ёмон бир тўқнашув бўлди.

Ойкўлга ўхшаган узок қишлоқларда ўқитувчи етишмас эди. Ортиқ саккизинчини битирган бўлса

ҳам, қайнатаси Исмат бобонинг ёрдами билан бешинчи ва еттинчи синфлардан икки ставка дарс олди.

Аваз еттинчида, Хулкар бешинчида ўқир эди. Ортиқ синфхоналар камлигини баҳона қилар, педагогика қоидасига ҳилоф бўлса ҳам, баъзан бу икки синфни қўшиб ўқитар эди.

Ўзининг билими паст, яхши дарс беролмайди, икки синф қўшилиб тўполон қилса, багтар асабийлашади. Қўлида узун линейкаси бор. Битта-яримта бола жуда жонига текканда линейка билан уриб қолади.

Бир дарсда Хулкар Авазга қоғоздан қуш ясаб учирган эди, Ортиқ буни кўриб қолди. Қайниси Холбекка унаштирилган бу қизчанинг Авазга меҳри борлиги Ортиққа хиёнатдай кўринар эди. Қоғоз қушча баҳона бўлди-да, Ортиқ Хулкарнинг қўлига линейка билан бир урди.

Хулкар ҳам ёши ўн учга кириб, иззат-нафси уйғониб қолган қиз эди. «Нега урасиз?» – деб аччиқланиб, линейкани Ортиқнинг қўлидан тортиб олмоқчи бўлди.

Ортиқ ғазабланиб, линейка билан унинг иккинчи қўлига ҳам урди.

Буни нариги қатордаги партадан кўриб қолган Аваз чоғиб келди-ю, линейкани акасининг қўлидан юлиб олиб, синдириб ташлади. Синф шовур-шувур бўлиб кетди, кимдир кулди. Бу кулги Ортиқни чақиб олгандай бўлди. У кулочкашлаб укасининг юзига тарсаки тортиб юборди. Ёши ўн бешга кириб, мўйлови эрта сабза ура бошлаган Авазнинг юзида панжа излари оқариб чиқди. У акасининг ўтган сафарги калтагини ҳам унутмаган эди. Ортиқнинг Холбекка ён босиши ҳам маълум эди. Шунинг ҳаммаси бир бўлди-ю, Аваз бор кучи билан акасининг қорнига

бир мушт урди. Буни кутмаган Ортиқ гандираклаб бориб полга ўтириб қолди.

Ортиқнинг ўқитувчи номи бор... Мактаб шовшув бўлиб кетди. Қишлоқда яна юз хил гап. «Уста Қамбарнинг кичик ўғли, акасини урибди». «Хамма айб акасида, мактаб болаларини урар экан». «Буларнинг асли таги паст!» «Айтмовдимми, кичигининг рафтори ёмон демовдимми!»

Жаҳл устида акасининг ўқитувчилигини унутиб шу ишни қилган Аваз энди уйда ҳам, қишлоқда ҳам ҳеч кимнинг кўзига кўрингиси келмас эди. У тоққа, чўпонларнинг олдига чиқиб кетди.

Чўпонлар ёрдамчига муҳтож эди. Хулкарнинг тоғаси Норбой ота Авазга қўй боқишни ўргатди. Кейинроқ унинг чўпонликка қизиқишини кўриб, ўзига шерик қилиб олди.

Аваз бошқа ўқимади.

Ортиқ ҳам, болаларни ургани маълум бўлиб, мактабдан бўшади. Яна қайнатаси Исмат ота ёрдам бериб, қишлоқдаги магазинни олди, кейин бригадир бўлди.

Аваз ўзи билан бирга ўқиган баъзи синфдошларининг олий маълумот олиб келганини кўрганда, ўзи бугунгига ўхшаб кунжара ташиб юрганини ўйлаганда, мактабдан кетиб хато қилгани ҳали-ҳали юрагига армон солади.

Ака-уканинг кўнгли ҳам шундан бери бир-биридан ҳеч илимайди.

5

Авазларнинг бир чети чорбоққа туташган каттагина ҳовлилари бор. Уйнинг соя томонига Санам хола узун қилиб ўрмак қурган, ранг-баранг жун ишларни бир-

бирига тўғрилиб, гоҳ қайчини, гоҳ ўрмак қиличини ишга солиб, патгилам тўқияпти. Ёши эллик бешларда бўлса ҳам, юзига хали унча ажин тушмаган. Эғнида нафармон тусли делагай. Бошини қора дурра билан танғиб, устидан оқ дока рўмол ўраб олган. Аваз қўзичаларни ойисига кўрсатиб, қандай топганини айтиб берган эди, Санам хола:

– Ажали етмаган экан-да, – деб қўзиларга қараб кулимсиради. Шунда унинг тишқолидан қоранган ва ейилиб қисқа бўлиб қолган тишлари кўринди.

– Хулкар уйдами?

Санам хола бирдан қовоғини солиб:

– Йўк! – деди.

– Қаёққа кетди?

– Билмайман.

Аваз қайнана-келинининг орасидан яна бир гап ўтганини сизди. Оғир тин олиб, ҳовлининг тўрига қараб кетди.

Бу ерда четан балак ўралган мол кўраси бор эди. Қўрага иккита соғин эчки кўканлаб қўйилган эди.

Аваз қўзичоқларни қўрага олиб кириб, шохсиз қора кал эчкига эмизмоччи бўлди.

Аммо шум «кал» шаталоқ отиб эмизмади. Санам хола ўрмакнинг қиличини иплар орасидан олаётиб, Авазни уришди:

– Тегма, энг серсут эчкимни сутдан қолдирасан!

– Савоб иш-ку бу, ойи, қайтага сути кўпаяди.

Санам хола савобни тан олади-ю, лекин эчкиларнинг сути унга жуда керак – қатигини кувида пишади, мойини йиғиб бозорга чиқаради, тўқиётган патгилами учун бўёк, жун сотиб олади.

Аваз «кал» эчкини ийдириш учун кўранинг орқасида бовлоқлик турган улоқчани бўшатмоччи бўлган эди, Санам хола унга бақириб берди:

– Бўшатма! Топган пулинг ўзингга етмайди-ю, яна менинг оғзимдагини олмоқчимсан!

– Бу қўзилар очдан ўлади. Қаранг, сулайиб қолди. Уволидан қўркмайсизми?

– Хе, уволи бошидан қолсин! Қўнғир эчкини ийдир, ювошроқ.

Аваз онасининг айтганини қилиб қўнғир улоқчани бўшатди. Бўйи нариги эчкидан баланд бўлса ҳам, сутни ундан кам берадиган қўнғир эчки улоқчасини таниб, қувониб эмиза бошлади. Шунда Аваз белбоғини ечиб, қўнғир эчкининг қўзини секин боғлаб қўйди. Кейин чўккалаб эмаётган улоқчани олди-да, ўрнига қўзининг биттасини қўйди.

Бу хийладан беҳабар эчки ҳар иккала қўзини ҳам ийиб, думини ликиллашиб эмизди.

Дарвозадан қора чакмонини елкасига ташлаган, қошларигача оқариб кетган бир мўйсафид кирди. Безовта товуш билан:

– Аваз! Санам буви! – деб чақирди. Санам хола ўрмагини қўйиб ўридан турди. Қишлоқча одат билан чолнинг ўнг елкасига қўлини қўйиб кўришди.

– Келинг, – деб совуққина сўрашди.

Аваз кўрадан қўзиларни кўтариб чиқар экан:

– Э, Норбой ота-ку, – деди.

Аваз бу мўйсафид билан кўп йил бирга қўй боққан, кейин унинг жиянига уйланган эди.

Санам хола келинини суймас, шунинг учун Норбой отани ҳам хушламас эди.

Мўйсафид қўзиларни таниб, биттасини Авазнинг қўлидан олиб қаради. Тўйиб эмган қўзича энтикиб нафас олар, отанинг қўлида юракчаси гурсиллаб урар эди.

– Умрингдан барака топ, Авазжон. Мени бир жанжалдан қутқаздинг.

– Яна қанақа жанжал?

– Хе, бу Ортиқ аканг тоза жонимни олди. «Миянгиз айниб қопти!» дейди-я. Мия-ку, жойидадир. Кўз қурғур узоқни кўрмайдиган бўлиб қолди. Қаридик-да энди, ўғлим, етмиш бирга кирдик. Шартимиз кетиб, партимиз қолди. Бу кўзилар учта туққан совлиқнинг учамларидан эди. Онаси қурғур ҳам биттасини эргаштириб кетаверибди.

– «Қўймисан» деганлари шу-да... Қани ота, уйга кириш. Кўзилар сўрида туради. Чакмонга ўраб қўямиз.

Норбой ота айвонга чиққанда Авазга жиддий кўз ташлаб:

– Сен ҳам мени доғда қолдириб кетдинг-а? – деди.

– Нега энди?

– Қариганимда чўпонликни қўлимдан оларсан девдим. Уйландингу чимилдиққа бекиниб олдинг.

– Жиянчангиз-ку, буни хонаки қилиб олган! – деди Санам хола. У ҳам тўлиб юрган эди, энди гап келиб қолганидан фойдаланди.

Аваз ҳазил қилиб қутулишга уришди:

– Менга қарангизлар! Аввал бу кўзиларнинг суюнчисини олай, кейин ҳар қанча сўкиш бўлса белни бақувват қилиб эшитай.

Аммо Норбой отага ҳам ҳозир ҳазил кетмас эди:

– Сен менга бир нарсани айт. Хулкар сенга шарт қўйиб текканмиш. Шу ростми?

– Қанақа шарт? – деб энди Аваз ҳам жиддийлашди.

– Чўпонликни ташламасанг темайман деганмиш-ку.

– Қизиқ экансиз, Норбой ота. Биз тўғримизда озмунча иғво бўлдимиз? Бу гап ҳам шуларнинг биридир-да.

– Шамол бўлмаса дарахтнинг учи кимирамайди, – деди Санам хола. – Чўпон халки кечаю кундуз кўйнинг кетидан юради, ҳафталаб, ойлаб уй бетини кўрмайди. Сенлар бунга чидайсанларми? Бирпас бир-бирларингни кўрмасаларинг туролмайсанлар!

Санам хола ишк-мухаббатни қаттиқ уят ҳисоблар ва ўглининг бу «иллатидан» куйиб-ёниб гапирар эди.

– Ё тавба! – деб у Норбой отага юзланди: – Йигит ҳам шунақа бўладими? Эртаю кеч хотини билан чакчақлашади. Иккови хиринг-хиринг кулади. Умрим бино бўлиб хотинга бунчалик бино кўйган эрни кўрганим йўқ.

Аваз яна гапни ҳазилга буришга уринди:

– Мени жуда мактаб юбордингиз-ку, ойи!

У ҳазил қилган сари Санам холани писанд қилмагандай кўринар ва гашини келтирар эди.

– Шарм-хаё йўқ санларда! – деб ойиси яна бир парда кўтарилди.

Норбой ота ҳам Авазга «бўз бола йигит эдинг, хотиннинг измига тушиб қолибсан» дегандай ачиниб қараб турар эди.

Энди Авазнинг ҳам гаши келди.

– Қани, ойи, қолганини кейин гапирарсиз, ҳозир чой-пой кўйинг, – деб Норбой отани чол-кампирлар турадиган ўнгдаги уйга олиб кирди.

Санам хола ҳам уларнинг кетидан кириб, Норбой отага кўриача тўшаб берди. Майда-чуйда гапни суймайдиган Норбой ота она-бола орасидаги ғуборни кўтармокчи бўлди. Яхшилаб фотиҳа қилгач:

– Энди, Санам буви, – деди, – буларнинг замонаси шу экан.

Тикка турган Санам хола:

– Э, гап замонасида эмас! – деди. – Бундан ўша Ортиқ ҳам дуруст: хотинини «гаҳ» деса қўлига қўндиради. Бояқиш хотинч...

– Улар билан ҳам мураса қилолмаган эдингизку, – деди Аваз ойисининг сўзини кесиб.

Ортиқ ўтган йили қайнатасининг ҳовлиси ёнига уй қуриб, бу ҳовлидан уришиб чиқиб кетган эди. Аваз Санам холага шуни эслатиб, яна балога қолди:

– Сенларнинг касофатларинг уриб шундай бўлди! Ойимчанг фотиҳани бузиб орага совуқлик туширди!

Аваз ойисининг феъли айниб турганда ҳеч қандай мантиқни тан олмаслигини билар эди. «Гап қайтариш керак эмас», деб Аваз ўзини босмоқчи бўлар эди-ю, лекин унинг қонида ҳам Санам холанинг «хамиртурушидан» бир оз бор эди. Мана шу уни ҳам беҳосдан кўтариб юборди.

Авазнинг бўйин ва чакка томирлари бўртиб чикди:

– Ё қулоғимни тинч қўйинг, ё биз ҳам шу уйдан кетиб қутулайлик!

Санам хола «кетавер» дейишга ботинолмади. Лекин аввалги шаштидан ҳам қайтгиси келмади:

– «Биз» деб мунча катта гапирма, бола! Ҳали кўрасан! Холбекдай йигитга вафо қилмаган хотинчанг сени ҳам маймун қилиб ўйнатади!

– Э, бунақа бекорчи жанжаллардан кўра маймун бўлиб ўйнаган ҳам яхши!

– Маймун дарахтда юради, унга пул керак эмас! Сенинг отанг ҳали тўйнинг қарзини узгани йўқ. Мен шу неқоти ўрмакка бир кило бўёқ олай десам, пул топилмайди. – Санам хола Норбой отага юзланди: – Чўпонлигида балодай ойлик олар эди. Энди бир ойда олиб келган матойи ўн беш сўм! Хотинининг пардозига етмайди!

Аваз ойисига ёмон бир гап айтиб қўйишини сезди-ю, эшикка интилди. Айвонга чиқар экан, дунё кўзига қафасдай тор кўринди. Ўзи ҳам ўзига

аввалги Аваз бўлиб эмас, боши сувдонга сивадиган гариб бир қушча бўлиб туюлди. Ойиси эса ҳозир унинг назарида худди Ортиқ акасига ўхшаб кетди. «Ҳа, она-бола бир-бирига тортган, — дерди у нафрат билан. — Кетиш керак, бир ёққа кетиш керак!»

Аваз айвоннинг чап томонидаги эшикни очди. Мис обдаста турган дахлиздан ўтиб, рангдор вассали сертокча уйга кирди.

Келинчаклик буюмлари билан безатилган бу уй ҳозир кимсасиз эди. Деворда Хулкарнинг тўйга тиктирган шохи кўйлаги осиелиқ турар, каравот устида оқ билагузук қулча бўлиб ётар ва бунинг ҳаммаси Авазга мунғайиб қараётгандай бўлар эди. «Бу киши ҳали Хулкар билан нима деб уришди экан?» деган ўй Авазнинг юрагига таҳлика солиб ўтди. У яна ташқарига чиқди.

6

Тепада бир парча оқ булут сузиб юрибди. Унинг теграсида осмон бенихоя тиниқ ва кўк кўринади. Қуёш пасайиб оппоқ чўққилар устига қўна бошлаган, тоғнинг қори кўзни олар даражада ялтирайди.

Кеч кирган сари қишлоқ кўчаларида мактабдан қайтаётган болалар, булоқдан сув олиб келаётган аёллар кўпайиб боради.

Ойкўл қишлоғининг исми жисмига унча монанд эмас. Унда на кўл бор, на каттароқ бир ариқ. Фақат қишлоқнинг ўртасидан бир булоқ чиққан. Бу булоқнинг суви тоғнинг нариги ёнидаги Ойкўлнинг сувига ўхшаш кўм-кўк ва ширин. Ойкўлга баланд Сунбул чўққидан одамнинг белидай сув қишин-ёзин тушиб турар экану, ҳеч қасридан чиқиб кетмас экан. Кексаларнинг айтишича, ўша сув

тоғнинг тирқишидан оқиб келиб, мана шу булоқдан чиқармиш. Буни исботлайдиган бир ривоят ҳам бор: эмишки, тоғда кўй боқиб юрган бир чўпоннинг табғи кўлга тушиб, чўкиб кетибди. Таёкнинг ичига олма яширилган экан. Кейин шу тасқ мана шу булоқдан чиққанмиш....

Шунинг учун булоққа ҳам, қишлоққа ҳам Ойкўл номи берилган экан. Булоқ бутун қишлоқни ширин сув билан таъминлайди. Шу атрофда ўсган тераклар, садалар ва мевали дарахтларнинг томирига ҳаёт бағишлайди.

Ойкўл учун булоқнинг аҳамияти шунчалик зўр бўлишига қарамай, ҳали ҳеч ким унга дуруст эътибор берган эмас эди. Ҳозир атрофига сув сачраб лой бўлган. Одамлар бсхабар қолганда мол кириб булғаб кетади. Қишда сув тўнғиб, четлари сирғанчиқ бўлиб қолади. Қор-ёмғир ёғаётган пайтларда ҳам аёллар ва болалар сувга келишади.

Авазнинг отаси уста Қамбар ўтган йили Тошкентда ишлайдиган катта ўғли билан Кавказга саёҳатга борди. Саёҳатдан қайтгандан кейин булоқнинг шундай бўлиб ётгани кўзига жуда хушук кўринди. У директорга Кавказда кўрганларини айтиб, илтимос қилиб юриб, беш-олти қоп цемент, уч кубометр тахта ундирди. Ўрмон қоровулидан рухсат олиб, тоғдан Аваз билан тўртта яхши арча кесиб келди.

Ҳозир ота қора тўнининг этакларини белбоғига қистириб, пойтеша билан арча йўняпти. Ўзи қорамағиз, бўйи баланд, калтагина соқолига битта-яримта оқ оралаган.

Булоқдан сув олаётган катта-кичик ҳамма унга иззат-икром билан салом берар, «хорманг, отахон» деяро эди. Кўпчиликнинг эътибори жуда ёқиб тушганда Қамбар ота:

– Ишқилиб, шу қора кўзлар омон бўлсин-да! – деб қўярди.

У ўзига ёққан ҳамма одамларни, ҳамма ҳалол меҳнаткашларни – кўзлари қўнғир ёки кўк бўлса ҳам – қора кўзлар деб атар эди. Ҳамқишлоқлари ҳам унинг бу сўзларини худди шу маънода тушунардилар.

Ёнига чўнтак приёмнигини осган, соч қўйган ва свитер кийган йигит иккита бўш челакини бир қўлига олиб, майин бир ашулани эшитиб келар эди. Қамбар ота унинг саломига алик олди-ю:

– Бери кел-чи, Замонали ўғлим, – деди.

Замонали Аваз билан бирга ўсган бола эди, яқинда институтни битириб келган, ҳозир совхоз марказида иқтисодчи бўлиб ишлар эди.

Қамбар ота унинг қўлаб келаётган жажжи приёмнигини чарм ғилофи билан бирга олиб, боладай қизиқиб айлантириб кўрди.

– Ҳукуматга қойилман-да. Шундай нарсаларни ясайди-я!

Ушнингча, бунақа янги нарсаларнинг ҳаммаси завод-фабрикалардан эмас, ҳукуматнинг қўлидан чиқар эди. Замонали кулиб приёмникни қайси завод чиқарганини айтди.

– Ўша завод ҳам ҳукуматники-да, – деди ота. – Қани қулоғини бура-чи, дуруст ашулага ўхшайди.

Радиода Робертинонинг ашуласи берилмоқда эди. Замонали унинг овозини баландлатар экан:

– Ҳў, мен айтган италиялик камбағалнинг ўғли шу-да, – деди.

– Э, ўша болами? Мен аёл киши дебман.

Робертино «О, қуёшим» деган майин, соф бир қўшиқни айтар экан, ҳаёл Қамбар отани узоқларга олиб кетди. Қора денгиз бўйлари, қорли Эльбрус

чўққиси, ажойиб тоғ йўллари, туф деган ғалати бир тошдан бино бўлган арман шаҳарлари, уни ўша ерларга олиб борган катта ўғли Акмал кўзи олдидан бир-бир ўтар эди.

– Бу дунё кенг дунёку-я! – деб қўйди ота. – Дунё кўрганга етмас экан-да, Замонали ўғлим.

– Кавказдан гапиринг, ота, – деди Замонали уста Қамбарнинг суйган мавзуини эсига солиб.

– Бизнинг тоғлар ҳам Кавказдан қолишмайди-ю, лекин уларнинг бир хил ишлари аломат экан-да. Хох ишон, хох ишонма, жуводдиздай сув чиқиб турган булоқ бўлса ҳам, атрофини цементлаб, устига шийпон қуриб қўйишаркан-да. Шуни кўрдиму, ўзимдан уялиб кетдим. Ўттиз йилдан бери шу қишлоқда уй қурибман, молхона қурибману, шу булоқ... Ойкўлни Ойкўл қилиб турган шу сув олдимиздан оққани учун қадрсиз бўлиб ётганини сезмабман.

Булоқнинг бир чстига тош бостирилиб, ёғоч новача ўрнатилган, ундан шилдираб сув тушиб турар эди. Замонали қўлидаги челақлардан бирини шу новачанинг тагига қўйди.

Оркадан мотоцикл товушини эшитиб, Қамбар ота ўгирилиб қаради. Рулда ўтирган Ортиқнинг чарм плаши кечки офтобда ялт-юлт қилиб жилоланди.

– Хў, Ортиқ! – деб Қамбар ота ўғлига қўл сил-киди.

Мотоцикл бу ёққа қараб бурилди.

Унинг коляскасида юмалоқ кўзойнак таққан, ўсиқ мўйлови оппоқ оқарган, уч ой аввал қўйган соқоли ҳали унча узаймаган Исмат бобо ўтирибди. Ортиқнинг қайнатаси. Бу одам кейинги вақтда кўзи ожизланиб, ҳассасиз юролмайдиган бўлиб қолган. Ҳозир у қизил ирғай ҳассасини қўлтиғига қисиб келар эди.

Қамбар ота қудаси билан истар-истамас сўрашди-да, Ортиққа қараб:

– Ўғлим, бу тахтангдан молга охур ҳам қилиб бўлмайди-ку, – деди. – Мен шийпон кураман деган эдим, директорингнинг ваъдаси бошқа эди. Фанер қани? Тунука қани?

Ортиқ мотоциклдан тушмай, оёғини ерга тираб турар, таъби жуда тирриқ кўринар эди.

– Дада, энди шу ишларни кўя туринг.

– Ха, яна нима бўлди?

Ортиқ Замоналининг олдида гапиргиси келмай, мотоцикл рулига қараб тараддудланди.

– Директор ўзгарибди, уста, – деди Исмат бобо.

– Эскиси дуруст эди. Буниси Ортиқнинг жонини олаётган эмиш.

– Цимага?

– “Бригаданг қолоқ, кишлоғинг даромад бермайди» деяётганмиш-да.

Ортиқ новадан сув олаётган Замоналининг елкасига сергакланиб кўз ташлади. Замоналининг приёمنيги ҳали ҳам оҳиста куйлаб турар эди.

Муйилишдан ёлдор қора от йўрғалаб чиқиб келди. Давлатбеков янги директорни қўшни бўлимга кузатиб қўйиб, энди қайтиб келмоқда эди. У Ортиқни кўриб, отини булоқ бўйига қараб хайдади. Қамбар ота ўғлидан секин сўради.

– Бу одам ўршидами?

– Ха, – деб Ортиқ мотоциклидан тушди.

Салом-алиқдан кейин Қамбар ота Давлатбековга арз қилди:

– Мулла Усмон, сиз ҳаммасидан хабардорсиз. Шу шийпон битмай қолиб кетса, эл олдида яхши бўлмайди.

Давлатбековнинг кўнгли ранг эди. Бундан бир ой олдин бошқарма бошлиғи уни совхоз

директорлигига тавсия қилганини ишончли бир одамдан эшитиб, қувошиб юрганда, Тошкент унинг номзодини тасдиқламапти. Ўтган ҳафта Мансуров директор бўлиб келди. Давлатбеков шундан бери ўзини камситилгандай сезади, Мансуров унинг кўзига енгиб чикқан рақибдай кўриниб, ғапни келтиради. Бунинг устига бугун уста Қамбарнинг кичик ўғли Аваз симёғочларнинг сирини очиб, Мансуровнинг олдида Давлатбековнинг маъқени яна бир поғона пасайтиргандай бўлди. Давлатбеков шунинг учун Қамбар отага ҳам қовоғини солиб:

— Мен сизга ёрдам берган эдим, — деди. — Лекин янги директор ҳар бир тийинга тузук қўйиб юрипти. Совхоз даромад бериши керак. Шийнон нима даромад беради? — Давлатбеков ичида Мансуровга киноя қилиб ва ўзини ундан баланд олиб, деди: — Бизга энди даромад берадиган нарсалардан ғапиринглар.

Давлатбеков бу кинояни Мансуровнинг идорасида ишлайдиган Замоналига атайин эшиттириб айтди.

Замонали сувга тўлган челақни нованинг тагидан олди ва Давлатбековга томон ўгирилди. Паст товув билан куйлаб турган приёмнигини «чуқ» эътибор билан қўйди-да:

— Энди, Усмон ака, — деди, — даромад тўғрисида ғапирамиз десак, ғап кўп.

Кўзи ожиз Исмаилов бобо булоқдан сув олаётган киши Замонали эканини энди унинг овозидан таниди ва бир нарсадан қўрққандай ранги оқариб кетди.

Давлатбеков билан Ортиқ ҳам Замоналига сергакланиб кўз ташлашарди. Ёш бўлса ҳам кўп нарсани бошдан кечирган, Ойқўлнинг ҳамма воқеаларидан хабардор бўлган бу мутахассис

йигитнинг кимга ён босишини билиш керак эди. Давлатбеков эгарга қулайроқ ўрнашиб:

– Қани, ўртоқ Сайфиддинов, гапингиз бўлса эшитайлик, – деди.

Замонали кўнглига туғиб юрган гапларини каттароқ йиғинда айтмоқчи эди. Аммо ҳозир Давлатбеков унинг фикрини билишга чиндан қизиқаётганини сизди. Бошқалар ҳам жавоб кутиб, жим турибди. Давлатбеков ўгли тенги йигитга «Ўртоқ Палончиев» деб мурожаат қилгани алоҳида бир эътиборни билдирар эди. «Йиллар ўтиб, бу одам ҳам балки ўзгариб қолгандир?» – деди Замонали ичида. – Эҳтимол, ўз хатоларини тузатмоқчи бўлиб юргандир?

– Ўзингиз биласиз, Усмон ака, – деди Замонали, – биз иқтисодчимиз, даромадни кўп ўйлаймиз.

– Албатта-да, энди, даромад сизнинг касбингиз-ку! – деди Давлатбеков.

– Ха, мана шу Ойкўл... илгари бир колхоз эди. Жуда сердаромад хўжалиги бор эди. Ғалланинг ўзи ҳар йили минг-минглаб даромад берар эди. Нега ўша лалмикорликлар ҳозир кўриқ бўлиб ётибди?

Замонали Давлатбековга қаттиқ тегмасин деб, бу гапни Ортиққа қараб айтди. Ортиққа бу савол оғир бир дашномдай туюлди. Унинг энсаси қотиб, Замоналига пичинг қилди:

– Сен ўқишда юриб баъзи нарсалардан беҳабар қолибсан, ука; мен хабардор қилиб қўяй: биз – чорвадор совхозмиз. Сен айтган лалмикорликлар, ҳозир яйлов!

Замонали Давлатбековга каради, Ортиқнинг пичинги унга ёқмаётганини мўйловининг мамнун қимирлаб қўйганидан сизди.

– Қизик, – деб Замонали мийиғида кулди. – Чорва учун тоғдаги яйловлар ҳам етиб ортади-ку.

– Сиз буни биздан яхшироқ билармикинсиз? – деди Давлатбеков от устидан Замоналига қисқа бир назар ташлаб.

Унинг тагидаги от эгаси одамлар билан гаплашганда сабр қилиб туришга ўрганган эди. Човига ўтирган пашшани қувиб, орқа оёғини ерга бир уриб депсинди-да, яна сукутга кетди.

– Сизлардан яхшироқ билмасам ҳам, – деди Замонали, – бир нарса менинг эсимда турибди: Ойкўл ғаллани кўп олган йиллари чорваси ҳам ҳозиргидан беш баробар кўп эди. Қамбар ота, сиз айтинг, ўша йиллари тоғда колхознинг олти минг қўйи бормиди? Қани ҳозир ўша сурувлар?

Қамбар ота Замоналининг гапига қўшилса, ўғлига қарши гапиргандай бўларди. Шунинг учун жавоб бермай ерга қаради.

– Чорва билан ғалладан келган даромадга колхоз қанча янги уй қурган эди, Қамбар ота? Бир эсланг, ўша уйларни сиз ҳам қурган эдингиз.

– Ҳа, Замонали ўғлим, ўшанда сенинг раҳматли отанг раис эди. Уч йилда иккам олтмишта уй қурган эдик.

– Шунча хўжалик янги уйларга кўчиб кириб, Ойкўл бутунлай ўзгариб кетган эди-ку. Мана, ўша уйлар ҳали ҳам турибди. Лекин ўшандаги даромадлар қани?

Қамбар ота Давлатбеков билан Ортиққа тил теккизмасликка тиришиб:

– Ҳа, энди, – деди, – Ойкўлни Каттаевлар чўктириб кетди-да.

Бу гапдан Исмағ бобо бир чўчиб тушди: у Каттаевнинг энг яқин кишиларидан эди.

Давлатбеков бу тўғрида гап очган кишини ёмон кўрар эди. Ортиқ шуни билгани учун Замоналига ўқрайиб:

– Биз сендан янги бир фикр эшитмоқчи эдик,
– деди. – Сен унутилиб кетган эски гапларни кў-
тариб юрибсан-ку!

У Замоналидан ҳафсаласи пир бўлганини
билдириш учун жавоб кутмай мотоциклига минди.

Бироқ от устида хомуш ўтирган Давлатбеков
Замоналининг ниятини аниқроқ билмоқчи эди.
Унинг кўзлари нохуш йилтиллаб, лаби лабига
ботиб, мўйлови пастга осилиброқ турар, аммо
қоматини аввалгидай тик тутиб гапнинг давомини
кутар эди. Замонали ҳали ҳам бўлса унинг олдида
ўз фикрини ўтказишга умид қилиб:

– Усмон ака, – деди, – ёшликда сиз менинг
отам билан комсомолга бирга кирган экансиз.
Бирга колхоз тузган экансизлар. Шундай бир одам
жонини фидо қилган ишларни наҳотки унутиш
мумкин бўлса?!

Давлатбеков гап айланиб нимага келаётганини
энди сизди. Замонали ҳам, отаси Сайфиддин акага
ўхшаб, Ойкўлдаги колхознинг Бодомзор қишлоғига
мажбуран қўшилганидан норози эди.

Давлатбековнинг туғилган қишлоғи Бодомзор
бу ердан ўн бир чақирим пастда. Азалдан унинг
ери оз, суви кўп, одамлари боғдорчилик қилиб
ўрганган. Уруш даврида ва ундан кейинги йилларда
боғларга дуруст қаралмай, даромад пасайиб кетган,
Бодомзордаги колхоз жуда заифлашиб қолган эди.

Бироқ бу колхознинг раиси ўша пайтдаги райком
секретари Каттаев билан курортларга бирга бориб,
улфат бўлиб юрар эди. Эллик биринчи йилда
колхозлар йириклаштирилаётган пайтда Каттаев
районнинг энг бақувват хўжаликларидан бўлган
Ойкўлни ва унинг атрофидаги бир-иккита чорвадор,
ғаллакор қишлоқларни Бодомзордаги колхозга

қўшмоқчи, ҳаммасига ўша улфатини раис қилмоқчи бўлди. Қўп жойларда тўғри амалга оширилган йириклаштириш бу ерда нотўғри ўтказилаётганини ойкўлликлар пайқаб қолишди. Чунки олти минг қўйи бор Ойкўл шу бирлаштирилаётган колхозларнинг энг бақуввати эди. Райондан узоқроқда бўлса ҳам ўзига ўхшаш чорвадор, ғаллакор колхозларнинг марказида турар эди. Бодомзор эса ўз ёнидаги боғдор, сабзавоткор колхозга қўшилиши керак эди. Йириклаштириш ихтиёрий бўлгани учун Сайфиддин ака кўпчиликнинг шу фикрини Каттаевга айтиб, у билан тортиша бошлади.

Ўшанда Исмат бобо колхознинг ҳосилоти эди, атрофига уч-тўрт кишини йиғиб, Сайфиддин акани раисликдан туширишга зимдан ҳаракат қилиб юрар эди. Каттаев сўзини ерда қолдирган одамни аямаслигини, Сайфиддин ака унинг тишига тегиб юрганини ҳамма билар эди.

Исмат бобо шериклари билан Каттаевнинг олдига бориб: «Биз партиянинг солдатларимиз, — деди, — райком бизга нимани тавсия қилса, шунга розимиз. Сайфиддин раисликдан тушишни истамай сизга қарши чиқяпти, кўпчиликни чалғитяпти».

Каттаев махсус бюро чақирди, Сайфиддин акани «партиянинг колхозларни йириклаштириш сиёсатига қарши» — деб айблади ва раисликдан олиб ташлашни таклиф қилди.

Кўпчилик ойкўлликлар: «Бизга бошқа раис керак эмас», — деб бунга ҳам қарши чиқишди. Йигирма-ўттиз киши тўпланиб, вилоят марказига арзга жўнади. Сайфиддин ака тоққа чорва иши билан чиқиб кетган, одамларнинг бу ишидан беҳабар эди. Исмат бобо киши билмас отланиб, районга қараб чопди. Каттаевга: «Сайфиддиннинг

одамлари райкомнинг устидан вилоятга арз қилгани кетяпти», — деб хабар берди.

Каттаев: «Сайфиддин халқни райкомга қарши отлантиришти, чора кўриш керак!» — деб, тегишли идорага топшириқ берди. Ойкўлликларни яхши гаплар билан йўлдан қайтаришди.

Эртаси куни Сайфиддин ака районга чакирилди-ю, шу кетганича қайтиб келмади. «Гуноҳи зўр экан, қамалибди» деган гап тарқалди. Ойкўл ноилож Бодомзорга кўшилди. Исмат бобо йириклашган колхознинг раисига муовин бўлиб олди. Сайфиддин аканинг энг яқин дўстлари у билан ишлаб кетолмади. Йигирма бир хўжалик бир бригада бўлиб, Мирзачўлнинг янги ерларига кўчиб кетди. Қишлоқ анча бўшаб қолди.

Эллик бешинчи йилда Каттаев порахўрлик қилиб қўлга тушди ва қамалиб кетди. Эллик олтинчи йилда Сайфиддин аканинг беғуноҳлиги тўғрисида қоғоз келди — бу орада унинг ўзи вафот этган экан...

Шундан кейин ойкўлликлардан уч-тўрт киши ўз қишлоқларининг Бодомзор билан қўшилгани нотўғри бўлганини айтиб райкомга чиқди. Масала қайта кўрилади, деб турганларида бу район қўшни район билан бирлашиб, марказ бонқа жойга кўчди. Райком секретари ҳам ўзгариб, Гиёсиддинов деган янги одам бўлди.

Бу орада Давлатбеков Бодомзордаги колхозга раис бўлган эди. Баъзи ойкўлликлар яна қўшилиш, айрилиш тўғрисида гап қўзғаганда, Давлатбеков уларни: «Иш ёқмаслар, идорама-идора юриб арз қилишдан бошқа ишларинг йўқ!» — деб қаттиқ уришди. Унинг Гиёсиддиновга яқинлигини кўп одам билар эди, гапига қарши чиқишга ҳеч кимнинг юраги бетламади.

Давлатбеков бу гапларнинг ковланишини шунинг учун истамайдики, Ойкўлнинг минглаб кўйлари Бодомзорда йўқ бўлиб кетишига унинг ўзи ҳам сабабчи бўлган. Тўғри, чорваининг баракасини ундан олдинги раис билан Каттаев учуриб кетган эди. Лекин ҳали қолгани ҳам анча бор эди. Давлатбеков шу қолган чорва билан донг чиқарди.

Унинг «чорвадорликда Американи қувиб етиб, ўтиб кетамиз! Рязанликлар ташаббусига қизғин қўшиламиз» деб, радиоларда гапирганини, газеталарда ёзганини кўпчилик ҳали ҳам эслаб юради. Давлатбеков рязанликлардан ҳам ошиб кетишга интилиб, эллик тўққизинчи йилда гўшт топшириш режасини икки юз эллик фоиз бажарди ва орден олди. Ўша йили Ойкўлнинг чорваси аввалгидан беш барабар камайиб кетди.

Бора-бора ордендор раиснинг чорваси бутунлай ўтириб қолди. Қўшни колхозларнинг ахволи ҳам унча яхши эмас эди, уч-тўрттасини давлат ўз қармоғига олиб, совхозга айлантирди. Давлатбеков раис бўлган колхоз шу совхозга бир бўлим бўлиб кирди. Фиёсиддиновнинг ёрдами билан Давлатбеков бу бўлимга бошлиқ бўлиб қолди.

Ҳозир ҳам у Фиёсиддиновнинг кўмагига ишонгани учун Мансуровни унча писанд қилмайди. Бироқ мана бу Замонали кўзгаётган гаплар яна кўпчиликнинг оғзига тушса-ю, янги директор унга ён босса, ахвол мураккаблашиши мумкин.

Шунинг учун Давлатбеков Замоналига мумкин қадар ётиғи билан гапирди:

— Биламан, отангиз жуда ғайратли одам эди. Ойкўлда кўп яхши ишлар қилган эди. Лекин анча қизиққон одам эди-да, раҳматлик. Нозик бир пайтда ўша Каттаев билан олишиб, бир чеккаси

ўзи ҳам ўзига жабр қилди. Сиз менга бир оз... отангизнинг йигитлик пайтини эслатяпсиз. Лекин энди сиз олий маълумотли одамсиз, мумкин қадар вазмин бўлишингиз керак. Эски гапларни қўйинг. Нима бўлган бўлса бўлди, ўтди-кетди...

«Тушунарли! – деб ичида фикрини қўйди Замонали. – Отам ўзига ўзи қилганмиш... Бу одам кўнглимдагини билиб олиб, мени ўз йўлига юргизмоқчи-ку. Хўп, ниятимни билмоқчи бўлса била қолсин!»

– Ўртоқ Давлатбеков, сиз «ўтди-кетди» деган хатоларнинг ёмон оқибати хали ҳам бор. Ойқўл яна қаддини тиклаши учуи шуни таг-томири билан йўқ қилиш керак.

– Яъни, нимани? – ўсмоқчилаб сўради Давлатбеков.

Замонали унинг кўкрагига, кителининг орден тақиладиган жойига атайин бир кўз ташлаб олди-да:

– Орденлар қишлоқларни кўтарганларга ярашади, – деди. – Қамбар ота, бу қишлоқни Каттаевлар чўктирган бўлса, уни яна кўтарган мард қани?

Давлатбеков ўзига қаратилган истехзони тушуниб, ранги оқариб кетди. Ортиқ Замоналига ўшқирди:

– Сен отангнинг қасдини оламан деб, ҳаммага тил тсккизаверма лекин!...

Замоналининг отаси тўғрисида ҳар гап очилганда бир безовта бўлаётган Исмат бобо:

– Ортиқжон, – деди. – Хайда машинангни! Бу кўчада гапиришадиган гап эмас. Ўртоқ Давлатбеков, сиз ҳам булар билан тенг бўлманг!

– Майли, қочинг, – деди Замонали Исмат бобога нафрат билан кўз ташлаб. – Сиз чаёндай чақиб қочишнинг машқини олгансиз.

– Ўзингиз чаёндан ҳам заҳарлироқ кўринасиз-ку, мулла йигит! – деди Давлатбеков. – Кўзи

ожиз мўйсафидга шундай дейишга қандай юзингиз чидайди?

– Бу «мўйсафид» менинг отамни чақиб қаматишга қандай юзи чидаганикин?!

– Бекор гап, отангни Каттаев қаматган!

– Хўп, бу-ку, отангизнинг алами экан, – деди Давлатбеков Замоналига. – Менинг орденимга нега осиласиз?

– Орденингиз ўзингизга буюрсин, ўртоқ Давлатбеков. Мен қишлоғимизнинг орқага кетиб қолганидан куйяпман.

– «Қишлоғимиз» деб, Ойқўлни нукул айириб гапирасиз. Нима, уни бошқа қишлоқлардан ажратиб олмоқчимисиз?

– Гап бошқа қишлоқларда эмас, Ойқўлнинг Бодомзорга зўрлик билан қўшилганида. Каттаевларнинг бу хатоси ҳар икки қишлоқнинг ҳам иқтисодига зарар келтиргани аниқ. Бу хатони биз тузатмасак, ким тузатади?

Демак, Ойқўл Бодомзордан ажралиши керак. Унда бутун «сир» очилади-ю, Давлатбековнинг ишдан олиниши ҳам осонлашади. Давлатбеков шуни ўйлаганда кўзлари ғазаб билан чақнаб кетди:

– «Иқтисод» деган гап билан чирик маҳаллийчиликни хаспўшлаёлмайсиз! Хўжаликларни йириклаштиришга қарши қаратилган даҳанапарастлик бу!

Замонали унинг ғазабига мос бўлмаган осойишта товуш билан:

– Бу янги гап эмас, – деди. – Каттаев ҳам шундай деб дўқ қилар эди.

Давлатбеков Замоналининг бунчалик ўзини тутиб гап қайтаришини кутмаган эди. Бу билан курашни қийин бўлишини ўйлади. Юқорида турган Мансуровни кўз олдига келтирди. Мансуровга

қарши қаратилган бояги рақиблик тўйғуси энди Давлатбековнинг ўзига ортиқча туюлди. «Мансуровнинг кўнглини олишим керак! – деди у ичида. – Бошқармада Ғиёсиддинов бор, шу иккови қўйиб берса, буни пачақлаб ташлашим ҳеч гап эмас». «Одамларни сафарбар қилиш ўрнига, эски гапларни кавлаштириб, ҳаммани ишдан совутяпти» деб ишонтирсам бас!»

Давлатбеков яна аввалгидай босиқ бўлишга тиришиб:

– Майли, – деди. – Ёзиб беринг шу гапларингизнинг ҳаммасини. Бошқармада кўрамиз.

– Мен сиз билан Ортиқ аканинг олдидан бир ўтиб қўйдим. Энди бошқармага ёзаманми, мажлисда чиқиб гапираманми, бу ёғини ўзимга қўйиб берасиз. Мен ҳам партия аъзосиман.

– Жуда соз! – деб Давлатбеков отининг юганини жаҳл билан силтаб тортди.

Кичиган тумшугини тиззасига ишқаётган қорайўрға чўчиб жойидан кўзгалди.

Ортиқ Давлатбековни шу ахволда жўнатгиси келмас эди. Мотоциклни отнинг ёнидан юргизиб кетди. Нарироқ борганда мотоцикл коляскасидаги Исмат бобо ялинган товуш билан:

– Ўртоқ Давлатбеков, илоҳим барака топинг, Ортиқдан ёрдамингизни аяманг, – деди.

– Ёрдамга арзирмикин бу одам? – деди Давлатбеков Ортиққа қаҳр билан кўз ташлаб. – Ақалли укасини эплаб юролмайди-ю?

– Авазми? Э, у билан Замонали иккови бир!

– Хамма бузуқилар шу кишлокдан чиқади, – деди Давлатбеков ва унинг хаёлига бошқа бир фикр келди: – Билиб қўйинглар, ҳозир бошқармага кўчириш бўлимидан одам келган. Агар бузуқиларнинг

гап кавлайверса, Гиёсиддиновга айтаман, Ойкўл даромад бермай ҳамманинг жонига тегиб юрибди деб, кейин ёппасига чўлга кўчасанлар!

7

Қишлоқдан бир қир нарида — беҳисоб қизғалдоқлар далани қизартириб, хиёл чайқалиб турган жойда Хулкар ўт ўрарди.

Авазнинг ҳаётидаги шунча ўзгаришларга сабаб бўлган бу келинчак бир қарашда у айтган гўзал ҳам эмас, бўйи ўртадан тикроқ. Сарик кўйлак устидан кийган қора нимчаси қоматини хипча кўрсатади. Юзи ўйчан ва маъюс. Унинг ёноқларидаги оқ қизғиш тиниқлик, ингичка қошларидаги қоралик бошқа тоғ қизларида ҳам кўп учрайди. Баъзиларга унинг лаблари хушбичим кўринса, баъзилари «бурни билан оғзи меъёридан каттароқ» дейди.

Бироқ унинг кўз қарашида, қадди-қоматида, ҳар бир ҳаракатида соғломликдан, етилганликдан, ёп жувонларга хос нафосатдан дарак берувчи сирли бир жозоба бор эдики, одамни бсихтиёр ўзига қаратар эди.

Қадди-қомати позик кўринса ҳам, ўзи йигитлардай забт билан ўт ўрар, ҳар ўроқ солганда, очилган қизғалдоқларнинг аллақанчаси қўлига бош эгиб тушар эди.

Хулкар ўрган ўтини бир боғ қилиб боғлади-ю, ўроқчасини боғнинг устига санчиб қўйди. Сўнг марзада очилган нафармон тусли эрбўта гулларидан териб, чамбар ясай бошлади. Бу ишлар давомида у ҳам Авазни қийнаб юрган нарсалар тўғрисида ўйланар эди.

«Хоҳлаганингга тегсанг айб қилмайдиган жойлар озми? Нега биз ўша ёқларда туғилмаган эканмиз?

Ҳа, ҳўн, қайнанам ўз вақтида муҳаббатни уят деб ўрганган, келинчақлигида ёруғ кун кўрмаган. Лекин нега бунинг аламини биздан олади? Келини ўғлини яхши кўрса фахр қиладиган қайнаналар ҳам бор-ку!»

Бугун Хулкар Санам холага: «Ойижон, яхши кўрсам сизнинг ўғлингизни яхши кўрибман-ку, нега ҳеч кўз очирмайсиз?» — деди. Кейин биттани у айтди, биттани бу. Охирида Санам хола: «Сен ўғлимнинг хотинига ўхшамайсан, ўйнашига ўхшайсан!» — деди.

Хулкар ҳовлидан йиғлаб чиқиб кетди-ю, шу далага келди.

У эсини танигандан бери бошидан кечирган энг оғир дамлари ҳозир ҳаёлида яна такрорланяпти.

Хулкар ўн яшарлигида «фотиҳа» деган нарса унга бир балодай ёпишган эди.

Таомилга биноан у ўзининг бўлажак куёви Холбек, унинг ота-онаси ва ҳатто онасидан ҳам қочиши, тўйгача улар билан кўришмаслиги ва гаплашмаслиги керак эди. Бу одат аввал Хулкарга бир ўйиндай қизиқ туюлди. Хулкар болаларча бир ишқибозлик билан таомилни бажо келтириб юрди. Кейинчалик воқеани дурустроқ фаҳмлаб, Холбекни ва унинг ота-онасини астойдил ёқтирмай қочадиган бўлди.

У Авазни қачон яхши кўриб қолганини аниқ эслай олмайди. Аваз ҳам, Хулкарга ўхшаб, эркин ва мустақил бўлишни яхши кўрар эди. Битта-яримта кўрган кинолари ва ўқиган китобларида эркин, ҳушу хурсанд яшайдиган одамлар бўлса, икковининг ҳам ҳаваси келар, шу тўғриларда кўп гапланишар эди.

Аваз мактабда Хулкар туфайли Ортиқ акаси билан уришиб, чўпон бўлиб кетгандан кейин,

Хулкар уни кўп ўйлайдиган ва соғинадиган бўлиб қолди.

Оилада ёлғиз фарзанд бўлгани учун онаси ҳам, Норбой тоғаси ҳам Хулкарни авваллари унча кўп тергашмас эди. У ўн уч-ўн тўрт ёшларида тоғда ўғил болалар билан бирга от чоптириб юрган пайтлари бўлар эди. Баъзан тоғасини йўқлаб, чўпонларнинг қўшига ҳам борар, Авазни ўша ерда кўрар эди.

Чўпонлик айниқса қишда жуда ҳам қийин касб эканини Хулкар энди Аваз орқали билар эди. Ҳаво айланиб қор ёки ёмғир ёғаверса, Хулкар қишлоқда Аваз учун изтироб чека бошлар эди. Норбой ота кўпинча Авазни мактаб келар эди: «Бу боланинг зуваласи ўзи чўпон. Мен, умрим бино бўлиб, бунақа мол танийдиган одамни кам кўрганман. Тўрт юз-беш юз қўйнинг ҳар бирини овозидан танийди-я! Сурувга бегона қўй оралаб қолса, бериги ёнидан туриб, «ана» деб кўрсатади. «Шунча қўйнинг орасидан қандай танийди-я!» деб одамлар ёқасини ушлайди. Мен Авазни кўзикмасин деб кўрқаман».

...Хулкар «Холбекка тегмайман» деган фикрга келганда ўн олти ёшда эди. Аммо буни Аваздан бошқа ҳеч кимга айта олмас эди. Чунки уларнинг қишлоқларида ахлоқ, орият бобида жуда каттиқ тушунчалар бор. Бу ерда «бешиккертини» бузиб ёки эридан чиқиб, хоҳлаганига тегиш дунёдаги энг даҳшатли номус ҳисобланади. Уруш йилларида жуда кўп эрлар қишлоқдан йироққа кетган, баъзиларидан ойлаб-йиллаб хат келмаган пайтларда ҳам, бу қишлоқнинг бирорта аёли қўйди-чикди бўлган эмас. «Ойкўлда палончининг қаллиғи ёки хотини палончи билан палондай бўлипти» деган гапни урушдан кейин ҳам ҳеч ким эшитгани йўқ. Бу кўпроқ аёлларнинг инсофи ва интизоми туфайли.

Эркаклар шаҳарга тушганда ёки армияга борганда қилган «шўхликларини» бир-бирларига айтиб мақтанишар эди-ю, аёллар ҳатто ўз эрлари билан гоҳида жўн ҳазиллашиб ўйнаганларини ҳам бир-бирларидан уялиб яширишарди.

Хулкарнинг онаси қизини «эсон-омон эгасига топшириш» учун уни бўй етган сайин қаттиқ тергар эди. У ўзи заиф, касалманд аёл эди, «Хулкаржон, отанг йўғида ҳам ота, ҳам она бўлиб ўстирдим, юзимни шувут қилма, қарғишимга қолма!» – деб ялинар, ҳатто йиғлар эди. Баъзан Хулкар шу мушфиқ онаси учун ўзини қурбон қилгиси, «майли, сиз учун ўлимга ҳам тайёрман» дегиси келар эди.

Аммо Авазни кўрганда, «бунинг аҳволи нима бўлади? – деган ўй борлигини зирқиратиб ўтарди: – Мен-чи? Мен хоҳламаган йигитимга қандай... ўнч бераман?»

Бир кун Аваз унга:

– Ойкўлдан кетамиз! – деб қолди.

– Қочиб кетамизми? – деди Хулкар кўрқиб. – Йўқ, етти пуштимга етадиган иснод бўлади!

Хулкар «йўқ» деб тўғри қилганини Аваз ҳам кейин билди. Холбеклар «шу бу йил тўй қиламиз» деб юрган йили ёзда Хулкарнинг онаси касали оғирлашиб, дунёдан ўтди... Тўй кечиктирилди.

Хулкарнинг энди Аваздан яқин одами қолмаган эди.

Аваз «нима қиламиз» деб, Тошкентда ишлайдиган катта акасига маслаҳатга борди. Акаси унга: «Холбек билан яхшиликча бир гаплашиб кўр, – деди. – Қизни олиб қочиш сенга муносиб иш эмас. Кўрқиб қочгандай бўласан. Ҳозир тошбўрон қиладиган замонлар ўтиб кетган. Сен ўзингнинг ҳақлигингни ўша қишлоқда ҳам исбот қилишинг

керак. Ахир бу бемаъни одатларни қачондир бир вақт ҳамма жойда бирма-бир парчалаб ташлаш керак-ку!.. Агар бирор ишқаллик чиқса, дарров менга хабар бер».

Аваз Тошкентдан қайтиб келаётса, от минган Холбек қишлоқнинг этагида бозорга қўй хайдаб кетаётган экан. «Тўйга тайёрланияпти» деган фикрдан Авазнинг юраги «шиғ» этиб кетди. Ҳозироқ гаплашмаса, кейин жуда қийин бўлади.

Аваз Холбекка рўпара бўлди-ю, бор гапни айтиб берди.

– Қишлоқда яхши қизлар кўп, сенинг истаганинг ҳам топилиб қолар, – деди.

Холбек Хулкарни унаштирилгандан бери бирор марта яқиндан кўрмаган, у билан бирор оғиз гаплашмаган бўлса ҳам, орқаворатдан уни кўп ўйлар, таърифни кўп эшитар эди. «Шундай қизга уйланаман!» деган ўй кўнглига доим жуда илиқ, жуда ёқимли туюлар эди.

Аваз бир лаҳзада уни мана шу орзудан маҳрум қилди. «Бундан менинг қаерим кам? Нега мени номусга қолдириб бунга тегмоқчи?» деган ўй Холбекнинг вужудини қажшатиб юборди.

Аммо унинг қаршисида турган Аваз табибдан нажот излаб келган бемордай кўзлари жавдираб, ишонч билан қараб турарди. Одамнинг юзи офтобдан иссиқ...

Холбек унга ёмон гапира олмади. Ерга қараб, товуши олиниб: «Кўрамиз», деди-ю, қўйларини бозорга хайдаб кетаверди.

Исмат бобо Хулкар билан Холбекка тўй қиламан деб, овоза қилиб юрган бир пайтда «Қиз Авазга кўнгили берган экан» деган гапни эшитиб сочи тикка бўлиб кетди. Унинг баъзи бир яқинлари

ҳам бу ҳодисани чидаб бўлмайдиган бир испод деб билинар эди. Уларга қараб, Холбекнинг авзойи баттар бузилди.

Воқеадан хабардор бўлган ўқитувчилар бир кун Холбекни ўртага олишиб: «Энди сен отангга ўхшама, эскича орийтни қўй, — дсйишди. — Қизларнинг хоҳлаганига эрга тегиши кўп жойда аллақачон расм бўлиб кетган. Фақат бизнинг кишлоққа бу расм кечикиб келган. Ўзинг бир ўйлаб кўр: Хулкар тенги қиз — Терешкова юлдузларга учиб чиққан бир даврда отанг «бешиккерт»нинг даъвосини қилиб юрса, бу қайси дарвозага сиради?»

Кишлоқ нуқул шундай деб ўйлайдиган одамлардангина иборат бўлса эди, Холбек аламини ичига ютиб кетар эди. Аммо оғзига кучи етмаганлар дув-дув гап қилар, Холбек уларнинг олдида номусга қолиб ерга кириб кетаётгандай бўлар эди. Кўчадан ўтиб қолса болалар ҳам унга ачиниб қараётгандай кўринар эди.

Ўша пайтда таътилда юрган Замонали бир кун Холбекни дарвозаларининг олдида учратиб қолди.

— Сен гап-сўзга эътибор берма, — деб ўқиган китобларидан, кўрган-билганларидан бир талай мисол келтирди: — Ўзинг ҳам биласан, ўткинчи гап-сўз этикка ёпишган лойга ўхшайди. Киши эътибор бермай ўтаверса «лой» ўзидан-ўзи қуриб тушиб кетади. Ахир, ҳамма дуруст одамлар Хулкарни тушуниб турипти-ку. Қизнинг муҳаббатига тан бериш ҳам танги йигитларнинг қўлидан келишини, бу ҳам орномусга киришини ҳамма маданий одамлар билади!»

Ўша пайтда ҳосилот бўлиб ишлайдиган Исмат бобо Замоналининг гапларини эшитиб қолиб, уни чанараста қилиб сўкиб ташлади. Холбекни уйга олиб кириб:

– Аҳмоқсан! – деди. – Булар қаллиғингни тортиб олиб, Авазнинг қўйнига солмоқчи-ю, сен ёлгон гапларга лаққа тушаяпсан.

Рихси хола ўғлининг аҳволига ачиниб:

– Нима қилсин ахир, дадаси, тақдири қўшилмаган бўлса иложи қанча! – дерди.

Холбек кимнинг гапига қулоқ солишини билмай гангиб, кўчага чиқишга ҳам юраги бетламай қолди. Унинг уйда бўнашиб ўтирганини кўриб, Исмат бобо яна сўкиб кетди:

– Зардаси йўқ, орияти йўқ, лапашанг! Булар бизни оёқ ости қилиб тепяпти, орқаси билан куляпти-ю, сен уйда бакрайиб ўтирибсан! Э, ўл бу кунингдан!

Холбек сапчиб ўрнидан турди. Кўнглининг тубида зимдан тўпланаётган алам бирдан хуруж қилиб, вужудини титратиб юборди. «Дунёда ё булар юради, ё мен!» деган ўй энди биринчи марта унинг хаёлига келди.

Шу куни Холбек томга пичан олгани чиқиб, кўчадан ўтаётган Хулкарни кўриб қолди. У мис кўзани ёнбошига қўйиб, булоқдан сув олиб келаётган эди. Қаршисидан Аваз чикди. Иккови юзма-юз туриб, сирли бир тусда гаплашиб қолишди.

Холбек буни кўриб, аъзойи баданидан ўт чиқиб кетди. У ховлига сакраб тушди-ю, уйдан ов милтигини ўқлаб чикди...

Кечки пайт эди. Ўқ овозига одам тўнланганда мис кўза қорни пачокланиб тупрокда ағанаб ётар, ундан тўкилган сув ерни қорайтириб кўллаб турар эди. Авазнинг ўнг қўли шилқиллаб осилиб қолган. Енгининг ичидан сирқиб чиққан қон панжаларининг орасидан оқиб ерга томаяпти. Хулкар йиғлаб уни суяб турибди.

Ортиқ билан Замонали Холбекнинг қўлидан милтиғини тортиб олган, ўзини судраб олиб кетишга уринишарди. Холбек силтаниб ва Авазга қараб хириллаб:

– Қолганига қарздорман! – деярди. – Иккалаңғи қўшмозор қиламан!

– Жим бўл-е, аблах! – деб Ортиқ уни итариб юборди. Холбек деворга бориб урилди. Бирдан акалик меҳри уйғонган Ортиқ Холбекни яна бир-икки тепди.

Авазни уйига олиб кириб кетишди.

Хулкар не ахволда уйларига қайтар экан, йўлда учраган баъзи кампирлар:

– Ҳамма бало мана шу мегажиндан чиқди! – дейишарди.

Авазнинг яраси унча хавфли эмас эди. Уйга олиб кириб дори-дармон қилишди.

Воқсадан кечроқ хабар топган Исмат бобо «Замонали милицияга хабар бергани кетибди» деган овозани эшитиб, юраги така-пука бўлиб кетди. Қудаси уста Қамбарнинг олдига чопиб борди. Ортиқ ҳам шу ерда эди. Учовлашиб Авазнинг олдига киришди.

– Айтиб қўйма, қарғага отган экан, менга тегиб кетди дегин, – деб Аваздан илтимос қилишди. Аввал Холбекни, кейин «касофат кизни» сўкишди.

Яраси оғриб, иситмалай бошлаган Аваз:

– Агар шу қизга яна тил теккизсаларинг, ота-бола икковингни қаматаману, Хулкарни олиб, кишлоқдан чиқиб кетаман! – деди.

– Авазжон! – деб ялинди Исмат бобо. – Биз шу қиздан кечдик! Майли, ўтган ишга саловат! Энди оғзингдан чиқарма...

Агар Аваз Хулкарни ўйламаганда, Холбекни ҳам, отасини ҳам аямаган бўлар эди. Чунки

Холбекни отаси тезлагани унга маълум эди. Холбек эса милтиқни Хулкарга тўғрилаб отган, Аваз Хулкарни елкаси билан уриб четланишга аранг улгурган, шундан кейин ўқ унинг билагидан юқорисига тегиб, гўштни оралаб ўтган эди. «Агар Хулкарга бир нарса бўлганда кўрар эди!» — деди Аваз ичида. У Хулкарнинг судларда гувоҳ бўлиб юришини истамасди.

Аваз билан Хулкар даъвогар бўлмагандан кейин иш судга тушмади. Гап-сўз қилиб юрганлар ҳам «тангилик қилишипти» дейишди. Авазларнинг кулоғи шундан кейин сал тинчиди. Аммо районнинг катталари воқсанинг бир четини эшитиб, Исмат бобони ҳосилотликдан, Холбекни бош чўпонликдан бўшатишди. Шунинг ўзи ҳам улар учун катта жазо бўлди.

Аваз кўп ўтмай тузалиб кетди. Тошкентдан катта акаси келиб унинг тўйини бошқарди. «Маданий яшанглар» деб пўлат каравот, диван, батареяли приёмник, китоб қўядиган этажерка совға қилди.

Исмаи боболар илгари Хулкарга берган «тўққиз»ларини қайтиб олишди-да, бошқа жойдан келин қилишиб, Авазларга қасдма-қасд тўй ўтказишди. Хулкарларнинг тўйига бормаган одамлар уларнинг тўйига боришди.

Ортиқ катта акасида ийманиб икки томонга баробар бўлишга тиришиб кўрди.

Аммо унинг хотини Суюма Хулкарни кўрарга кўзи йўқ эди. «Укамни номусга қолдириб, отамни ишдан туширган бу юзсиз билан бир ҳовлида турмайман!» деяверди. Ортиқнинг ўзи ҳам: «Укам менга ёмонлик қилганда қайнатам яхшилик қилган», — дер эди.

Охири улар рўзғор ажратиб чиқиб кетишди.

Санам хола Хулкарни маъна шу сабабларга кўра суймас, бошқа майда-чуйдалар шунинг устига кўшилар эди...

* * *

Хулкар ҳали ҳам марзада туриб, эрбўта гулларини соч каби ўриб, чамбар ясар эди-ю, «энди охири нима бўлади?» деб ўйланар эди. Кўзига ҳеч бир нажот кўринмас, фақат Авазни ўйлаганда, ҳозир бориб у билан қандай кўришишини тасаввур қилганда, кўнгли бир оз ёришар эди.

Хулкар гулчамбарни битириб бошига кийди. Кейин боғ қилиб қўйган ўтини чамбар устидан бошига қўндирди ва марза бўйлаб юриб кетди. Унинг бошидаги боғда ҳали сўлимаган лолақизғалдоқлар ҳар қадамда мулоҳим силкиниб қўярди.

Оч яшил арпа майсалари орасида ҳам кийгос очилган лолақизғалдоқлар қизариб кўринади.

Хулкар тоғли аёлларга хос бир одат билан бошидаги ўтни ушламай бўйнида тутиб боради. Бояги чамбар безак эмас – юкни қўл билан тутмай боришга хизмат қилади.

8

Хулкар марзадан бориб, ёлғиз оёқ йўлга чиққанда орқадан от дупури эшитилди.

Чавқар от минган, белига пичоқ, чакмоқ ва яна аллақанақа чўпонлик анжомларининг оingan йигит Хулкарга ортдан тикилиб қаради.

Хулкарнинг узун сочига тақилган кумуш сочпопук сариқ қўйлагининг этакларига урилиб майин жиришлар эди. Унинг хипча гавдасини йигит ортдан танигандай бўлди.

Хулкар отга йўл бермоқчи бўлиб четга чикди. Йигит эса отини унга яқинлаштирди. Чавандозча чаққон бир ҳаракат билан қизнинг бошидаги ўтқи олди-ю, отининг ёли устига қўйиб ўнгарди.

Хулкар «ялт» этиб йигитга қаради. Унинг ўнг кўзи билан қулоғи орасидаги тангадай қора холига кўзи тушиб, сесканиб кетди.

Холбек! Хулкарга шунча йил қаллиқ бўлиб юрган, охирида Авазни ярадор қилиб тинчиган Холбек... Хулкар тўққиз йилдан бери унинг юзини энди биринчи марта шундай яқин жойдан кўрмоқда. Бу юзда ҳозир маъносини тушуниш қийин бўлган бир жилмайиш бор. Эҳтимол у Хулкарни кўрқитиб юборганидан мамнун бўлиб кулимсираётгандир?

– Нега ундай қиласиз? – деди Хулкар норози бўлиб.

Холбек нега шундай қилганини ўзи ҳам аниқ билмайди. Ҳар ҳолда, кўнглида ғазаб ёки интиқом туйғуси йўқ.

– Нима қилибман? – деди дўриллаган йўғон товуш билан.

– БERING бу ёққа! Йўлингиздан қолманг...

– Шошаётганим йўқ, – деб Холбек яна илжайди.

У ўзига кўп алам ўтказган бу қизни яхшилаб бир кўргиси, у билан икки оғиз гапиришгиси келар эди. Холбек ҳам таомилга риоя қилиб, Хулкарни бирор марта яқиндан кўрмаган эди. Холбекнинг уйидагилар Хулкарни беҳаёдан олиб, бузукқа солишар, «яхшиям ўша шармандани келин қилмаганимиз!» дейишар эди. Бу гапларга озми-кўпми ишонадиган Холбек Хулкар деганда кўзлари ўйноқлаган, эркак кишини хилватда кўрса дарров илжаядиган бир жувонни тасаввур қилар эди. Бироқ ҳозир унинг ёнида бораётган Хулкар бутунлай бошқа. Оқиш ёноқларига

ичдан уриб турган қизиллик ннҳоятда тиниқ. Қора кўзлари сесканганда ҳам, норози бўлганда ҳам шундай самимий қарайдики, Холбек ўзининг ёмон тасаввурларидан беихтиёр хижолат бўлди.

– Ҳа, энди, ҳамқишлоғимга ёрдам бергим келдида, – деди уялинқираб.

Ундаги ўзгаришни кўриб, Хулкар ўзини тез ўнглаб олди ва майинроқ гапирди:

– Ҳозир сиз бизга ҳамқишлоқ эмассиз-ку!

– Нега?

– Қўшни бўлимда ишлар эмишсиз.

Холбек «бари бир уйимиз Ойкўлда-ку» демоқчи эди, аммо ўзининг бошқа бўлимга кетишига ҳам Хулкар ва Аваз сабаб бўлгани эсига тушди. Бирдан Хулкарга зуғум қилиб сўради.

– Сенга ўт кўтартириб қўйиб, эринг нима қилиб юрибди?

Хулкар Авазнинг кунжара ташишга кетганини билар эди, шу эсига тушиб:

– У киши ҳам ўз аравабини тортиб юргандирлар, – деди.

Хулкарнинг товушидаги шўх оҳанглар Холбекка ғалати таъсир қилди.

Унинг овози бирдан мулойимлашиб, сўради:

– Хулкар, энди ростини айт, ўшанда нега фотиҳани буздинг?

– Эски гапларни қўйинг, Холбек ака.

– Мен билишим керак. Сени... йўлдан урганмиди?

– Аваз акам унақа одам эмас.

– Бўлмаса нега шундай бўлди?

– Шуни ҳам тушуниш қийинми?

– Мен учун жуда қийин, – деди Холбек жиддий.

Унинг ўзини тутиши ва гап оҳанги муҳаббатни ҳали ҳам тан олмаслигидан далолат берар эди.

Хулкар шуни сезиб гапни бошқа ёққа бурди:

– Сиз жуда яхши қизга уйландингиз, Холбек ака.

Холбек қўл силтади:

– Э, қўй, нимаси яхши ўша кўк кўзнинг?

– Вой, Жаннатхон ўртоғим сизни гапирса оғзидан бол томади-ку.

Холбекнинг кўзлари қувончдан йилтиради, аммо хотинини писанд қилмаган бўлиб:

– Э, ўшанинг гапи ҳам гапми? – деди.

– Сиз билмас экансиз. Жаннатхонда бор овоз ҳеч қайси қизда йўқ. Бир ашула айтса одамни эритиб юборади.

Бу гап Холбекни ховотирлантириб қўйди:

– Ие, менинг йўғимда ашулачилик қилиб юрибдими ҳали?

Холбек хотинини қизғанаётганини сезиб Хулкар мийиғида кулди:

– Ғалати экансиз. Бир жуфт кўшиқ айтса дарров ашулачи бўлиб қоладими?

Холбек гап билан бўлиб отининг жиловини ҳам қўлидан қўйиб юборди. Қаҳри келиб деди:

– Бутун қишлоқ эшитгандир кўшиғини?

Хулкар бир нарсани энди аниқ сездди: ўшанда Холбекнинг изтироб чеккани, кейин орийат қилиб кўшни қишлоққа кетиб қолгани муҳаббат туфайли бўлган эмас. «Бу учун мен нима-ю, Жаннатхон нима – ҳаммаси бир аёл, – ўйлади у. – Эҳтимол, ҳозир унинг ўз хотинидан хавотирланаётгани – хотинини ўзига жуда яқин олганидан, унга кўнгил қўйганидандир?» Аммо буни Холбекнинг ўзи тушунмас эди-ю:

– Келинчак нарса уялмайдими? – деди хотинидан ташвиш тортиб.

Шу тарзда уларнинг ҳар бири ўз ўйи билан бўлиб, йўлга қарамай борар эди. Холбек тагидаги отни бутунлай унутиб қўйган эди.

Кутилмаганда отнинг оёғи тагидаги бутадан катта бир бедана париллаб учди. Қаноти отнинг тумшугига тегиб кетгандай бўлди. От ҳуркиб ўзини орқага ташлади.

Ўтти ўнгараман деб эгарда ноқулай ўтирган Холбек отнинг бошидан учиб, ўт билан бирга ерга қулаб тушди.

От баттар чўчиди ва ўзини Хулкар бораётган томонга ташлади. Хулкар хиёл четланди-ю, аммо отнинг қочиб арпазорга кириб кетиши мумкинлигини сезиб унинг қаршисидан чиқди. Отни кўп кўрган кишиларга хос бир абжирлик билан юганнинг сувлиққа яқин жойидан маҳкам ушлаб олди. От бир силтанди. Хулкарнинг бошидаги кўм-кўк гулчамбар ерга учиб тушди. От уни шахт билан анча жойгача суриб борди-ю, охири тўхтади. Хулкар унинг бўйнидан олди:

– Ҳа, жонивор, бўлди-бўлди, – деб ёлини силаб қўйди, сўнг Холбек томонга етаклади.

Юмшоқ ўт устига йиқилган Холбек дарров ўрnidан турди. Аммо Хулкарнинг олдида жуда ўсал бўлди. Усти бошини ҳам қоқмади. Юзлари оқариб кетган. Қўлидаги қамчисини маҳкам қисиб отига яқинлашди. Юганни индамай Хулкарнинг қўлидан олди.

Хулкар ерда ётган гулчамбарни олиб, бошига қўяр экан, қамчи товушини эшитиб орқага ўтирилди.

Холбек отнинг юганидан ушлаб олиб, бўйни аралаш ўмровига устма-уст қамчи урарди. От жонжаҳди билан орқага ташланар, ҳавога сакрар, аммо Холбекнинг темирдек панжараларидан чиқиб кетолмас эди. Хулкар Холбекка қаҳр билан деди.

– Менга қаранг!

Холбек тўхтаб унга қаради. Хулкар босик товуш билан давом этди:

– Мен сизни қизларга тушунмайди десам, сиз шу отга ҳам тушунмайсиз шекилли!

Холбек бўзрайиб қолди. Хулкарнинг бояги гаплари тагида ҳам бошқа маъно борлигини у энди найқади.

Хулкар ўтини бошига кўтариб йўлга тушди.

Холбек кўзлари ғазаб ва алам билан қисилиб, Хулкарнинг ортидан бир лаҳза қараб турди. Сўнг дир-дир титраётган отга бир сакраб минди-да, Хулкарнинг ёнидан от чоптириб ўтиб кетди.

Чавкар от марзалардан сакраб елдай учиб борар, Холбек эгарда михлангандай ўтирар, боя отдан йиқилган одам шу эканига энди ишониб бўлмас эди.

9

Холбек икки тавақали катта дарвозадан кира туриб отнинг ёли устига энгашди.

Сонлари тердан қорайган чавкар отнинг тақаланган оёғи дарвоза бўсағасига тарақлаб тегиб ўтди.

Пешайвонли уйнинг олдида, гилам тўшалган супада кўзойнак таққан Исмат бобо ҳассасига юзини тираб ўтирар эди.

У отнинг дупурини эшитиб, дарвоза томонга қаради, аммо отлиқни танимай:

– Кимсан? – деди.

– Ассалому алайкум, дада.

Чол ўғлининг овозини таниб дарров ўрнидан турди ва кўзи ожиз одамларга ҳос эҳтиёткорлик билан юриб, ҳассасини олдинга қилиб кела бошлади.

Ошхонадан Холбекнинг хотини Жаннатхон шошилиб чиқди. У оқ-сарикдан келган, паст бўйли, кўк кўзли, кўнгир соч жувон эди.

Холбек бостирма олдига бориб отдан тушгунча хотини етиб келиб, жиловни эрининг кўлидан олди. Ёқимли паст-товуш билан:

– Мунча ҳаяллаб кетдингиз? – деди. Жаннатхоннинг юзида, овозида шундай меҳр ва шодлик бор эдики, бунинг таъсирида Холбекнинг ҳам чехраси очилди. Хулкарнинг бояги совуқ истехзосини эслади-ю, «ундан ўзимнинг хотиним дуруст» деган гап кўнглидан ўтди.

– Қалай, тинчликми? – деди Холбек.

– Беш кундан бери йўлингизга қараймиз.

– Сени бир соғинтирай дедим-да.

Бу орада Исмаат бобо улардан нарироққа келиб тўхтади. Унинг кўзи деярли кўрмас, аммо қулоғи жуда яхши эшитар эди.

Холбек аввал хотини билан сўрашиб, хотинига меҳрибончилик қилгани отасига одобсизлик бўлиб туюлди:

– Бунинг кўп соғинтирма, болам. Бўлмаса ашула айтавериб ҳамма ёқни бузиб юборади.

Отини боғлаётган Жаннатхон елкасига калтак теккандай чўчиб қайнатасига қаради. Сарғиш юзи лов этиб қизарди.

– Қачон шунақа ашула айтибман, отажон?

– Мамат полвоннинг тўйида-чи?

Холбек Хулкардан эшитган гапини ҳам эслади-ю, хотинига ўқрайиб қаради.

Ўтинхонада ўтин олиб чиққан Холбекнинг ойиси, семиз, барваста Рихси хола келинини ёқлади:

– Ҳой, отаси, кизлар базм қилганда ашула айтса айтибди-да. Ўғлингиз дарвозадан кирар-кирмас «суюнчи» олмасангиз бўлмасмиди!

– Билиб қўйсин-да, – деди Исмат бобо. – Шарм-хаё ҳам керак.

Ховлининг бир ёнидаги деворда кичкина эпик бор эди. Шундан Холбекнинг опаси Суюма чиқиб келди. У ҳам онасидай тўла эди-ю, лекин қоши, қўзи ва пешонаси Исмат бобоникига ўхшаб кетар эди.

– Отамнинг гапида жон бор, – деди Суюма Холбекка. – Хотиннинг нукул ўша беҳаё Хулкар билан пичир-пичир қилиб юради.

– Иккови ўртоқ бўлгандан кейин гаплашади-да, – деди Рихси хола.

– Гаплашмасин, касофати уради! – деди Исмат бобо.

У мана шунақа тўқнашувларда қўзининг ожизлигини унутиб, ҳамма катори бўлиб қоларди. Бир чеккаси шунинг учун қаерда одамлар бир-бири билан айтишиб қолса, Исмат бобо дарров қўшиллар эди.

– Менинг битта бошимга шунча хўжайин, – деди Жаннатхон алам билан ва уйга кириб кетди.

Қўшни ховлида ёш бола чирқираб йиғлади. Суюма кирган эшигидан қайтиб кетар экан:

– Қирилиб кетгурлар, бирпас тинч қўймайди-я! – деб болаларини қарғади.

– Отасининг ўзи, – деди Рихси хола қизининг кетидан, сўнг келини кирган уйга кирди.

Жаннатхон остона олдида мунғайиб ўтирар эди.

– Жон болам, кўнглингни кенг қил, – деб Рихси хола уни слкасидан қучди. – Мен ҳам сендайлигимда кўп жабр тортганман. Энди буни ҳеч кимга раво кўрмайман. Эрдан-ку ёлчимадим, энди сизлардан ёлчитсин худо. Суюма бўлмади. Ўшанда тирик қолганидан қувониб танतिक қилиб қўйган эканизмми?

Суюма олти ёшга кирган пайтларда уч яшар сингилчаси бор эди. Унда Холбек ҳали туфилмаган эди. Бир кун ойиси уйда кийим тикаётганда икки қизча сомонхонага кириб гугурт ўйнашади. Сомонхона — ҳамма ёғи берк, ўзи анча чуқур бино эди. Бир вақт Рихси хола болаларининг бакириб йиғлаётганини эшитиб қолади. Қараса, сомонхонанинг эшигидан тутун бурқсиб чиқяпти. Болалар ташқарига йўл тополмай бўғилиб йиғлашарди.

Рихси хола етиб борганда ичкарига тахланган беда боғлари ёниб кетган, сомонга ҳам ўт тушиб, ёнишдан кўра кўпроқ тутар эди. Тутунда ҳеч нарсани кўриб бўлмас эди. Суюма бир бурчакка қочган экан, Рихси хола уни пайпаслаб топиб, дарров олиб чиқди. Суюманинг сочига ўт тегиб, чаккасини бир оз куйдирган эди, шу қулоқ изи ҳозир ҳам бор. Ҳовлида Рихси холанинг бир ўзи эди. Қўшнилари чақириб дод солди-да, олов ичида қолган кичик қизчасини қутқаргани чопди.

Бу қизча болалик қилиб сомонхонанинг тўрига қочган экан. Рихси хола тутун ва олов ичига икки қайта югуриб кириб чиқди, аммо қизчасини тополмади.

Олов сомонхонанинг шифтига урган, том кулаши муқаррар эди. Рихси хола тутун ва олов қаърига учинчи марта чошиб кирди... Дод овозига етиб келган қўшнилари унинг ўзини ичкаридан беҳуш аҳволда қутқариб чиқишди, эғнида ёнаётган кўйлагини ўчиришди.

Рихси хола уч ой касалхонада ётди. Уни ким кўргани борса, кичик қизчасини сўрар эди. Эри ҳам, одамлар ҳам «қизчангиз тирик, Тошкентдаги касалхонада» дейишарди. Рихси хола бунинг ёлғонлигини тузалиб чиққанда билди... Кейин

бутун меҳрини Суюмага берди. Орадан уч йил ўтиб, Холбек туғилгандан кейингина ёнғинда ўлган қизчасининг доғи Рихси холанинг хаёлидан узоқлашди.

Жаннатхон бу воқеадан кўп йил кейин эсини таниган бўлса ҳам, болалари учун жонидан кечиб ўзини қайта-қайта оловга ташлаган онанинг шижоатини кўп эшитган, унга қойил бўлиб ва алоҳида бир ҳурмат сезиб ўсган. Рихси холанинг ўшандаги фидокорлиги ҳали ҳам бор. Бу оилада энг бағри кенг, меҳрибон одам шу эканини Жаннатхон келин бўлиб келгандан бери ҳам кўриб юрипти. Лекин Исмат ота билан Суюма...

– Ўғлиңгиз сизга тортса бўлмасмиди, онажон! – деди Жаннатхон куюниб.

– Билмасам, энди ўғил бола отасига яқин бўлади деганлари ҳам ростмикин? Лекин Холбек Суюмага ўхшаган эмас. Эсингдами, илгари Холбек сенинг ашулангғни эшитса яйраб, эриб кетар эди-ку.

Рихси хола келинига сирдошларча тикилиб кулимсиради. Фақат очик кўнгил оналар билан эрга теккан севимли қизлар орасидагина бўладиган сирдошлик Рихси хола билан Жаннатхоннинг орасида ҳам бор эди. Жаннатхон «ух» тортиб:

– О, онажон, – деди, – бу ҳаммаси уйлангунларича экан...

– Йўқ, болам, бунинг ичида бошқа ғашлик борга ўхшайди. Сен кўнглига бир қўл солиб кўргин.

– Бу гаплардан кейин менга кўнгилларини очармидилар! Ҳали уруш бўлмаса эди деб кўркаман.

– Кўркма. Бунақа мунғайиб ҳам ўтирма. Эркак халқи ожиза бўлиб кўрқиб ўтирганингни кўрса баттар тепароққа чиқиб кетади..

– Рост айтасиз...

– Тур, ҳеч нарса бўлмагандай ишингни қилавер.
Рихси хола келинининг бошидаги рўмолини
тўғрилаб қўйди.

Жаннатхон ўрнидан турди-да, деразадан
ташқарига хавотирланиб кўз ташлади...

10

Холбек ҳовлида отаси билан гаплашиб турар эди.

– Кўзингиз қалай? Ҳалиги докторга учрадингизми?

– Ҳе, учрамаган докторим қолмади...

– Нима дейди?

Исмат бобо касалликнинг номи ёзилган бир
қоғозни ўғлига узатди. Унга «глаукома» деб
ёзилган эди. Докторлар Исмат бобога «бу касаллик
сизда анчадан бери бор экан, қаттиқ кўрқишдан,
изтироб чекишдан кўзингиздаги қон босими ошиб
кетиб, охири шундай бўлипти, энди буни биз
тузатолмаймиз», дейишган эди.

Исмат бобо, ҳақиқатан, сўнгги йилларда жуда
кўп изтироб чекди. У илгари «мен Сайфиддинни
фош қилганман» деб юрар эди, «фош» бўлган
киши бегуноҳ чиқди.

Шунда Исмат бобо ичидан бир зил кетди.
Бултур Холбек Авазни ярадор қилганда «энди
ўзим қамаламан» деб ваҳимага тушди. Ниҳоят,
амалидан айрилиб бекорчи бўлиб қолди-ю, бир йил
ичида соч-соқоли «дув» оқариб, кўзи ҳам анча
хиралашди.

Шунинг устига бир кун эски-туски қўйиладиган
қазноқнинг сояси кўзига жуда салқин кўринди. Шу
ерга кўрпача тўшатди, кейин «ғафлат босиб» ухлаб
қолди. Бир вақт келини Жаннатхоннинг «вой-ей,
ота, илон!» деган гапидан чўчиб уйғонди. Қараса,

битта қора илон кўйнига кириб, яктагида кулча бўлиб ётибди.

Исмат бобо умрида бунчалик кўрккан эмас эди. Жон ҳолатда ўрнидан сапчиб турди. Илон ерга шалоплаб тушгани эсида. Кундуз вақти бўлишига карамай, бирдан ҳамма ёқ қоп-қоронғи бўлиб кетди. Шундан бери кўзи деярли кўрмайди...

Холбек отаси берган рецептни ўқиб ҳеч нарсани тушунмади.

— Илондан кўрқиб шунақа бўлганингиз рост эканми, энди? — деди.

Бу орада Холбекларнинг ҳовлисига туташган кўшни уйнинг текис томига Замонали чикди-да, радио антеннасига сим боғлай бошлади. Холбек орқа ўгириб тургани учун уни кўрмас, аммо ота-боланинг гапи Замоналига эшитилар эди.

— Рост, кўрқидан ҳам бўлармиш, — деди Исмат бобо.

Ўғли воқеани билса ҳам, қариллик эзмалиги туфайли ҳаммасини бир бошдан хикоя қилишга тушди.

Томдаги Замонали уларнинг гапини зимдан эшитишдан ўнғайсизланди.

— Холбек, яхшимисан? — деди.

Холбек шошиб ўгирилди: у Замонали билан тенгдош, иккови болаликдан «тепишиб» ўсган. Оталарининг орасидан ўтган ишлар кўнгилларига ёмон ғубор солган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, ҳалигача салом-аликлари йўқолган эмас.

— Э, Замонали, қалайсан? Ўқишни битирдингми?

— Анча бўлди.

Исмат бобо Замоналининг овозини эшитган заҳоти талвасага тушиб:

— Юр, уйга юр! — деб ўғлининг енгидан тортди.

Холбек бушнинг сабабини сезиб, гаши келди. Отасининг гашига эътибор бермай, Замоналига юзланди:

– Ўзимизда ишляяпсанми?

– Ҳа.

– Холбек, уйга юр, юр дейман! – шипшиди яна Исмат бобо.

Холбек отасининг қилиғидан уялиб, Замоналининг олдида ерга кириб кетгудай бўлди. Сайфиддин ака қамалганда «ёмон одамнинг ўғлисан» деган гапдан қўнгли қўп маргалар чўккан Замонали Холбекнинг ҳолатини ич-ичидан сезиб турарди. У булоқ бўйида Исмат бобога айтадиганини айтиб, Давлатбеков билан курашишни бўйнига олиб қўйгани учун энди бу Холбек билан ўзининг орасидаги мураккабликка барҳам бергиси келди.

Замонали томшнинг четига келиб чўнқайди-ю:

– Холбек, биз бирга ўсган қўшнилармиз, деди.

– Бир нарсани очик айтсам хафа бўлмайсанми?

– Йўқ, нега! Туш, бирга чой ичамиз...

– Отанг нуқул мени кўрса ўзгариб кетади. Қасд олади деб, ўйлайди чамаси.

– Замонали, энди бўлари бўлган... Бу одам ҳозир касал...

– Мен ҳам айтмоқчиманки, авваламбор, қасд олиш истагим йўқ. Борди-ю, бўлганда ҳам, мен бу кишининг нимасидан қасд оламан?

– Ҳаммасини Каттаев қилган! – деди Исмат бобо.

У ҳали ҳам ўзини опноқ қилиб кўрсатишга тиришаётгани Замоналининг гашига тегди.

– Энди буни аниқлаш қийин! – деди Замонали.

– Мен аниқламоқчи эдим, район у ёқдан-бу ёққа кўчавериб, архивлари аралашиб кетибди. Керакли қоғозни топиб бўлмайди.

Холбек ерга қараб:

– Ҳа, энди... – деди-ю, бошқа гап тополмади.
Ўнғайсиз жимликни яна Замонали бузди:

– Холбек, сен билан биз оталаримизнинг ўчини бир-биримиздан оладиган одамлар эмасмиз.

– Ҳа, албатта.

– Отанг ҳам энди «қасд олади» деб ҳадиксирашини ташласа яхши бўларди. Бу кишининг кўзини қараган доктор айтиб берди. Этакларига илон кириб ётгани – бу бир тасодиф, албатта. Лекин бу кишидаги ўша тахлика, ўша ҳадик бўлмаганда, илондан кўрққанлари кўзларига бунчалик ёмон таъсир қилмас эди.

Исмат бобонинг назарида Замонали ундан кулиб гапираётгандай туюлди. Узун мўйловига яраша ўсиб текисланмаган калта оқ соқоли асабий силкинди:

– Бу ҳаммаси худодан! Кимки мендан кулса, худо буни ўшанинг бошига ҳам солади!

– Яна ҳадик! – деди Замонали.

Холбек отасини жеркиди:

– Сиздан ҳеч ким кулаётгани йўқ!

Замонали ўрнидан турди-да, антеннага унади.

Ота-бола уйларига қараб кетар эканлар, Замонали ўзига-ўзи деди: «Энди яна худога сиғинадиган бўлибсан-да! Сиғинмай яшай олмайдиган инсон...»

* * *

Холбек отасини тирсагидан суяб кагга, нақшинкор айвонга чиқди. Бу данғиллама уйни ва айвонни Исмат бобо ўзининг «даври келган» йиллари қурган эди. Холбек ҳозир шуни эслаб кўнгли баттар ғали бўлди.

Замоналининг гаплари, ундан олдин Жаннатхоннинг ашула айтиб юргани устига энди

бу ғашлик ҳам қўшилиб, уни жуда тажанг қилиб юборди.

У ўз уйида хотини билан ёлғиз қолганда токчада турган қашқарча рубобни қахр билан қўлига олди.

— Мен ҳафталаб уйда бўлмасам... Сен бунақа ашулачилик қилиб юрсанг!..

Жаннатхон эрининг важоҳатини кўрди-ю, ҳамма дардлари гўё бирдан янгиланди. Холбекка тик қараб:

— Урасизми? — деди. — Бу уйга қўшиқ сиғмайди. Бу уйга рубоб сиғмайди! Ғурбатдан бошқа нарса сиғмайди бу уйга! Синдиринг буни! Беринг, мен ўзим синдираман!

Холбек кўзларини катта очиб, хотинини биринчи марта кўраётгандек унга тикилиб қолди.

Жаннатхон унга ҳеч қачон ҳозиргидек гўзал ва дадил кўринмаган бўлса керак. Холбекдаги тажанглик ўрнини энди ёмон бир хавотир ҳисси эгаллади.

У далада юрган оддий бир чўпон, Исмат бободай ёмонотлиқ кишининг ўғли. Қўшни ҳовлида Замоналидек ўқимишли ва одамшаванда йигит яшайди. Жаннатхоннинг ҳозирги ҳусни устига гўзал овози бор... Холбек шуларни ўйлади-ю, хотинидан ажраб қоладигандек ранги «қув» учди. Қўлидаги рубобни икки қўллаб қисимлаб, товушини пасайтириб:

— Билиб қўй, Жаннат, — деди. — Агар менга хиёнат қилсанг, шуни бошингга ураман. Ўшанда бу ҳам синади, бошинг ҳам кетади.

Холбек рубобни яна токчага қўйиб қўйди.

— Агар билмасангиз сиз ҳам билиб қўйинг, — деди эшик олдида турган Жаннатхон ҳам энди овозини пасайтириб. — Мен хиёнатдан ҳазар қиламан. Лекин ҳар кимнинг гапига учиб ғурбат қилаверсангиз мен бу уйда турмайман, кетаман!

Жаннатхон айвонга чиқди. Бсқасам камзулини бошига ёинди.

Деразадан буни кўриб қолган Холбек хотинининг ойисиникига бориб ётмоқчи эканини пайқади-ю, яна дарғазаб бўлди. Жаннатхонни уйга судраб олиб кириш учун айвонга чиққан эди, бирдан Рихси хола келинига ёндошди. Айвонда турган қизил мис кўзанинг тагида қолган сувини челақка бўшатди.

– Ол, айланай болам, – деди келинига. – Сувга бориб кел, ёзиласан...

Жаннатхон Рихси холанинг изтиробли юзига қаради-ю, сўзини қайтаролмади. Кўзанинг балдоғини билагига солиб, қорнини ёнбошига қўйди.

Холбек индамай уйга қайтиб кирди.

Жаннатхоннинг билагидаги мис кўзани қатор-қатор болға излари безаб турарди. Кечки куёшда бу излар олтин тангалар тизимига ўхшаб жилоланар эди.

11

Авазларнинг ховлисида бошқа ўйлар, бошқача ташвишлар...

Хулкар бошида кўтариб келган ўтини кўрадаги эчкилар билан бузоқнинг олдига ёйиб ташлар экан, ошхона томондан Саам холанинг кимгадир зарда қилиб гапиргани эшитилди. Беғам эчкилар қизғалдоқ гулларини иштаҳа билан чимдиб сийишар эди.

Яланг оёғига «пучук» калиш кийган, жийда гулли чойнак кўтарган Аваз ошхонадан хит бўлиб чиқди. Уй томонга ўтаётиб, кўрада турган Хулкарга кўзи тушди-да, тўхтади.

Хулкар бошидаги гулчамбарни кўлига олди. Жони қаттиқ эрбўта гуллари шунча эзгиланган бўлса ҳам, барги тўкилмаган ва кўм-кўк рангини

йўқотмаган. Хулкар чамбарни ҳам эчкиларнинг олдига ташламоқчи бўлганда бирдан:

– Ташлама, – деди Аваз.

Хулкар орқага ўгирилиб, сўри олдида кулимсираб турган Авазни кўрди.

– Эрбўтани қуришиб қиём қилса ҳамма дардга даво бўлар эди-ку, – деди Аваз. Бу содда табибликни Авазга бир вақтлар Хулкарнинг ўзи айтган эди. Шу эсига тушди-да, чамбарни айвонга олиб келиб, устуннинг миҳига илиб қўйди.

– Бўлдимми? – деб эрига маъюс жилмайиб қаради.

Аваз бу маъюсликнинг сабабини билар эди. Агар ҳозир у «нима бўлди?» деб сўраса, Хулкар йиғлаб хикоя қилишга тушар эди. Аваз бунини сезиб, ўзининг хитлигини ҳам унутди ва шўхроқ гап қидирди:

– Бугун уйга келсам, яна шамол-тўполон бўлиб турган экан. Мени ҳам варракдай учуриб, роса обориб-обкелди.

– Сиз куласиз... Менинг хўрлигим келади...

– Э, қулиш қасқда, ҳозир ошхонада йиғлагандан баттар бўлдим. Шу чойни ҳам қор-бўронларнинг орасидан олиб ўтиб келаяпман.

Уларнинг биридаги шўхлик ва завқ иккинчисига тез ўтар эди. Ҳозир ҳам Хулкарнинг кўзларида ёш қалқиётган бўлса-да, лаблари беихтиёр кулимсиради. Аваз, уни бутунлай юпатиб олиш учун гапни ёқимлироқ нарсага бурди:

– Бу қўзиларни қара!..

– Қулоқларининг оқи ва оёқчаларининг оласи ўзларига жуда ярашган қўзичалар эчкини эмгандан бери сўрида қора чакмон устида жимгина ётишар эди. «Тўйган қўзичокдай» деган ибора ҳозир уларга жуда мос тушар эди.

– Вой, муңча жажжи! Буларни ким олиб келди?

- Аканг қарағай! – деб Аваз ўзиши кўрсатди.
- Қаёқдан?
- Кейин айтиб бераман. Уйга кир. Норбой ота

келган.

Хулкар иссиқ чойнакни Авазнинг кўлидан олди, айвонга чиққанда секин шивирлади:

- Йўлда мен бир одамни кўрдим, жуда қизиқ бўлди.
- Кимни? – қизиқиб сўради Аваз.
- Кейин!.. – деди Хулкар.

Тоғаси уни одобсиз демасин учун Хулкар чойнакни кўтариб, уйга Аваздан кейин кирди. Норбой отани елкасидан олиб кўришди, тикка туриб сўрашди-да, айвонга қайтиб чикди.

Аваз Норбой отага чой қуйиб бериб ўтирар эди.

Хулкар айвонда бирпас турди. Ҳозир унинг ювиниб-тараңгиси, ўзининг келинлик уйига кириб ойна олдида бирпас дам олгиси келар эди. Аваз меҳмондан бўшаб бу уйга киргунча Хулкар энг тоза кийимларини кийиб ўтиришни истар эди.

Аммо ошхона томондан келаётган жаз-жуз товуши, капгирнинг қозонга урилиб асабий шақирлаши Санам холанинг феълини эслатиб турар эди. Қайнанаси овқатга урнаяптими, демак, Хулкар подадан сигирни қайтариб олиб келиши, уни ва эчкиларни соғиб сарапжомлаши керак. Шунини қилмасдан туриб ўзига қараса, қайнанасига яна ёмон кўринади...

Хулкар бу ишларни қош қорайганда битирди. Кейин ойнинг ёруғида айвонда туриб, сирланган челақда кўпириб турган сутни катта қизил қовоққа докадан сузиб ўтказа бошлади.

Шу пайт Санам хола иссиқ шовла хидини таратиб, ошхонадан Норбой ота ўтирган уйга товоқ кўтариб ўтди.

Хулкар эрталабдан бери хеч нарса емаган ва жуда оч қолган эди, қайнанасига сездирмасликка тиришиб ютинди.

Санам хола унга гап қотмас ва қайрилиб қарамас эди. У келинининг биринчи бўлиб гапиришини истарди. «Биз бундай пайтимизда қайнанамиз бошимизда данак чақар эди, ҳали мен нима килибманки, бу аразлайди!» – деярдди у ўзича.

Тўғри, Санам хола шу Авазни эмизиб юрган пайтларида қайнаnasi арзимаган бир нарсадан уриш чиқариб, шом қоронғисида унинг уйдан аразлаб кетишига сабаб бўлган эди. Уста Қамбар ўшанда узоқ бир қишлоқда иморат курар, уйга кам келар, келганда ҳам хотинининг ихтиёрини онасига бериб қўяр эди. Санам хола аччиқ устида қоронғига ҳам қарамай, тоғ ичкарисисидаги ота қишлоғига қараб жўнади. Аммо йўл юриб бир оз совиди-ю, қайнаnasининг қўлида қолган ўн ойлик Аваз кўз олдидан ўтаверди... У ярим йўлдан орқасига қайтди. Келса, дарвоза занжир, ичкаридан боланинг устмас-уст йиғлагани эшитилади.

Санам хола қорувли жувон эди, ҳовлининг орқасидан деворга тирмашиб томга чиқди. Пичан гарамининг орасида ўтириб ҳовлига қаради.

Супада бешикда ётган болага бувиси чойнакчанинг жўмрагидан сут бермоқда эди. Бола туюлиб йиғласа, кампир унинг онасиши қарғаб терватар эди. Авазнинг ҳолдан кетиб қолганини сезган Санам хола бир вақт томдан осилиб ҳовлига тушди. Бешикни Аваз билан бирга даст кўтариб, уйга олиб кириб кетди...

Шунча ишлардан кейин ҳам Санам хола қайнанасига биринчи бўлиб гапирган эди. Хулкар иккита гапга шунча қовоқ-тумшук қиладими?

Санам хола Хулкарни ошхонага кирар деган эди, кирмагандан кейин, тегишини қозоннинг тагида қолдирди. «Оч қолса, бориб, ўзи топиб еяр», — деди ичида.

Ёш келинчакнинг мўйсафидлар билан бир дастурхондан овқат ейиши одобдан эмас эди. Аваз Хулкарнинг ёлғиз қолганини сезиб турар, аммо меҳмон билан ўз ота-онасини бу ерда қолдириб, овқатни хотини билан бошқа уйда еса, бу ҳам айб эди: хотинини шу мўйсафидлардан баланд қўйгандай бўлар эди. «Тавба! — деб Аваз ич-ичидан гижиниб қўйди. — Бу қанақа одобки, одамни ўргимчак тўридай чирмаб ташлайди, ўзингни салгина эркин тутай десанг, дарров айбга айланиб кетади!»

12

Чол-кампир турадиган эски уйда ўнинчи осма чирок тутаб ёнар эди. Тўрда Норбой ота юмалоқ лўла болишга ёнбошлаб ётар, Қамбар ота рангдор тунука билан безанган эски сандикка суяниб ўтирар эди.

Овқатини ошхонада ёлғиз ўтириб еган Хулкар бир чойнак чой дамлаб, чолларга салом бериб уйга кирди. Чойнакни пойгахда чордана қуриб ўтирган Авазнинг олдига қўйди-да, шовладан бўшаган чархинни мужилган суяклар билан бирга хонтахтадан йиғиштириб олиб кетди.

Қамбар ота қайнана-келиннинг ишига аралашмаса ҳам, Хулкар овқатдан кейин чой дамлаб, одоб билан салом бериб кирганда алик ўрнига «баракалла, эна кизим!» деб қўйғувчи эди.

Бугун шу ҳам бўлмади. Қамбар ота ўзи билан ўзи бўлиб ўтирар эди.

Боя Ортиқ унинг олдига қайтиб бориб, Аваздан шикоят қилган, «шу кетинда Замонали иккови менинг ҳам бошимга етади, Ойкўлнинг кўчишига ҳам сабаб бўлади» деган, сўнг Давлатбековнинг таҳдидларини айтиб берган эди.

Уста Қамбар ўғилларининг носозлигидан илгарилари ҳам озорланиб юрар эди. Бугунги кўнгилсизликлар, шунча умид билан кураётган шийпонининг энди кераксизга ўхшаб қолгани уни баттар хафа қилди. Уйга келса, қайнана билан келин яна аразлашган...

Қамбар ота оғир тин олиб:

— Бола шу экан-да, Норбой ака, — деб қўйди. — Кичиклигида касал бўлиб, бошқа қилиб, қийнаб юборса, «бола-да, энди, катта бўлса ҳамма ташвишидан қутуламан-ку» деб ўйлар экансиз. Кейин қарасангиз бола катта бўлган сари ташвиши ҳам катта бўлаверар экан.

Тепада тутаб ёнаётган осма чирок энди Авазнинг гашини келтирди. У ўрнидан туриб, қайчини топди, кизиган шишани латта билан ушлаб токчага олиб қўйди-да, пиликни қирқиб текисланга тушди. Қамбар ота булоқ бўйида бўлган воқеани, Замоналининг гаплари-ю, Давлатбековнинг дўқларини айтиб берди.

— Оббо! — деди Норбой ота безовталаниб. — Биздан ихтиёр сўрамай кўчираверармикин-а, Аваз?

— Пўписа қилган, — деди Аваз. — Давлатга чорва ҳам керак. Чорва учун Ойкўлдан қулай қишлоқ бу атрофда йўқ.

— Сен нимани билиб ўтирибсан? Давлатбеков касд қилса қўлидан ҳар бало келади.

— Ҳа, Каттаев қанча қишлоқларни кўчирган эди...

– Каттасвнинг даври ўтиб кетган, – деди Аваз, – сиз шийпонни кураверинг. Фанер бермаса, васса киларсиз...

– Даромад бермагандан кейин нима қиламан деса қилади.

Аваз чироқ шишасини чамбарагига ўрнатиб, пиликни кўтарган эди, уй бирдан ёришди.

– Норбой ака, бу йил кўзини кўп олибсиз, энди бу ёғини пухта қилинг, – деди Қамбар ота. – Агар кўй ҳам дуруст даромад бермаса, кишлокнинг ахволи танг.

Аваз латта билан кўлини артар эди.

– Менинг ҳам бошим қотган, уста, – деди Норбой ота. – Текис жойда кўзим ўтмай кўзи йўқотиб юрибману, бу кўй-кўзи тоққа чиққанда нима қиламан?

Аваз пойгаҳга келиб чордана қуриб ўтирди. Қамбар ота унга тикилиб қаради. Отасининг бу қарашида «энди нима дейсан?» деган маъно бор эди. Аваз «Кўйга чиқмаслигимнинг сабабини биласиз» дегандай жавоб қараш қилди. Сўнг Норбой отага:

– Айтсангиз ўрнингизга одам топиб беришар, – деди.

Норбой ота чўккалаб ўтириб, хонтахтага тирсакларини тиради, Авазга юзини яқинлаштириб:

– Гапнинг пўскалласини айтайми? – деди. – Мен бу кўй-кўзини сендан бошқа одамга ишониб топширолмаيمان. Бугун Ортиқ аканг Турдини айтди, йўқ дедим. Ўлиб-тирилиб хисор зотини хиллаганман, юз йигирматадан кўзи олганман. Кўли эгри одам бир ёзда меҳнатимни «сув» қилади.

Аваз чордана курганича ўз тиззаларига қараб индамай ўтирар эди. Норбой ота уста Қамбарга гап уқтириб кетди. Бу йил кўзи кўп бўлгани учун

Аваз ойликни катта олишини, ойисининг бугунги таъналаридан ҳам қутулишини айтди.

– Кейин, ахир, сендақа чўпон ўзи кам бўлади, ўғлим! – деди Норбой ота Авазга. – Сенинг мол танишингга ҳамма хайрон қолиб ёқасини ушлар эди.

Аваз ўзининг чўпонлик қобилиятидан ғурур қилиб, кўнгли тоғдай ўсиб юрган пайтларини эслади. Бугун унга шу ғурур етишмагани кўп сезилди. Лекин Хулкар... Аваз Хулкар билан ҳам фахр қилади-ку.

– Нега индамайсан? – деди Қамбар ота ўғлига қадалиб қараб.

Аваз нима десин, Санам хола билан Хулкарнинг ораси бунақа... Қамбар ота «аёлларнинг гапига аралашмайман», деб ўзини четга олади. Хулкар шундай қийналиб юрганда, Аваз уни ёлғиз тапилаб, қўй билан тоққа чиқиб кетса, ҳафтада, ойда бир келса инсофдан бўладими? Хулкар унга жуда суяниб қолгани боя ҳам сезилди-ку. Одамлар яхши кўрган кишиси учун нималар қилмайди...

Қамбар ота энди зарда қилиб деди:

– Ё хотинингдан маслаҳат сўраб келасанми?

Аваз бошини кўтарди.

– Хотининг, хотининг дейсизлар. Нима, хотин қўйдан ҳам паст турадими?

– Мен сени хотинингга қайишма демайман, ўғлим. Яхши йигит минган отини ҳоритмайди, олган хотинини қаритмайди. Ота-боболаримиздан қолган удум шу.

Аваз отасига тик гапирганидан энди бир оз ўнғайсизланди.

– Мени бошқа нарса қийнаяпти, – деди Қамбар ота. – Хотинпарвар бўламан деб сен ўзинг пастлаб кетяпсан. Ўтган йили элнинг оғзига тушган чўпон

эдинг. Ҳозир нима қилиб юрибсан? Кеча молхона тозалаган экансан. Бугун кунжара ташибсан. Эртага отхона суңурасан.

Авазнинг хаёлига «меҳнатнинг айби йўқ» деган гап келди. Бироқ отаси андиша қилиб айтмаётган аччиқ бир эътироз ўзининг кўнглидан эшитилиб кетгандай бўлди: «Сендай қирчиллама йигит уйда юрсин-да, Норбой ота кўзи кўрмай қўй боқсинми?»

13

Ой дам-бадам булутлар орасига кириб кетар, шунда қишлоқ уйлари бир-бирига чаплашиб кўришмай қолар эди. Фақат оқланган узун мактабхона ва унинг ҳовлисидаги мирзатераклар кўзга аниқроқ чалинар эди.

Мактаб ёнидаги икки хонали уйчада ўқитувчи қиз Чўлпоной истикомат қилади. Унинг онаси – пастаккина серҳаракат кампир – жуссасига мос бўлмаган кучли товуш билан Фарғона шевасида гапирди:

– Таладан келганимда шатта турган эди-я! – Кампир чироқсиз хонада гугурт чақиб, қимиз кадини қидирар эди. «Ҳозиргина» демоқчи бўлиб: – Эндигина кўрган эдим ўлғирни! – дерди.

Чироғи ёниқ қўшни хонада ёзув столининг ёнида Замонали билан Чўлпоной бир дафтарни варақлаб кўришмоқда эди. Замонали кампирнинг ганига қулоқ солиб туриб, беихтиёр кулди.

– Онангизнинг тили жуда қалати-да.

Чўлпоной ҳам кулимсираб ўрнидан турди, тош чироқни ёқиб, онасининг олдида кўтариб чиқди. Она-бола қимиз кадини қидирар эканлар, хонанинг бурчаклари пўпанак босиб кетганини энди кўришди.

— Замоналижон, — деди кампир, — янги директорга айтинг, Сабоҳатни қайтариб олиб келсин. Бу уйчани ойдай қилиб, чироғини ёқиб ўтирган эди. Нафсинга ўт тушгур Давлатбеков «едиргани қўймайди» деб бечорани кетказиб юборди.

Сабоҳат деганлари самарқандлик зоотехник қиз эди. Ўзи тожик бўлгани учун ўзбекчани ҳам тожикча қилиб, гапирар эди. «Ахволингиз қалай?» дейишса, «ёмон йўқ» дерди. Чўлпонойнинг онаси эса «тушунмадим» демоқчи бўлиб, «чучунмадим» деб қўярди. Бу уйга келган одам икковини гапиртириб қўйиб, тилларининг ғалатилигидан қотиб-қотиб кулар эди.

Сабоҳат чорва илмини яхши билар, бу тоғда яхши кўпаядиган сергўшт хисор зотини хиллашга тиришар, қўйларнинг йиригини сотиб, майдасини олиб, фойдасини бўлиб ейишларига йўл қўймас эди...

Замонали унинг ҳозир қайси бир қишлоқда биология ўқитувчиси бўлиб ишлаётганини эпитган эди.

— Буни яхши эслатдингиз, она, — деди кампирга. — Чорвадор қишлоқда зоотехник йўғ-а, қаранг!

Давлатбековларнинг бошқа ишлари яна Замоналининг эсига тушди. Сўнг Мансуровни кўз олдига келтирди. У ҳали янги директор билан бирор марта ҳамсуҳбат бўлган эмас. Оддий бир идора ходими дабдурустдан директорнинг олдига кириб, Давлатбековдай таниқли одамнинг хатоларини гапирса, бировларни ёмонлаб юрадиган шикоятбоз бўлиб кўриниши ҳам мумкин. Жуда ўрнини топиб, яхши бир йўл билан гап очмаса, бутун ҳаракатлари ҳайф бўлади. Замонали шу йўлнинг қандай топилишини ҳали билмайди, бўш қолди дегунча гоҳ ундай, гоҳ бундай режа тузиб, ўйланиб кетади.

Унинг бу мураккаб ўйларини, Давлатбеков икковининг орасида анча каттиқ гаплар ўтганини Чўлпоной билан онаси ҳали билмайди, шунинг учун янги директорга бир оғиз айтиб, Сабохатни қайтариб олиб келиш мумкин деб ўйлашади. Замонали ҳам ҳозир ҳамма ташвишларни унутиб, Чўлпоной билан фақат яхши нарсалар тўғрисида гаплашишни истайди.

Қимиз кади ҳовлидаги супадан топилди. Кампир кулиб ва ўзининг «қариб, эсини еб» қўяётганидан нолиб ҳовлидан чиқар экан:

— Замоналижон, мен келгунча кетиб қолманг-а!
— деди.

— Хўп.

Чўлпоной билан онасининг Ойкўлга келиб туриб қолишларига Замонали сабаб бўлган.

У Чўлпонойни бултур Тошкентда институтларининг ҳовлисида юм-юм йиғлаб ўтирган пайтда биринчи марта кўрган эди. Қабул имтиҳонлари бораётгани учун Замонали «йиқилиб чиққанлардандир» деб ўйлади. Тун ярмидан ошган... Замонали унга яқинлашиб узр сўради-ю, кўлидан келганича юпатмоқчи бўлди. Қизнинг узун киприклари кўз ёшидан намланиб, янада узун кўринар эди. Юзи рангпар, аммо жозибали, йирик-йирик кўзлари «шахло» деган сўзни эсга солади.

— Имтиҳондан «йиқилганда» биз ҳам йиғлаган эдик. Ҳозир, мана, институтни битиряймиз. Шунақа, синглим, одам йиғлаб-йиғлаб марза олса, кулиб-кулиб суғорар экан.

— Йиқилган бўлсам қошки эди...

— Бошқа гапми?

— Соғлиғим тўғри келмай қолди...

Маълум бўлишича, Чўлпонойга сил касали юккан экан. Бешинчи синфдан бошлаб далада кўн ишлагани, ёз ойларида шийпонда ҳар хил аёлларнинг орасида тунаб юргани, қишлоқча одат билан соғ-касални унча фарқ қилмагани, ўқишдан ҳам ортда қолмайин деб эрта-ю кеч тинмагани — ҳаммаси бир бўлиб шу оқибатга олиб келган эди.

Замоналининг унга раҳми келди.

Чўлпоной ўн биринчини битирган, ўзи қобилиятли, билими ҳам анча яхши, бошланғич синфларга дарс беришга ҳақи бор.

Замонали Ойкўлда ўқитувчилар танқислигини эслади. Чўлпонойга «тоғ ҳавоси билан қимизи ўпкангиздаги губорни тез таркатади» деди, кейин уни онаси билан бирга Ойкўлга бошлаб келди. Янги ерларга кўчиб кетган қариндошларидан бирининг шу ҳовлисига киритиб қўйди.

Бунга ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ, лекин ҳозир Чўлпонойнинг юзлари тўлишиб, кўзи ҳам гўё бир оз кичрайган. Ёноқларида нафис қизиллик ўйнайди.

Онаси Замоналига миннатдорчилигини айтиб адо қилолмайди. Ойкўлнинг ҳавоси билан қимизини мактаб, «курот экан, курот» дейди.

Замонали институтни битириб қайтгандан бери уларникига кўн келади.

Ҳозир ҳам ҳовлидан қараган киши деразанинг пушти дарнардаси ортида Чўлпоной билан икковининг боши бир-бирига ёндошиб турганини кўради.

Чўлпоной қизил сиёҳ билан хатоларини чизиб, «2» қўйган бир дафтар стол устида очик турипти. Ҳали текширилмаган дафтарлар бир четга тахлаб қўйилган, Чўлпонойнинг қўллари эса Замоналининг қафтида.

– Шошманг, ойингизнинг гапини яна бир марта айтинг.

– Қайси гапини? – энгаҳидаги кулгичи ўйнаб сўради Чўлпоной.

– «Чучинмади»ни.

– Тушунмадим, – деб кулди Чўлпоной.

– Бўлмаса «ўтик» денг.

– Ҳа, айтаман, асли тўғриси “ўтик», сизлар «этик» қилиб ўзгартириб олгансизлар.

– Бўзак-чи?

– “Бузоқ» тўғрими бўлмаса. Асли “бўзлаш»дан олинган-ку.

– Бўлмаса бақа келинг, – деб Замонали уни ўзига томон тортди.

У «бу ёққа» сўзини фарғонача қилиб «бақа» деб хазиллашгани учун Чўлпоной ҳам ойкўлликларнинг талаффузига хазил қилди, ўзини орқага ташлаб:

– Жўқ! – деди.

Унинг бу ҳазили шундай ширин чиқдики, Замонали ўзини тутолмай, Чўлпонойни елкасидан кучиб, лабига лабини қўйди.

Чўлпонойнинг юзи кизиб кетган, хаяжон баданига тўлқин солиб ўтар эди.

У Замоналини биринчи учрашган кунларидан бери яхши кўради. Аммо уни ўзига яқинлаштиришдан кўрқади. Тўғри, врач унинг касалини «енгил шакли экан, тузалиб қолибсиз» деди. Чўлпонойнинг ўзи ҳам ҳозир соғайиб қолганини сезади. Лекин «бирор фалокат бўлиб яна қайталаб қолса, Замоналига юқади» деб хавотирланади.

...Чўлпоной лабини Замоналининг лабидан тез олиб, юзини юзига қўйди. Замонали бунинг сабабини сизди: «касалини ҳеч унутмайди-да».

- Унутдим деган эдингиз-ку, Чўлпонхон?
- Бошқа нарсани унутолмайман.
- Нимани?
- Менга қилган шунча яхшилигингиз ҳам етади.

Энди яна...

- Мен нима қилган бўлсам, ўзим учун қилганман.
- Ишонмайман. Сиз бундан нима фойда кў-

рибсиз?

- Сизга... сизни онам келин қилмоқчи.
- Бу гапни қўйинг, Замонали ака.
- Қўйсам ҳам, бир шарт билан қўяман.

Чўлпоной унга кўзлари ёниб қаради.

– Агар, – деди Замонали, – бошқа суйганингиз бўлса...

Чўлпоной стол устидаги дафтарга қараб жим турар, ёноклари ловиллаб ёнаётгани ён томондан кўринар эди.

– Борми? – деди Замонали.

Чўлпоной «сиздан бошқа суйганим йўқ» дейишни истайди. Аммо бу унинг тўйга розилик бергани бўлади. «Касал кейин кайталаса, мен бу одамга нима бахт бера оламан» деган ўй эса уни тор бўлиб босиб турипти.

Ховлида қадам товушлари эшитилди.

Эшик очилиб, Чўлпонойнинг онаси кўриқди. Бошқа вақт бўлганда кампир кизи билан Замоналининг орасида жиддий бир гап бўлганини сезар эди. Бироқ ҳозир бўш қимиз кадини ағдариб кўрсатди-ю, Ортикдан шикоят қилиб кетди.

Ортиқ Замоналига кек қилиб Чўлпонойга қимиз бердирмаган, «Боринг, сизларни бу ерга кўчириб келган ўша одамга айтинг, ўзи қимиз топиб беради», – деган эди.

Замонали бояги гулдай туйгулар таъсиридан чикиб тиканга ағанагандай бўлди. Врач Чўлпонойга бу йил ёзи билан қимизни канда қилмай ичиб туришни буюрган, шунда касали ҳеч бир асар қолдирмай йўқолишини айтган эди. Бу ноинсоф...

– Ўзим бориб гаплашай-чи, – деб Замонали ўрнидан турди.

Чўлпоной уни қайтарди, эртага врач орқали ҳаммасини ўзи тўғрилашини айтди.

Замонали қулоқ солмай чикиб кетди.

* * *

Толлар тагида қурбака қуруллар эди.

Норбой отани кузатиб чиққан Аваз дарвозаларидан ташқаридаги ялангликда бирпас турди. У Норбой отанинг таклифига аниқ жавоб бермаган, бундан чолларнинг таъби хира бўлган, ҳозир ўзининг кўнгли ҳам гаш тортиб турар эди.

Кўчадан кимдир шитоб билан ўтиб борар эди. Ой чикди-ю, Аваз уни свитери ва серсоч яланг бошидан таниди:

– Замон!

Замонали унга қараб бурилди. Аваз оёғидаги пучук калишини судраб босиб унга пешвоз чикди.

– Мунча шошилиб қаёққа кетяпсан?

– Аканг билан уришгани!

Аваз ундан гап пимадалигини сўраб билгач:

– Менга қолса қимиз деб бормас эдим, – деди.

Сўнг отасидан эшитганларини, Давлатбеков Ортиққа «буларингни тийиб ол», деб буюриб кетганини айтиб берди.

Бу қишлоқда Авазнинг энг очилиб гаплашадиган тенгдоши – шу Замонали. Хулкар ҳам Чўлпоной

билан борди-келди қилади. Кўн одам уларни «улфати чор» деб аташади.

— Бизнинг ака атайлаб шундай қилган бўлса керак, — деди Аваз.

— Мени ялентирмоқчи бўлибми?

— Ялентириб, кейин гапини ўтказиш учун.

— Аканг ҳам содаку-я. Бизни тийиб олиш шунчалик осон эмишми?

— Амалдор одамга кўн нарса осон кўринса керак-да... Айтмоқчи, бу Давлатбеков биздан жуда дарғазаб бўлиб кетибди. Нима бўлди ўзи, дурустроқ айтиб бер-чи...

Гап катта ва чигал мавзуларга ўтди-ю, Замонали қимиз деб Ортиққа бориши чиндан ҳам ўринсиз эканини энди сизди. «Эртага врач тўғрилар», — деди ичида.

У Чўлпонойнинг ташвишини оширмаслик учун айтмаган нотинч ўйларини, Ойкўлнинг муаммоси ва Давлатбеков масаласидаги мушкулликни Авазга гапира бошлади.

Бу гапларни нақадар усталик билан кўтарини кераклигини Аваз ҳам энди қадалиб ўйлай бошлади.

— Лекин янги директор бугун менга анча одамшаванда кўринди, — деди у. — Аввал ўшанга бир тушунтирсангмикин, Замон?..

— Унинг ҳам бошини ғовлатишяпти-да.

— Нега?

— Э, Аваз, билган одамга, раҳбар бўлишдан қийин иш йўқ. Ҳар бир қишлоқда, аллақанча муаммо бор. Амалпараст бригадирлару, Давлатбековга ўхшаганлар шунини ўйламайди. Нукул бир-бирига чап бўлиб олиб, арзимаган масалаларда бир-бирини ёмонлаб боради. Сен бориб уларнинг айбини айтай

десанг, Мансуров янги одам, «бу ҳам гуруҳбозлардан эмасмикин» деб сени синайди.

– Ҳамма жойни айланиб кўрса ким қандайлиги билиниб қолар эди.

– Айланиб юришга ҳам вақти кам-да. Ҳали районда кенгаш, ҳали областда мажлис. Гох у идора қайта қурилган, гох буниси бунисига қўшилган. Район маркази беш йилда икки марта ўзгарибди.

– Нима бўляпти, ўзи Замонали? Мақтаган бобонг нима қияпти? Обкомлар ҳам иккита... ҳар куни бир ўзгариш.

– Ҳайронман. Бобомнинг бир ғоясини «ҳазм» қилиб улгурмасимиздан, иккинчи, учинчисини юбориб турибди. Қанча одам у ёқдан бу ёққа кўчиб, ўзини омонат сезиб асабийлашади. Давлатбеков мана шундан фойдаланиб қоляпти-да. «Шаҳарда ҳам данғиллама ҳовлиси бор, иккита машинаси бор» деб бултур бир мухбир газетада уриб чиққан эди. Шу ҳам натижа бермади-я!

– Ғиёсиддинов суяган экан... Бизнинг ака айтиб қолди. Давлатбеков усталик қилиб, шаҳардаги ҳовлисини жиянининг номига ўтказган экан. «Волга»сининг филдиракларини олиб, бостирмага киргизиб қўйибди. «Победа»сини сотибди. Айланиб келиб, мухбир ёлғончи чиқибди... Бу одам билан олиниш жуда қийин...

– Биламан. Лекин ҳалол одамлар ҳам кўп-ку. Шулар астойдил бел боғласа... Дарвоқе, Давлатбеков машинасини сотиб пулига мол олиб қўйгандир, дейман? Ўзимизнинг бригаданинг сурувларида ҳам яшириқча моли бўлса керак.

– Бунисини билмадим.

– Лекин сен чўпонликни бекор ташладинг-да, Аваз.

– Мен яна қўйга... қайтганимда ҳам... Давлатбековнинг яшириқча молини билиб бериш учун қайтмайман-ку.

– Албатта-ю, лекин... Давлатбеков ўз манфаати учун кўпчиликнинг манфаатини қурбон қилиб юрган одам-да. Эсингдами, эллик тўққизинчи йилда шу одам қахрамон раис бўламан деб, гўшт планини уч юз процент бажаришга сўз берган экан. Дўппи тор келганда сен боқаётган совлиқларни ҳам гўштга топишмоқчи бўлган экан. Сен совлиқларни бермай, уришиб, сурувни Давлатбеков тополмайдиган узоқ дарага хайдаб кетиб, қутқариб қолган экансан. Агар бўшроқ чўпон бўлганда шу совлиқлар ҳам кетар эди-ю, Ойкўлнинг ҳозирги сурувлари ҳам қолмас эди...

Бу хотира Авазга ёқимли туюлди, айни вақтда, отаси билан бўлган бояги нохуш гапларни эслатди. Унинг пазарида, Замонали ҳам, «илгари бошқача эдинг, ҳозир ўша Аваз эмассан» демоқчи бўлар, лекин андиша қилиб айтмас эди.

– Очигини айтавер, Замонали. Уйдаги ташвишларга ўралашиб, пилигим пастлаб қолаётганини ўзим ҳам пайқаб юрибман.

– Йўқ, мен бундай демоқчи эмасман. Чунки гап умуман шу қишлоғимизга соя солиб турган нарсаларни йўқотишда. Эски урф-одатлар ҳам ҳазилакам соя эмас. Хулкар иккаланг шу соянинг бир четини кўтариб ташлаб, Ойкўлнинг юзини анча очдиларинг. Лекин... бу ёқда бошқа мушкул ишлар ҳам кўп-да... Одам биттасидан қочса, бошқаси – ундан ёмонроғи орқадан келиб оёқдан олар экан.

– Худди шу сен айтган савдо ҳозир менинг бошимга тушган. Мен Хулкарга қийин бўлишини ўйлаб юрувдим. Аслида бу қийинчилик билан ҳам

юзма-юз олишган маъкул экан... Мен йўғимда Чўлпонхон иккаланг хабар олиб турасизлар, ахир...

– Хулкарданми?.. Сен қўйга қайтмоқчимисан?

– Ха, эртага кетсам керак.

Шу пайт ой булутлар орасидан сузиб чиқди-ю, камтиги булутнинг четига урилиб, шўх бир силкиниб қўйгандай кўринди.

14

Келинчаклик буюмлари билан безатилган сертокча уйда еттинчи чироқ қизғиш нур сочиб ёнмоқда эди.

Тахмондаги кўрпалар устига ёпилган бахмал сўзана, тўрдаги токчада китир-китир қилиб турган батареяли приёмник, эшикка яқин қўйилган ва китоблардан майишиб турган этажерка, шоҳи рўйжа ёпилган пўлат каравот шу хирагина ёруғда алланечук ғамгин кўринарди.

Боя Авазни кутиб ювиниб-таранган ва энг тоза кийимларини кийган Хулкар ҳозир дераза яқинидаги кўполгина диванда қўлларини олдинга қўйиб, бошини эгиб мунғайиб ўтирибди.

Аваз икки токча оралиғида чарм ўқдони билан осиблиқ турган қўштиғ милтиқни олиб кўрди, сўнг уни деворга суяб қўйди-да, бўш пистон ва дори солинган халтачани топиб, ўқ ясай бошлади.

Бу ишларни у Хулкарга кўрсатишдан ўнғайсизлангандай, унга орқа ўгириб қилар эди. У ҳамма гапни Хулкарга айтиб берган эди. Унинг чўпонликка қайтмасдан туropolмаслигини Хулкар ҳам сезар, буни ақли билан тушунар эди-ю, аммо юраги билан қабул қилолмас эди. Боягина Аваз шунчалик унинг кўнглига караган эди, уларнинг

ҳамма ўйлари, истаклари, дардлари бир жойдан чиқаётган эди. Ҳозир эса Аваз гўё бошқа бир олам бўлиб қолган. Ўқ яшагга киришганидан сезилиб турибдики, бу уйдан тезроқ кетишни истайди.

Хулкарга уйлари ҳозирданоқ ҳувиллаб қолгандай туюлади. Бу ерда қанча кунлар ёлғиз ўзи қайнанасининг ўқдай тегадиган гапларини эшитиб яшаши керак. «Онам ҳам йўқ. Бахтим қаро бўлмаса, онам тирик юрмасмиди?»

Чироқ пастлай бошлади. Аваз Хулкарга ўгирилиб:

– Тўшак солмайсанми? – деди. – Чироққа қара!

Хулкар секин ўрнидан турди ва тахмондан кўрпа-ёстиқ олиб каравотга қўйди. Аваз ясаган ўқини чарм ўқдонга жойлай бошлади. Хулкар буни кўриб тўсатдан қаҳри келди.

– Кетадиган бўлсангиз, олинг тўшагингизни, ўзингиз тўшанг, – деб диванга кўрпа-ёстиқ келтириб қўйди.

Бу унинг «бир ўзингиз шу диванда ётасиз» дегани эди. Унинг Аваз учун ўйлаб топган энг оғир жазоси шу эди.

– Хўп, – деди Аваз унинг аразини тушунган маънода кулимсираб.

Хулкар каравотга ўзи учун тўшак солар эди.

Аваз ўқни жойлаб бўлиб, қўлини шимиға артди, дивандаги кўрпанинг устидан ёстиқни олиб, каравотга, Хулкарнинг ёстиғи ёнига келтириб қўйди:

– Мана, тошшириғинг бажарилди, – деб ҳазиллашди.

Ҳозир Хулкарнинг кўнглига ҳазил сифмас эди. Болаларча бир аламдан лаблари пирпираб:

– Биладан, – деди. – Сизга қўй бўлса бас. Қўзи маъраса совлик бўлиб югурасиз!

– Рост! – кулди Аваз. Сўнг Хулкарнинг белидан олиб уни ўзига қаратди. – Бу чўпонлик ҳам бангиликка ўхшар эканми? Бир ўрганганингдан кейин хумор қилаверар экан. Қишлоқда одам зерикиб кетар экан.

– Биз зериктирган бўлсак, майли, кетаверинг!

– Нима қилай, ахир, олти ойдан бери уйдаман. Агар сен бўлмасанг олти кун ҳам турмас эдим.

Хулкар унга «мен-чи, мен бу уйда сизсиз қандай тураман?» дегандай қилиб қаради. Аваз унинг кўзларидаги маънони пайқаб:

– Менга ҳам осон тутма, – деди. – Норбой ота мункайиб қўйда юрибди. Совхозга чўпон стишмаяпти. Мен сенинг қошингдан кетгим келмай юраверсам, чўпонликнинг азобидан қочадиган оқбилак йигитлардан нима фарқим қолади? Шу кетишда мен элнинг назаридан қоламану сен ҳам бора-бора аввалги меҳрингни йўқотиб қўясан.

– Сиз йўқотмасангиз, мен ҳеч вақт йўқотмайман!

– Мен ҳам йўқотмайин дсб кетяпман, Хулкар! Бўлмаса, сендан бир кун ҳам узоқлашгим келмайди...

Хулкар унинг қўлидан секин чиқди, ёстикларни уриб-уриб юмшатди-да, ёнма-ён қўйди.

* * *

Пастлатилган чироқ лип-лип этиб ўчишга ҳозирланар эди. Аваз билан Хулкар пружинали каравотда ёнма-ён ётишар эди. Уй бир кўриниб, бир қоронғиликка шўнғир, улар шифтга тикилиб, ўй суришар эди.

Хулкар энди Авазнинг кечаю кундуз қўй билан юриб, қор-ёмғирнинг тагида қолиб қийналишини

ўйлар эди. Бир йил Норбой ота суруви билан селда қолиб, аллақанча қўй-қўзилари оқиб кетган, отанинг ўзини зўрға қутқариб олишган эди. Ундан олдинги йили қишда Аваз боқиб юрган сурувни бўрон қувиб кетган эди. У қўйларни қайтаролмагандан кейин, ўзи ҳам бир кечаю бир кундуз сурувнинг кетида юриб, аллақасқларга кетиб қолган эди. Кейин уни қидириб топишганда юзи совуқдан кўмирдай қорайиб, қўллари шишиб кетган, буни Хулкар ҳам кўрган эди.

Ҳозир ҳаммаси унинг кўз олдида турибди: Норбой ота Авазнинг оқсаб зўрға қадам қўяётганини кўрди-ю, уйга кирганда оёғидаги кигиз этигини ечиб олмоқчи бўлди. Лекин ҳарчанд тортса ҳам, этик Авазнинг оёғидан чиқмас эди. «Оёғини ҳам совуқ уриб шишиб кетипти-да» деб ўйлашди. Кигиз этикни кўнжидан тўпигигача кесиб чиқариб олишди. Кейин билишса, Авазнинг оёғини совуқ урмаган экан. У шу кигиз этикни бир кийганича неча ҳафтадан бери ечмаган экан. Чунки чўпон деярли ҳамма вақт кечаси этик кийиб ётади, қўйларга бир гап бўлса дарҳол югуриб бориши керак. Аваз «ҳар куни кийиб-ечиб юраманми», деб кўпдан бери шундай юрган эди. Кигиз кечаю кундуз оёқ билан ийланавериб, оёққа ёпишиб, унинг шаклига роса мослашиб кетибди. Этикдўзлар қолип билан шонни тайёр этикдан бўлак-бўлак қилиб чиқариб олганларидай, ё бу оёқларни, ёки кигиз этикни бўлак-бўлак қилиб олиш керак бўлиб қолган эди.

Ўшанда бир кийган этигини шунча кун ечмай, оёқлари оқ ем бўлиб кетса ҳам чидаб юрган Аваз энди қандоқ қиларкин? Олдинда уни яна нималар кутаётган экан?

Пастлатилган чирок бир мижжа қокқунча Хулкарнинг хаёлидан мана шу ўйлар чопқиллаб

ўтди. Сўнг қоронғиликда унинг майин товуши эшитилди:

– Аваз ака, сизга ёрдамчи чўпон беришадими?

– Албатта.

– Қўй соғиш, овқат пишириш ўшанинг бўйнига тушади, а?

– Навбатма-навбат қиламиз, нимаиди?

– Мен шу ишларни уйда навбатсиз ҳам қилиб юрибман.

– Хўш?

– Мени бирга олиб кетинг. Хўпми?

Аваз ёнбошга туриб, Хулкарнинг юзига тикилди. Энди чироқнинг липиллагани Авазга чақмоқнинг чақинидай туюлди. Хулкарнинг юзи шу чақмоқ ёруғида жуда аниқ кўринди. Аваз унинг жиддий ва илтимоскорона қараб турганини пайқади.

– Чўпонликнинг машаққати кўп, сенга жавр бўлади-да, Хулкар!

Авазнинг хаяжонли товушидан унинг ҳам шунга мойиллиги сезилиб турар эди. Хулкар буни пайқади.

– Кемага тушганнинг жони бир, – деб шивирлади.

– Сизга келган азобни мен ҳам бирга тортарман.

Авазнинг эҳтиросли лаби Хулкарнинг иссиқ юзига яқинлашганда чироқ сўнгги бор липиллади-ю, ўчди.

Деразадан ой нури қуйилаётгани энди аниқ кўринди.

* * *

Эрталаб айвонда Хулкар Авазга нон, майиз, косатовоқ тугар ва бу ишларни хушу хурсанд қилар эди, Аваз кечаги милтиқни икки бўлак қилиб филофга жойлар, унинг ҳам чехраси очиқ кўринар эди.

Қамбар ота билан Санам хола «булар қандай инсофга кела қолди» деган маънода кўз уриштириб олишди. Кейин Санам хола келини туккан майда-чуйдаларни жойлаш учун уйдан гилам хуржун олиб чиқди. Бу унинг кўнгли ийиб кетганини билдирар эди. Чунки гилам хуржун тўйга ёки байрам кунлари шаҳарга отлиқ борганда берилар эди.

Аваз шу куни кетганича тўрт кун ўтгандан кейин жийрон қашқа от миниб келди-ю:

– Дада, мен Хулкарни олиб кетаман, – деди.

– Қаяққа?

– Қўйга-да. Тоққа.

Хулкар бир сидра кўрпа-ёстикларини, хатто батареяли радиоприёмникни ўраб тайёрлаб қўйган экан, айвонга кўтариб чиқди. Санам хола буни кўриб:

– Хой, ўйлаб гапиряпсанми? – деди ўғлига. – Бу қишлоқ бино бўлгандан бери аёл киши тоғда қўй боққан эмас-а!

– Қўй боқмайди, рўзғор ишларини қилади.

– Вой шарманда! Уятнинг тагида қолиб кетамиз-ку!..

– Сен мунча қизишма, кампир, – деди Қамбар ота. Сўнг Хулкарга мулойимлик билан тушунтирмоқчи бўлди: – Қизим, бу ишни қўй. Чўпонлик сенга ярашмайди.

– Чўпон эмас, дада, ёрдамчи...

– Бари бир, ёшгина жувон тоғда, қўшда бир ўзинг... Яхши эмас... Қийналиб қоласан.

– Қийналса ҳам, офтобнинг тифида кетмон чопадиган аёлларча қийналар-да, – деди Аваз. – Бу ерда қолса Ортиқ акам чопиққа юборади.

– Қачон? – деб Қамбар ота ҳайрон бўлди.

Аваз бўлган воқеани айтиб берди.

У симёғочлар молхонага ишлатилиб кетганини айтгандан бери, Ортиқ сиримни очди-я деб, укасидан хафа бўлиб юрар эди. Ҳар йил ёзда водийдаги ғўзаларга ишлов бериш пайтида бу ёқлардан ёрдамчилар сўралар, Ойкўл ҳам беш-ўн кишини йигирма-ўттиз кунга чопикқа юборар эди. Йўл узок ва иш оғир бўлгани учун одатда доим эркаклар боришар эди. Бу йил Ортиқ аёллардан ҳам ёрдамчи юбормокчи бўлди-ю, Авазнинг кўзини «мондай очиб» қўйиш учун рўйхатнинг бошига Хулкарни ёзди.

Аваз ўзи Хулкарни тоққа олиб кетишни ўйлаб юрар эди, бугун шу гапни эшитиб, акасининг олдига борди.

– Барзангидай йигитлар турганда сизнинг кунингиз аёлларга қолдими?

– Сенинг хотининг ҳам ўшалардан қолишмайди.

– Қолишмаса, чопикқа менинг шеригимни юборинг. Хулкар унинг ўрнига қўйга чиқади.

– Кейин сен хотининг билан андармон бўлиб, сурувни хароб қилсанг-чи?

– Жавобини ўзим бераман.

– Йўк, чорвада бунақа оилачилик кетмайди!..

Шундан кейин Аваз совхоз марказига борди ва Замонали билан директор муовинининг олдига кириб, Хулкарнинг қўйга чиқишига рухсат олиб келди. Авазнинг қўйда зерикиб юрган шериги чопикқа борадиган бўлди.

– Энди ғишт қолипдан кўчган, – деди Аваз отасига. – Хулкарни олиб кетмасам ёлғончи бўламан.

Қамбар ота ўғилларининг ноиноқлигини яна бир марта оғриниб ҳис қилди-да, ерга қараб, жим бўлиб қолди.

– Қанақа отасиз?! – деб Санам хола бирдан уни жеркиб кетди. – Ўвилларингизга бурнидан ошириб гапиролмайсиз! Бўшсиз!

– Гапнинг фойдаси йўқ, кампир!

– Яна биздан «таги паст» деб кулишади. Шўримиз бор экан!

– Оғзига кучи етмаганлар кулса кулар-да, ойижон, – деди Хулкар. – Қирғизлар, қозоқлар эр-хотин бирга қўй боқишар экан. Биз ҳам шуларга ўхшаган одаммиз...

– Хой, ойимча, ундай бўлса сен қозоққа теккин эди-да! Қирғизга теккин эди-да!

– Тилингни тий! – деди Қамбар ота.

Отга юк ортаётган Аваз ойисига қарамай:

– Бўпти! – деди. – Бугундан бошлаб мен ҳам ўзбекман, ҳам қозоқман, ҳам қирғизман!

Аваз Хулкарни отга миндириб жўнаб кетди.

15

Санам хола аламини нимадан олишини билмай, ховлидаги ўрмагига уннади. Ўрмак қиличини қарсиллатиб уриб гилам тўқир экан, сўрида ўтирган Қамбар отага зарда қилиб гапира бошлади:

– Ота бўш-бўёв бўлгандан кейин булар бебош бўлмай ким бўлсин! Катта ўғли Тошкентда, тагида машинаси бор, ойда-йилда бир хабар олай демайди!

– Иши кўп-да, ахир. Банд.

– «Бандман» дейди-ю, ҳар йили хотинчаси билан курортга боради! Бу укаси ҳам ўшаларга қараб шундай қияпти! Учта ўғил уйлантириб, биттасининг ҳузурини кўрмасам-а!

– Ҳузурига зор эмасмиз, хогин, доғини кўрмасак бўлди.

– Сиз зор эмассиз-да. Ўтган йили Кавказларга бориб келдингиз!..

– Сени ҳам юр дедим, ўзинг бормадинг-ку. Акмал бирга олиб кетмоқчи эди.

– Керак эмас менга! «Қариликда йўрғалик» деб яна гап бўлаймиди? Сизга тушибманки, бошим гап-сўздан чиқмайди! Ўшанда отам раҳматли «ўлма, болам, завол кўрма-ю, лекин мени шарманда қилдиларинг, болаларингдан қайтсин» деган эди, Мана, шу айтганлари...

– Э, у гаплар ўтди-кетди-да! Ковлаб нима қиласан?

Шундай бўлса ҳам, Қамбар ота сўрида, кампири ўрмак устида бирпас жим қолишди ва ўша қарғишнинг тарихини эслаб кетишди.

Санам хола бу ердан саккиз чақирим нарида, тоғ орасида жойлашган Кўктош қишлоғидан эди. Отаси ўзига тўқ бир одам эдию, тўнғич ўғлини уйлантириш тараддудига тушиб, ховлисига тўққиз ёғочлик, вассалик уй қурдирган эди. Уста Қамбар ўшанда йигирма ёшга кирган девкомат, мулойим табиат бир йигит эди. Ўн еттига тўлган Санамой ҳам жуда жозибали қиз бўлган бўлиши керак, акс ҳолда ховлининг бир четида уй қураётган уста йигит унга ошиқ бўлиб қолмас эди. Қиз ёпинчигини ёпиниб, чой дамлаб келганда, йигит пайт топиб уни гапга тутар эди. Қиз отасидан кўркиб, ўзини жуда тийиб юрар эди-ю, аммо ўрни келса йигитнинг гапига жавоб берар, «Уста ака, ойим сўрадилар, кечга палов дамлайликми?» деб сўрар ва йигит истаган овқатни дарҳол мухайё қилар эди. Қизнинг отаси Санамойни шу қишлоқлик бир бойнинг Мамат деган жиянига бермоқчи бўлиб юрар эди. Уста Қамбар буни чолдан эшитган, Санамойни бошқа

қишлоқлик йигитга бермасликларини билар, аммо қиздан ҳеч умидини узолмас эди.

У қураётган уй битган кунларда Кўктошда катта бир кўпкарилиқ тўй бўлди. Уста Қамбарнинг яхши қора оти бор эди, ўзи ҳам чавандоз йигит эди, улоқда бир неча марта соврин олди.

Санамой укалари билан тоғнинг устидан, тошнинг ортидан мўралаб, йигитнинг улоқ чопишнини кузатар, бирор киши отдан йиқилса ёки тўдада қолса «ўшамикин» деб кўрқиб кетар эди. Аммо думи тугилган мумдай қора от тўдани ёриб чиқар, гардишли телпак кийган уста Қамбар улоқни гоҳ у тақимиға, гоҳ бу тақимиға босиб, маррага элтиб ташлар, Санамой қувонганидан кўзларига ёш келар эди. «Энди бўлди, бас!» — деб шивирлар эди у ўзича, аммо гардишли телпак кийган чавандоз яна тўдага кириб кетарди.

Ўша куни Санамой шунчалик кўп ҳаяжонландики, одатдаги эҳтиётни ҳам унутиб қўйди. Улоқ таркагандан кейин тоғдан пода қайтди. Санамой подадаги сигир ва эчкиларини қайириб келишга бораётиб, қишлоқ четида отлиқ келаётган уста Қамбарга дуч келди. Иккови деворнинг панасида туриб гаплашиб қолишди.

Йигит ҳам кўпкарида қизишиб, кўзига ҳеч нарса кўринмайдиган бўлиб қолган эди.

— Агар отанг бермайдиган бўлса, ҳозир опқочиб кетаман! — деди.

Қиз кўрқиб, унамади.

Улар панада гаплашиб турганини кимдир кўрган экан, қизнинг отасига айтибди. У пайтларда бўй етган қизнинг бегона йигит билан овлоқда гаплашиб туришигина эмас, очик юз билан кўриниши ҳам даҳшатли гуноҳ ҳисобланар эди. Бир вақт Санамой

орқасига ўгирилиб қараса, отаси таёқ кўтариб югуриб келаётибди.

– Вой, мен энди ўлдим! – деб, қочадиган жой кидириб қолди.

Отиши жиловидан тутиб ерда турган йигит бир сакраб эгарга минди. Аммо қизни шу аҳволда тапшлаб кетса номардлик бўлишини сизди. Йигит уни ҳимоя қилиб, отаси билан таёқлашса... бу ҳам муносиб иш эмас. Кўктошликлар жуда ориятли одамлар, тўйдаги оломон тўпланиб, «Бизнинг қишлоққа иснод келтирди!» – деб, қизни ҳам уста Қамбарга қўшиб тошбўрон қилиб юборишлари мумкин.

Йигит «таваккал» деди-ю, қизни ердан даст кўтариб, орқасига мингаштирди. «Хайт» деб, ўз қишлоғига қараб от қўйиб кетди. То қизнинг отаси отланиб, яқинларига хабар бериб йўлга чиққунча, уста Қамбарнинг улоқчи оти бир-иккита қирдан ошиб, кўздан ғойиб бўлди. Уста Қамбар кўктошликларнинг ҳадемай Ойкўлга бостириб келишини билар эди. Ўша пайтда Ойкўлда бир юзу етти ёшга кирган, қишлоқнинг энг табарруқ онаси ҳисобланган бир кампир бор эди. Уста Қамбар қизни ўз уйларига эмас, шу кампирнинг олдига олиб келди.

Бу воқеалар бўлаётган пайтларда қишлоқларда хали бойлар, муллалар бор эди. Кўктошлик бир бой одам йиғилган жойда Санамойнинг отасига ёпишди:

– Сен қанақа қиз ўстиргансан? Кўктошнинг номини булвадинг! Биз энди қандай бош кўтариб юрамиз!

Охири жанжал жуда йириклашиб кетди-ю, кўктошликлардан эллик-олтмиштаси таёқ кўтариб, личоқ тақиб, Ойкўлга йўл олишди.

Уста Қамбарнинг ҳам қариндош-уруғлари, ёрдўстлари кўп эди, «Кўктошликлар уриб бўпти!» – деб булар ҳам шайлана бошлашди.

Уста Қамбар кераксиз бир уруш чиқишини, кимлардир ўлиши ёки майиб бўлиши мумкинлигини сезиб, яна ўша бир юз етти ёшлик кампирнинг олдига борди. Фотима кампирнинг саксон ва саксон беш ёшлик иккита мўйсафид ўғли бор эди. Буларнинг бири хотин томонидан уста Қамбарнинг оталари билан чатишган эди. Бошдан-оёқ оқ кийинган, мункайган Фотима кампир бир кўли билан ҳассасига таяниб, иккинчи кўлини белининг орқасига қайириб қўйиб, икки мўйсафид ўғлини эргаштириб, кўктошликлар билан ойкўлликлар уришамиз деб турган жойга чикиб борди. Кўктошликлар Фотима кампирни билишар ва унинг қарғишидан қўрқишарди.

– Она, йигитларингиз уялмай сизни орага солишингиз-да! – деди улардан бири.

– Ўзим келдим, болаларим, – деди кампир. – Бу устани васвас босиб, уят иш қилиб қўйибди. Юзимиз шувут ҳаммамизнинг. Энди уришганнынг фойдаси йўқ! Қанча қалин десаларинг тўласину қизни никоҳлаб олсин. Шариатда ҳам бошқа йўл йўқ!

– Биздан қалин билан қутулмайди! – деди кўктошликларни бошлаб келган бой. – Синглисини Маматга берсин!

Санамойни олмоқчи бўлиб юрган Мамат ҳам оломоннинг ичида тишини қайраб турар эди.

Уста Қамбарнинг ўн олти ёшли синглиси шундай гўзал ва чевар қиз эдики, унинг таърифи Ойкўлдан ошиб, кўктошликларга ҳам маълум бўлган эди. Ойиси ҳам қизини ўғилларидан ортиқ суяр эди. Уруш-жанжални яхшиликча босолмаганларидан

кейин икки кишлоқ мўйсафидлари «Санамойни уста Қамбарга, устанинг синглисини Маматга бериш керак», дедилар.

Уста Қамбар, унинг онаси ва синглиси бунга кўнмасалар, икковарадан чиқарилар эдилар. Шунинг учун ноилож кўндилар.

Санамойни қайнапаси ёмон кўриши ана шу қизи туфайли бошланган эди.

— Сени деб паридай қизимдан айрилдим. Шўрлик, бегона юртда майиб бўлди! — деб баъзан келинини қувиб соларди.

Рост, кўктошлик куёв дуруст чиқмади, хотинини уриб бир қўлини майиб қилиб қўйди. Ўша нуроний Фотима кампир ҳам Санамой билан уста Қамбарни кўрганда:

— Тавба қилинглар, — дерди. — Шайтоннинг йўлига юриб, шу балога гирифтор бўлдиларинг, энди тавба қилиб, ота-оналарингдан дуо олинглар!

Кейинчалик уста Қамбарлар колхозга кириб, бунақа гаплардан қулоқлари тинчиган бўлса ҳам, ўшангача улар муҳаббатни «бахтсизлик келтирувчи айб иш» деган эътиқодга келиб қолган эдилар. Бундай эътиқодга берилган киши ўзини шунчалик кийнаган «айбни» бошқаларда, хусусан, ўз болаларида кўрса кечира олмайди.

Санам холанинг Аваз билан Хулкарга қаттиқ-қурум гапиришларига туб сабаб мана шу эди. Ўзи келинчаклигида кўн камситилган, феъли бузилиб, баджаҳл бўлиб қолган қайнана энди келинини ўша эътиқод бўйича тергар эди.

Қамбар ота йигит киши бўлгани учун ойиси уни кўпда уришиб-сўкмас эди. Бирок синглисининг бахтсизлигига сабаб бўлганлиги унинг ҳам кўнглида доимий бир армон бўлиб қолган эди. У онасининг

олдида ўзини доим гуноҳкор сезар, Сапамойга ачинса ҳам, «Ойи, сиз менинг хотинимни нега мунча қийнайсиз!» демас эди.

Ўфиллари ўсиб-улгайганда ота-оналарининг машҳур тарихларини ундан-бундан эшитиб, Қамбар отадан «шундай бўлгани ростми?» деб сўраган пайтлари бўлар эди. Қамбар отага бу савол оғир бир таънадай туюлди, мулойим табиатли одам бирдан аччикланиб:

– Бор, ишингни қил, бунақа гапга аралашма! – деб, савол берган ўглини жеркиб ташлар эди.

Шундан кейин оилада ҳеч ким бу тўғрида гапирмайдиган бўлар эди. Фақат Аваз Хулкар туфайли ўқ еб, кўнгилсиз воқеалар юз берганда, баъзи бировлар ўша эски ярани тирнаб, «Бунинг ота-онаси шунақа одамлар эди, таги наст бўлса аслига тортар экан-да!» – деган эди.

Бу оғир гапларни ота-онаси энди унута бошлаганда, мана, Аваз Ойкўл тарихида бўлмаган бир ишни қилиб, хотинини тоққа, қўйга олиб чиқиб кетди.

Қамбар ота ўзи ёшлигида қилган иш билан ҳозир ўғли қилаётган ишнинг бир-бирига алоқадор жойи борлигини сезар ва «аслига тортади» деган гап яна эсига тушар эди. Аммо бунинг учун у аввало ўзини гуноҳкор деб биларди. Чунки ўшанда унинг қон-қонига сингдирилган эътиқод ҳали кўнглидан кетмаган эди. Шунинг учун Санам хола эслатган қарғиш (рахматли қайнатасининг «болаларингдан қайтсин» дегани) сира узиб бўлмайдиган ёмон бир қарздай, боши устида ҳамон осилиб турган бир хавфдай туюлиб кетди.

– Нима қарғиш бўлса ҳам биздан нарига ўтмасин, хотин, – деди у. – Болаларга умр тила, ишқилиб, орқамизда қолсин.

Санам хола индамай ўрмак тўқир ва бошқа нарсаларни ўйлар эди.

Келаси ойда бўладиган бир тўйнинг эгалари Санам холани таванбошиликка таклиф қилган эди. Обруўли кайвониларга тоншириладиган бу нарса ҳақиқатан жуда нозик иш эди. Баъзи аёллар ўзлари келтирган совғалардан пастрок сарпо олишса гинахонлик қилишар, ҳатто уруш чиқаришар эди. Агар шу тўйда Санам хола сарпо улашадиган бўлса, бунақа аёллардан балога қолиши аниқ.

«Ўлсин шу шарманда, келини ҳам ўзига тортган, эрига мингашиб, тоққа кетган. Биз келиб-келиб шунинг қўлига қараб қолдикми?» деган гаплар ҳозирданок Санам холанинг қулоғига эшитилаётгандай бўлади.

Қамбар ота жавоб ололмагач, тоғларга кўз ташлади.

Баланд чўққилардан пастки ёналарга булут ўрмалаб тушмоқда эди. Отанинг кўзига тоғлар одатдагидан тундрок ва баҳайбатроқ кўринди. «Ота-она розилигисиз кетган бу икковининг аҳволи нима кечаркин? – деган гап кўнглидан ўтди-ю, шу заҳоти ичида: – Нима бўлса ҳам, завол кўрмасин, бошлари тондан бўлсин!» – деб қўйди.

16

Тоғдан шиддат билан оқиб келаётган каттакон сой Ойкўлни анча наридан четлаб ўтади-да, наstdаги боғдор кишлоқларнинг ариқ ва ҳовузларига сув беради, тегирмонларини юргизиб, чархпалакларини айлантиради.

Баландроқ ерлардаги чорбоғ эгалари сойнинг оқимиға мослаб ўрнатган чархпалаклар Давлат-

бековнинг ховлиси атрофида кўп учрайди. Давлатбеков ҳар гал уйдан чиқканда сувда қорайиб қолган ёғоч паррақлар тиник, шўх оқимнинг кучи билан муттасил айланиб турганини кўради. Чархга боғланган сопол идишлар ёки тунука банкалар сувга тўлиб юқорига кўтарилади, сўнг навбатма-навбат пастга эгилиб, ичидагини новага шошилмай тўкади. Сув повадан ариқчага жилдираб ўтиб, бир парча томорқадаги дов-дарахтлар ва сабзавотларнинг чанқоғини босади.

Янги директор келгандан бери иши кўнайиб қолган Давлатбеков кеч ётиб, эрта турганда ва уйқуга тўймай боши оғриб кетаётганда кўзи шу чархпалакларга тушса, «Булар ҳам мендай эртаю кеч тинмайди-я!» — деб қўяди.

Асли ўзи Давлатбековнинг бутун ҳаётида шу чархпалакка ўхшаб кетадиган бир нарса бор. У ҳам доим ўзини ҳаёт оқимига тутати-ю, ҳар битирган ишидан тақдирига таъсир қила оладиган ҳар одамдан бир манфаат чиқариб, кўнглининг шунга чанқоқ жойини суғоришга тиришади.

Давлатбековнинг кўнглидаги доимий бир чанқоқликнинг боиси шуки, у ўз мавқеини мумкин қадар баланд кўтаришни истайди, аммо бу истакни амалга ошириш кун сайин қийинлашиб боради. Агар Давлатбековнинг бўлими ёзги ишларда бошқа бўлимлардан орқада қолса, тили бу ваздан ҳам қисик бўлади-ю, аҳволи жуда чатоқланади.

Шунинг учун Давлатбеков гўшт, тухум, жун, ёғ, сут топириш, пичан ўриш графигини ошириб бажаришга жон-жаҳди билан ҳаракат қиляпти. Деярли ҳар куни бўлимидаги беш қишлоқнинг ҳаммасини отда бир-бир айланиб чиқади. Хусусан, Ойкўл унинг диққат марказида туради.

У Замоналини баъзан Ойкўлда, баъзан совхоз марказидаги идорада арифмометрини шиқиллатиб ишлаб ўтирган пайтларда кўриб қолса тил учиди саломлашади. Давлатбеков у билан аразлашишни ҳам, ҳозирча унга ҳужум қилишни ҳам ўринсиз деб билади. Аввал графикни бажариб, мавқеини мустаҳкамлаб олсин, кейин Замоналини ёнбошга келтириб кўтариб уради.

Шунгача у Замоналига эргашиши мумкин бўлган ойкўлликларнинг кўрқоқроқларини яхшилаб «бураб» қўйишга, бошқаларининг кўнглини олишга тиришади.

Ўтган ҳафта Ойкўлда пичан ўроғи сустлашиб қолди. Давлатбеков бориб, сабабини суриштириб қараса, баъзи одамлар ўзларининг хусусий молларига пичан ўриш билан андармон бўлиб, совхозга кам ишлаётган экан.

Кечки пайт одамлар ишдан қайтгандан кейин Давлатбеков Ойкўлни айланиб, томларда қуригилаётган ва фарам қилинаётган пичанларни кўриб чиқди. Кейин Ортикқа автокачкани қўштириб келишни буюрди.

Эргаш кўса деган кишининг томидаги пичаннинг фарами каттароқ эди. Совхоз учун пичан ўришга чиққанда нормасини бажармаётган ишчилардан бири ҳам шу одам эди. Автокачка келгандан кейин Давлатбеков Ортикқа Эргаш кўсанинг томидаги пичанни кўрсатиб:

— Олинг, автокачкага босинг, совхознинг пичанига элтиб қўшасиз! — деб буюрди.

Ортиқ томга чиқди. Пичан босаётган Эргаш кўса қўлидаги паншахани силкитиб:

— Ҳақларинг йўқ! — деди. — Мен бу пичанни совхознинг пичанзоридан ўрибманми? Хусусий молга ажратилган адирдан ўриб келганман!

Кўчада от устида турган Давлатбеков Эргаш кўсанинг нормани бажармаётганини айтиб сўкинди.

— Сизга ўхшаганлар бутун бўлимга иснод келтиряпти! — деди. — Шахсий манфаатини давлат манфаатидан баланд қўяётган одамларга шафқат йўқ! Норманинг қанчасини бажармаган бўлсангиз, шунча пичанингиз совхозникига элтиб қўпилади!

— Битта менми нормани бажармаган?

— Кимки нормани бажармай хусусий пичанга зўр берса, томидан олиб совхозникига қўшаверамиз! Қамбаров, босинг пичанни автокачкага! Чиқинг, сиз ёрдамлашинг! — буюрди Давлатбеков аравакашга.

Шу куни Эргаш кўса пичанидан ажради.

Нормани бажармаётган кишилар Давлатбековнинг ҳеч балодан қайтмайдиган қаттиққўл киши эканини яна бир марта сезишиб дурустроқ ишлай бошлади. Беш-олти кун ичида Ортикнинг бригадаси ҳам графикни қувиб етди.

Дўкдан кўркмайдиган, Давлатбековнинг ишидан норози бўлиб юрган одамлар план хусусида унга индамаса ҳам:

— Юртга ғамхўрлиги йўқ, — деб тўнғиллашади. — Одамларни фақат ишлатишни билади. Катта мажлисларда «турмуш маданиятини ошириш керак» деб қарор қабул қилинган эди. Ҳаммаси қоғозда қолиб кетяпти.

Ойкўлдаги ўқитувчилар орасида бўлган бу гапларни Давлатбековга Ортиқ келиб айтди. Баҳорда республика Компартиясининг махсус пленуми турмуш маданиятини ошириш бўйича катта қарор қабул қилгани Давлатбековнинг эсига тушди. Район ҳам, область ҳам бу қарорнинг амалга ошишини кўп суриштиради. Газеталар «палон жойда, палон ойдан бери аҳолига маданий

хизмат кўрсатилмайди» деб, танкидий мақолалар босади. Ортиқ Давлатбековга шундай мақолалардан бирини кўрсатиб:

– Бир йўлини қилайлик, Усмон ака, – деди. – Бўлмаса тўнғиллаб юрган ўқитувчилар ҳам Замоналига кўшилиб, газетага ёзиб чиқишдан тоймайди.

– Бораверинг, мен ўзим тўғрилайман.

Орадан уч кун ўтгач, Ойкўлга кўчма кино билан Тошкентдан келган бир лектор борадиган бўлди. Давлатбеков буни шахсан ўзи уюштирганини кўрсатиб қўйиш учун қишлоққа олдинроқ келди.

Мактабхонанинг олдида қишлоқ Советининг раисаси Ражабой Сафарова ўқитувчилар билан гаплашиб турган экан. Этик кийган ўрта яшар бу аёлнинг раисалигини Давлатбеков унча писанд қилмаса ҳам, шу кунларда ўзига хайрихоҳ одамларни кўпайтиришга уриниб юргани учун Сафарова билан отдан тушиб кўришди.

Ўқитувчилар орасида оқ кофта ва плиссели қўнғир юбка кийган Чўлпоной ҳам бор эди. У Давлатбековга аламли бир назар ташлаб қўйди. Бунинг сабаби Сафарованинг гапидан маълум бўлди:

– Ўртоқ Давлатбеков, бу Ортифингиз жуда ҳаддидан ошиб кетаётганга ўхшайди. Чўлпонхонга доктор буюрган қимизни бердирмай қўйибди.

Давлатбеков бу гапни Ортиқнинг ўзидан эшитганда: «Сайфиддиновнинг севгилисини бонлабсан, майли, бир ялиниб келсин, кўрайлик!» – деган эди. Ҳозир эса ўзини билмаганга солиб:

– Қачон? – деди ва Чўлпоной шунақа иш билан раисанинг вақтини олганидан норози бўлган каби қошини чимирди: – Нега менга айтмадингиз?

— Врач сизга телефон қилиб тополмади. Қамбаровга қоғоз қилиб берган эди, ўқиб ҳам кўрмай қайтарди.

— Жини қўзиб юрган бўлса керак-да! — Давлатбеков раиса билан ўқитувчиларнинг кўзи олдида бригадирнинг хатосини тузатган киши бўлиб: — Қани, ўша қоғозни менга беринг-чи! — деди.

Давлатбеков докторнинг қоғозини Чўлпонойдан олаётганда, «Қамбаров, бунақа ишлар иккинчи такрорланмасин, ўқитувчига қимиз бериб турилсин!» деб шарт қўймоқчи эди. Бироқ дастхати яхши эмаслиги, бир вақтлар араб алифбесида бошланғич маълумот олганича курс-пурслардан бошқа жойда ўқимагани, уйда болалари ҳам ёзуvidан хатолар топиб юриши эсига тушди. «Бу қиз ҳам хатоимни топиб масхара қилади» деди-ю, шарт қўйишдан ўзини тутди, врачнинг қоғозини икки буклаб чўнтагига солди.

— Бўлди, бугундан бошлаб яна қимизингизни олаверасиз. — Давлатбеков раисага юзланди: — Кечқурун Ойкўлда катта томоша бўлади, сиз ҳам қатнашасизми?

Давлатбеков турмуш маданиятини ошириш тўғрисида маъруза ва «Сен стим эмассан» деган картина бўлишини айтар экан, раиса ҳам, ўқитувчилар ҳам, «янги директор бу одамнинг кўзини очаётганга ўхшайди» дегандек, бир-бирларига маъноли қараб олишди.

Чўлпонойнинг назарида, Давлатбеков Замоналига ҳам муносабатини ўзгартиргандек ва икки орада ҳеч бир адоват қолмагандек туюлди.

— Бугун кечқурун бўлса, — деди Чўлпоной суюнган товуш билан, — эълон-пелон ёзайлик, ҳамма келсин.

Давлатбеков дарсларини тугатиб китоб-дафтарларини қўлтиқлаб чиқиб келаётган тўп-тўп болаларга қаради.

– Булар бор жойда эълон нима керак! – деди.

Янги кино келганда ҳаммадан ортиқ қувониб, бутун қишлоққа жар соладиганлар болалар эканини Давлатбеков яхши билар эди. У бугунги оқшомнинг мумкин қадар тантанали ўтишини истарди. Давлатбеков болаларни тўхтатиб, кечқурун ажойиб бир кино кўрсатилишини шундай оҳангда айтдики, болалар бирдан:

– Ур-ее-й! – деб чувуллашди. – Кино-о-о-о!

– Лекин кинодан олдин жуда ғалати маъруза бўлади. Бунга ота-оналаринг келишсин. Ойиларингга, оналарингга айтинглار, ҳозирдан ўсма-пўсмасини қўйиб, ясан-тусанини бошлайверсин. Ўзларинг ҳам кинога яхши кийиниб, ғалстук тақиб келинглар. Ғалстуксиз келган пионер кинога киргизилмайди. Тушунарлими?

– Тушунарл-ии-и!! – деб қичқиришди болалар ва хушхабарни ҳаммага айтиш учун қишлоқ бўйлаб елдай югуриб кетишди.

Давлатбеков бу ишни қойиллатганини сезиб, ўзи ҳам бир яйраб олди. Унинг онгида чархпалакка ўхшаб айланиб турган нарса шу пайт ҳамма косаларини қувончга тўлдириб чиққандай бўлди. Тўғри, кечқурун маърузадан кейин тушган саволлар Давлатбековни анча шоширди. Пичанини олдиргандан бери Давлатбековга ўқрайиб юрган ўша Эргаш бўлса маърузачига қараб:

– Маданият дейсиз, мулла ака, бизга шу вақтгача электр туширмагани маданиятга қирадими? – деб қолди.

Говур кўтарилди. «Тўғри савол!» деган хитоблар эшитилди. Маърузачи Эргаш кўсанинг гагини дафтарчасига ёзиб олди, бошқарма парткомида бу масалани кўтаришга сўз берди.

Давлатбеков минбар олдида раислик вазифасини ўтаб турар эди. У симёғочлар туфайли яна гап эшитишдан қўриқиб, Ойкўлга электр туширини ҳақида юқориларга оғиз очолмас эди. Шундай бўлса ҳам, одамларни тинчитиш учун:

– Бу йил Ойкўлга электр албатта келади, – деди. – Биз тегишли жойлар билан гаплашиб юрибмиз. Агар яна шунақа гапларинг бўлса, майли маърузани мажлисга айлантириб қўя қоламиз. Қани, ким гапиради? Марҳамат, мажлис очик.

– Кино нима бўлади? – деди кимдир сабрсизланиб.

– Кинони бугун кўрмасак ҳам бўлаверади, – деди Давлатбеков, ясама бир совуққонлик билан.

Зал норози бўлиб гувиллай бошлади.

Давлатбековнинг айтганини қилиб, галстукларини тақиб келган ва қаторларга сочилган лолалардек бўлиб ўтирган ўқувчилар кинонинг бошланишини кутаётган бошқа одамларга қўшилиб:

– Йўқ! – деб қичқиришди. – Кино бўлаверсин! Кино!

Қарсак бошланди. Давлатбеков шуни истар эди:

– Хўп, хўп, талабларингта биноан, энди «Сен етим эмассан» деган кино кўрсатилади! – деб маърузачини бошлаб тушиб кетгунча тинмади.

Фильмни кўраётганда кўнгли юмшоқроқ аёллар уруш даврининг кўзга ёш келтирадиган воқеаларидан пича йиғлаб олишган бўлса ҳам, картинадан ҳаммаларининг руҳлари кўтарилиб, кўнгиллари яйраб тарқалишди ва бир неча кун шу тўғрида гапириб юришди.

Давлатбеков ёрдамчиларига буюриб, бу фильм билан маърузасини ўз бўлимининг бошқа қишлоқларидан ҳам айлантириб чиқди. Бу орада хўжалик ишлари бўйича қилган ҳаракатлари яхши натижа бериб, бўлими сут топшириш ва пичан ўриш бўйича биринчи ўринга чиқди.

«Ана энди бирортаси менга осилиб кўрсин-чи!» деди Давлатбеков.

«Бирортаси» деганда у энг аввал Замоналини назарда тутар эди.

17

Илгари район маркази бўлган катта ва сердарахт қишлоқнинг энг кўркем жойи — сой бўйидаги пушти ранг райком биноси эди. Райком парткомга айланиб, бу ердан олтмиш чақирим наридаги бошқарма ёнига кўчиб кетгач, пушти ранг бино чорвачилик совхозининг идорасига берилди.

Мансуров директор бўлиб келганда совхознинг банкдаги ҳисоб рақами ёпилиб ётар, ишчилар, хизматчилар ойликни ҳам вақтида ололмай хит бўлиб юришар эди.

Область бошқармаси бундан хабардор бўлгани учун янги директорни «қуруқ» юборгиси келмади. Совхозни кўтариш учун анчагина маблағ берди. Мансуров шу маблағнинг катта бир қисмини иш ҳақи фондига ўтказдириб, ойликларни вақтида тўланадиган қилди-ю, одамларнинг чехраси очилди.

Кўплар қатори Замонали ҳам янги директорга умид билан қарайди. Мансуровнинг ҳамма қишлоқларни ўзи айланиб чиққани, камчиликларни тез пайқаши, планнинг бажарилишини қаттиқ талаб қилиш билан бирга, даромадга ҳам кўп

оътибор бераётгани Замоналига ёқади. Шу тўғрида ўзи ўйлаб юрган муаммоларни директорга кириб айтгиси келади.

Бирок Мансуровга рўпара бўлганда бунга кўнгли чопмай қолади. Янги директор қишлоқларда мушкул ишлар кўплигини кўриб диққат бўляптими ёки майда-чуйда гапларни дастурхон қилиб арзга келувчилар унинг жонига текканми, ё ўзи табиатан бир оз тундрок ва чўрткесарроқ одамми, хуллас, идора хизматчилари билан унча очилиб гаплашмайди. Кенгашдами, кабинетидами, агар ходимларидан бирортаси хомхатала фикр айтса, ёки гапни чўзса, устма-уст луқма ташлаб, шарт кесади.

Замонали идорада план ва даромад масалалари билан шуғулланади. Бошқармага Мансуровнинг имзоси билан юбориладиган баъзи ахборотларни тайёрлашда иштирок этади, шу муносабат билан директорнинг кабинетига деярли ҳар куни кириб туради.

Бугун машинкада кўчиртирилган ва таблицалар билан безанган варақларни Мансуров энди Замоналининг қўлидан олиб кўра бошлаганда телефон устма-уст жириглаб қолди.

Мансуров қовоғини солиб гўшакни олди-ю, кейин бирдан чехраси очилиб:

– Э, Абдуманноп Воҳидович, салом алайкум! – деди.

Абдуманноп Воҳидов бошқарма парткомининг биринчи секретари эди. У билан Мансуров университетда бирга ўқиганини, ҳозир ҳам икковининг яқинлиги борлигини Замонали одамлардан эшитган эди. Шунинг учун Мансуровнинг гапига қулоқ солмасликка тиришиб, девордаги катта соатга ва оқ дерматин қопланган эшикка қарай бошлади.

– Ҳа, Ойкўл деган қишлоғимизга ҳали электр борган эмас, – деди Мансуров гўшакка.

Замонали беихтиёр қулоғини «динг» қилиб тинглашга тушди. «Оббо, Ойкўлга келиб кетган маърузачи қишлоқнинг талабини Воҳидовга бориб айтибди-да!» деган ўй кўнглига жуда илиқ туюлди.

– Бошқа қишлоқларимизнинг кўпига электр борган, – дерди Мансуров. – Ҳа, тўғри, Ойкўлга ажратилган симёғочларни бултурги директор молхонага ишлаттириб юборгани рост... Лекин бунинг учун қишлоқни «жазолаш» керакми ахир?.. Албатта! Менми?.. Ҳа, ижроқўмга икки марта кириб ҳал қилолмадим... Энди ўзингиз сал юмшатиб берсангиз, кейин мен... Ҳа, Ойкўлни қоқоқликдан чиқаришнинг чоралари... Албатта-да, ахир, электр билан ҳам маданият боради, ҳам... йўқ, мана, масалан, қўй қирқимини олинг... Чўпонлар қирқлик ишлатиб қўллари қаваргани билан ишининг унуми бўлмайди, жун қимматга тушади. Ҳолбуки, қўйнинг жунини электр билан оладиган машиналаримиз бекор турибди. Мана шуни тушунишмайди-да!.. Ўзингиз бир ёрдамлашинг, Абдуманнопжон... Хўп, хўп, эртагача!...

Мансуров гўшакни қўйиб, Замоналига томон бурилганда чехраси одатдагидан хийла очиқ кўринди. Столига ёпилган кўк мовутнинг бир чети сал буришиб турган экан, шуни кафти билан секин текислаб қўйди. Сўнг Замонали тайёрлаган материалларни вараклаб чиқиб:

– Бўпти, раҳмат, – деди ва Замоналига жавоб бермоқчи бўлди. Аммо Замонали стулга яхшироқ ўрнашиб бир лаҳза жим қолди-да:

– Муталлиб Мансурович, мен ҳам Ойкўлданман, – деди. – Ҳозир телефонда сиз айтган гапларни

эшитмайин десам ҳам... эшитиб қолдим. Мени кечиринг. Ойкўлни қолоқликдан чиқариш... менинг ҳам кўнглимда бир дард бўлиб юрибди... Шуни сизга айтиб, маслаҳат сўрамоқчи эдим.

– Хўш, кани...

Замонали гапни Ойкўлнинг илгари сердаромад хўжалик бўлганидан, ғаллани ҳам кўп экиб, яхши хосил олганидан бошлади. Сўнг унинг Бодомзорга қандай кўшилганини, отаси билан Каттаев орасида қандай олишувлар бўлганини, Давлатбеков раис бўлиб ордон олган йили чорва қандай ўтириб қолганини, ўшандаги хатоларни ҳозир тузатиш нега қийин бўлаётганини бирма-бир айтиб берди.

Муаммонинг бир чети Давлатбеков орқали бошқарма бошлиғи Фиёсиддиновга ҳам бориб тақалишини, Замоналининг кўнглида отасининг дарди ҳам борлигини сезган Мансуров сукут қилиб ўйланиб турди-да:

– Чигал масала, – деди. – Ўша ёқларда яна ғалла экиш бўлса, биз ўзимиз ўйлашиб кўрармиз. Лекин нотўғри бирлаштирилган қишлоқларни ажратиш... бошқарманинг иши. Фиёсиддиновнинг қулоғига ҳозир бунақа гап кирмаса керак.

– Мен буни парткомга, ўрток Воҳидовга ёзиб бермоқчи эдим, – деди Замонали. – Ё партия мажлисида гапирсаммикан? Унда Давлатбеков «долзарб пайтда одамларни ишдан чалғитяпти» деб айблаши мумкин.

– Йўк, бўлмайди... Воҳидовга ёзиб берганингизда ҳам... бир нарсани унутманг, биродар. «Давлатбеков ундай, палончи бундай» деб алоҳида шахслар тўғрисидаги гапни кўпайтириш керак эмас. Принципиал баҳс бошқа-ю, «палончини йиқитишим керак» деб қасдма-қасд олиниш бошқа.

Хусумат аралашган ишлардан мен ҳам жуда безор бўлганман. Агар сизда ҳам шу сезилса, мендан ёрдам кутмайсиз.

Шу тобда Мансуров Замоналига яна бадқовок ва тунд кўринди. «Давлатбековга тақилма!» деб огохлантирганими бу? Ё ишни пухта қил демокчими? Наҳотки Замоналини хусуматга боради деб ўйласа?

Замонали директорнинг олдидан мана шунақа ўйлар билан чиқиб кетди-ю, бир неча кун нима қилишини билмай юрди. Сўнг директорга айтганларини қисқа ва лўнда қилиб қоғозга туширди-да, Воҳидовга элиб берди.

* * *

Давлатбеков бугун идорадан анча хурсанд бўлиб чиқди. Ҳозир унинг бўлими сут топшириш ва пичан ўриш бўйича олдинда бормоқда эди. Бугунги кенгашда Мансуров шуни айтиб, «бошқалар ибрат олиши керак» деган маънода гапирди.

«Тан берди-я, баччағар! – дерди кўчада кетаётган Давлатбеков. – Душманларим мени ёмонлаб юрган бўлса ҳам, бу мақтади-я! Танги экан-е. Тил топишиб кетадиганга ўхшаймиз».

Давлатбеков танишининг ҳовлисига боғлаб келган отини олгани борар экан, атрофга мамнун бир назар ташлаб чиқди.

Сойнинг нариги юзидаги сердарахт истироҳатгоҳнинг ичида ёзги кинотеатрнинг баланд девори кўриниб турибди. Кинотеатрнинг болохонасида қулоқни қоматга келтирадиган жаз муסיқаси янграйди ва «Сукунат» фильмига одам чорлайди.

Бири чойхона олдида, бири чорраҳада баланд симёғочлар устида турган темир радиокарнайлар

жаз мусиқасини босиб кетишга тиришадигандай қаттиқ-қаттиқ сўйлайди.

Радиокарнай тагидаги магазинда ун ва макарон бериляпти. Ўттиз-қирқ киши сабрсизлик билан навбат кутади, кимлардир навбатсиз олишга уринади, кўпчилик шовқин солиб, бунга йўл бермайди. Идораларда иш куни тамом бўлгани учун одам тобора кўп келиб, магазин олдида оломон улканлашяпти.

Давлатбеков шу магазин олдида бир нарсадан ҳайрон бўлиб тўхтади: макарон олишга турган одамлар орасида Мансуровнинг онаси ҳам бор. Кўп йиллар ўқитувчилик қилиб, бу йил пенсияга чиққан, ингичка олтин гардишли кўзойнак таққан рангпар кекса аёл, кўлида бўш сумка, ёнидаги аёллар билан гаплашиб навбат кутиб турибди.

Давлатбековнинг хаёлига дадил бир фикр келди. У орқага қайтиб, яна идорага, директорнинг кабинетига кирди. Дабдурустдан:

— Ўртоқ Мансуров, — деди, — бизни синамоқчимисиз ё уялтирмоқчимисиз?

Хирароқ бир ёзувни кўзойнак билан ўқиётган Мансуров кўзойнагини тез кўлига олди:

— Тинчликми ўзи?

— Онангиз макаронга навбатда турибдилар.

Давлатбеков бу гапни шундай куюниб айтдики, гўё Мансуровнинг онаси эмас, унинг ўз онаси чидаб бўлмас даражада қийналиб қолган...

Мансуров оила аъзоларининг ишига ходимларининг аралашшини ёмон кўради. Бундан ташқари, онасининг магазинларга кўп чиқишини хушламайди, «нима керак бўлса айтинг, ўзим олдириб бераман» дейди. Бироқ онаси пенсияга чиққандан бери уйда ўтириб, зерикар, «бировларни ишга солиб олдириб

берганинг керак эмас, ўзим ҳам бўшман, кўпчилик навбат кутганда мен нега кутмас эканман!» деб унамас эди.

Мансуров ҳозир бу гапларни эслаб, «кексалик хархашаси», деб яна гапи келди. Аммо Давлатбековга мулойимроқ гаширишга тиришди:

– Хўш, директорнинг онаси магазинда кўп қатори навбат кутса нега бунча эриш кўринади ўзи?

Мансуров бу саволни фақат Давлатбековга эмас, ўзига ҳам бермоқда эди. Онасининг ҳозирги ишини бир кўнгли ёқтирмай турипти. Яна бир кўнгли Давлатбековнинг шу ишга аралашганидан норози бўлиб, онасини ғаразли гапдан ҳимоя қилишга ундайди.

Ундаги иккиланишни сезган Давлатбеков жонкуяр одам киёфасида яна дадил эътироз қилди:

– Тоғдаги чўпонларга ун-пунларни рўйхат билан жўнаттирдингиз. Сизнинг оилангизга шу рўйхатдан ўрин топилмасмиди?

– Чўпонлар бу ерга келиб ҳар нарсага навбат кутса, кўйни ким боқади, ўртоқ Давлатбеков? – кулиб сўради Мансуров.

Мансуров «арзимаган гапи бунча жиддий муаммога айлантирмайлик» деган маънода кулар эди. Аммо Давлатбеков бу кулгига бошқача маъно берди. «Жонкуярлигим ёқапти, фақат ўзини камтар тутиб куляпти» деб ўйлади ва яна бир поғона кўтарилди:

– Э, кўйинг-э! Камтарлик ҳам эви билап-да! Идора хизматчиларингизда ҳам фаросат йўқ экан-е! Ойингизни чақиринг, бу ердагилар эпложмаётган бўлса, мен сизга бўлимимизнинг магазинидан бериб юборай шу макарон билан урни. Бу йил бизга Украинанинг буғдойидан тортилган унлар келган!

Мансуров бирдан жиддийлашиб:

— Лекин менга кўп керак-да, — деди. — Бўлимингизда бори етармикан?

Давлатбеков «энди тил топишдик» деб қувониб, наст товуш билан:

— Неча пуд керак? — деди.

«Бу менинг кўнглимга макарондан кўприк солиб ўтиб, ҳамтовоқ бўлмоқчи-ку» деган гап энди Мансуровнинг кўнглига келди. У истехзоли жилмайиб деди:

— Хар бир ишчи билан хизматчига бир пуддан бўлганда ҳам салкам уч минг жон... ҳисоблаб кўринг-чи?

Давлатбеков сир бой бериб қўйганидан изза бўлиб:

— Тўғри, сиз бутун совхозни ўйлашингиз керак, — деди. — Лекин шундай нуроний онангиз бор оқанлар. Ахир бу танқисликлар вақтинча-ку. Ўтган йилги қурғоқчиликнинг касофати. Бир йил йиғим-терим яхши олинса ўтади-кегади. Сиз онангизни кийнаганингиз қолади.

Мансуров унинг мўйлови тагига яширинган киноясини сезиб қолди. «Тавба, ўзинг-ку, макарондан ҳам бир манфаат қидириб, менинг олдимга ғараз билан келган одамсан. Яхши ният билан шундай қилаётган менинг онамдан кулишга нима ҳақкинг бор?» — Мансуров унга шундай дегиси келиб қаради.

— Биздай оддий бошлиқларнинг ўзи эмас, ҳатто оила аъзолари ҳам керакли нарсани магазиндан эл қатори навбат кутиб олса нега бунча эриш туюлар оқан? Биз элдан баланд турадиган «олий табақа» бўлиб қолганимиз учунми?

— Йўғ-е, ўртоқ Мансуров! Мен ундай демоқчи эмас эдим... Ҳозирги муваққат қийинчиликлар...

– Муваққатми, бошқами, нима қийинчилик бўлса, шуни биз эл билан баробар тортамизми, йўқми? Ёки меҳру оқибат бизнинг давримизда унутилиб кетса ҳам майлими?

– Албатта унутилмаслиги керак... Ахир мени ҳам бу ерга меҳру оқибат тортиб келди-ку. Азбаройи сизнинг онангизга кичкина бир ёрдам қилгим келганидан...

Давлатбековнинг риёкорлиги энди Мансуровнинг жаҳлини чиқарди:

– Сиз меҳру оқибат кўрсатаман десангиз, директорнинг онасидан бошқа одам топилмасмиди? Бўлимингизда ёрдамга муҳтож одамлар озми? Ёрдам сўраётган кишлоқлар йўқми?

– Мен қўлимдан келган ёрдамни ҳеч кимдан аяган эмасман. Мана, битта факт. Иш қайнаган пайт бўлса ҳам, ўзим югуриб юриб, ҳамма бригадаларга кино кўрсатдим...

– Ойда-йилда битта кино!.. Агар электр бўлса, одамлар кинони хоҳлаганида кўрар эди. Мен нуқул сизнинг оғзингизни пойлайман. Ойкўлга электр туширишни талаб қилармикинсиз дейман...

– Энди, сизнинг тапшишингиз бусиз ҳам жуда кўп деб тортиниб юрибман-да...

«Яна йўл топди-я, бунақа маккор одам кам бўлади!» – деди Мансуров ичида.

Давлатбеков симёғочлар важдан гап эшитишни истамай жим юрганини Мансуров аллақачон сезган эди.

– Мана, – деб Мансуров столининг тортмасидан битта қоғоз олиб Давлатбековга узатди. – Сизнинг... «тортинчоқлигингизни» сезиб, биз ўзимиз ҳаракат қилдик. Воҳидов ёрдам берди. Энди сиз бу қарорни

олингу, ишни тезлатинг. Ойкўлга шу ойнинг охиригача электр бориши керак.

Давлатбеков ўлганининг кунидан «кувонч» билдирди:

– Жуда яхши бўлипти-да! Бу ёғи албатта бизга тан. Лекин... бу ой ичи бошқа долзарб ишлар кўпроқми...

– Бошқа ишлар ўз йўлига. Сиз макаронга сарфламоқчи бўлган вақтингизни ҳам шунга сарфланг!

Давлатбеков бу гапни ҳазилга йўйиб, зўрма-зўраки кулди.

Мансуров деразадан қараб, ташқарида тўхтаб турган прицебли машинани боя мўлжалга олиб қўйган эди. Ҳозир шу машинага ортилган тўрт киррали цемент «симёғоч»ларни Давлатбековга кўрсатди:

– Илтимос шуки, энди мана бунақа арралаб бўлмайдиган «симёғочлардан» ўрнаттиринг!..

Давлатбеков «хўп» дейишга мажбур бўлди.

Орадан икки хафта ўтгач, симёғочлар сафи жарлардан ва қирлардан «ҳатлаб» ўтиб, Ойкўл томонга тизилиб бора бошлади.

18

Саратон киргандан кейин чилланинг қори баланд чўққиларнинг учига чиқиб кетди. Булутлар ҳам кўпроқ ўша баландликларда ҳурпайиб юришади, курк бўлган товукларга ўхшаб, оқ чўққиларни узоқ-узоқ босиб ётишади.

Арчазор ўрмон тоғнинг пастидан сийрак бўлиб бошланади-ю, баландга чиққан сари қалинлашиб ва йириклашиб боради. Бироқ уч-тўрт чақирим юқорилагандан кейин ўрмон яна сийраклашади.

Салқин баландликларда бутадай яккам-дуккам нимжон арчалар ерга қапишиб ўсади, корли чўққиларга яқинлашганда эса тамоман йўқолади. Афтидан, ўрмонга тоғнинг бели кўпроқ ёқади.

Чўпонлар қўйларини ўрмон сийракроқ жойларда, тоғнинг белидан юқоридаги ўтлоқларда боқадилар.

Кўкёна деб аталадиган кенг ўтлоқнинг этагида юз йиллик арчалар, танаси қизил чиройли четанлар, гуж-гуж бўлиб турган кул ранг зирklar, итузумга ўхшаб мева қиладиган шилби дарахтлари (бу мевани айиклар шилиб ейишни яхши кўради) – ҳаммаси бир-бирига чирмашиб, улкан бир ўрмон яратган.

Қор сувлари ва тоғ булоқлари тошларга урилиб шалдирайди. Бу шалдираш ўрмондан акс садо бўлиб қайтади.

Бир вақт ғазабли йўғон товуш бу шалдирашни босиб кетди:

– Ча! Харом ўлгур! Ча!

Юнги узун чиройли қора серка арчазорлар орасидан чошиб чикди-ю, Кўкёнаннинг тик ён бағридан юқорига қараб чопди.

Унинг кетидан Холбек югуриб келмоқда эди. У серкани узоқдан қувиб келаётгани қора терга ботиб кетганидан ва огзини очиб, қийналиб нафас олаётганидан билиниб турар эди.

У яна бир марта ғазаб билан:

– Ча! – деди-ю, бор кучини тўплаб, ёнанинг ўнг томонидан чошиб кўтарила бошлади. Холбек серканинг ён томонидан айланиб ўтмоқчи ва олдидан кесиб чиқмоқчи эди. Аммо серка ундан тезроқ ва снгилроқ чопар эди.

Холбек қўлидаги ирғай таёғини серканинг боши устидан ошириб олдинга отди.

Одатда, кўй-эчкилар чўпоннинг таёғи устидан ўтмайди, олдинга таёқ келиб тушса, дарров орқага қайтади. Серка ўз олдига келиб тушган таёқдан хатлаб ўтмади-ю, аммо ортга ҳам қайтмади. Бир сакраб ўнг томонга бурилди-да, аввалгидан ҳам тезроқ чопиб, кийиклар юрадиган кўкиш қоятошлар орасига кирди. Тошдан тошга сакраб ўтиб, кўринмай кетди.

Холбек тоғда кўп юриб пишиган бақувват йигит бўлса ҳам, ҳозир жуда қолдан тойган эди. Серкани тутолмаслигига кўзи етгач, ўзини майин кўкатнинг устига ташлади.

Бири ортидан бири мўралаб турган беҳисоб ён бағирларга, бир-биридан тик қоятошларга, бири бирига уланиб кетган жилғаларга, қўл етмас чўккиларга Холбек ҳозир ғазаб билан қараб чикди. Бу улкан, бу ёввойи табиат уни бояғи серкадан ҳам ожиз қилиб қўйган эди. Холбекдан бешиб қочган серка шу тоғдан, шу табиатдан ҳимоя топган эди. Бу беозор уй ҳайвони энди ёввойи тоғ эчкисига айланиб кетиши мумкин – бундай ҳодисалар тоғда бўлиб туради...

Холбек елкаси билан нафас олиб, хансираб ётган жойдан Кўкёнаннинг тепасида ўтлаб юрган бир сурув кўй кўринар эди. Холбекнинг кўзи барваста чўпоннинг ёнидаги аёл кишининг сариқ кўйлагига тушди. Бу Хулкар эди. Ҳали аёл кишининг оёғи тегмаган бу баландликда юрган Хулкар эри билан бирга Холбекка тепадан кулиб қараётгандай кўринди. Холбек сакраб ўрнидан турди. Таёғини кўлига олдию, қиялаб пастга тушиб кетди.

Катта бир дўнгликнинг икки томонида икки сурув кўй ёйилиб юрар, ёлғизликдан зериккан чўпонлар дўнглик устига тўпланишиб гаплашиб туришар эди.

Қўнғиртоб мўйловли, қирқ беш ёшли қисик кўз Суюнбой ака таёғига кўкрагини тираб, тикка турар эди. Юзи ва қулоғига ҳам жун чиқиб кетган, гўштдор бурнида кўкиш томирчалар кўриниб турган серқош, серсоқол Эшмурот ака – лақаби «жунбош» – эллик ёшларга бориб қолган. У таёғини тиззасига қўйиб, катта бир тошнинг чегида ўтирибди.

Директор ўша куни Турдини «омборнинг тарозисига посангисан» деб уришгандан кейин у ҳам қўйга чиқиб келган. Ҳозир Эшмурот ака билан бирга Ойкўлнинг бўрдоқи қўйларини боқаётган Турди кўкат устида ёнбошлаб, пичоғи билан бир чўпни йўнар эди.

Холбек уларнинг олдида бўшашиб қайтиб келди.

– Ие, ахир, ушлаган эдинг-ку! – деди Эшмурот ака.

– Падарига лаънат, бўйнидаги ипи ночор экан, узилиб кетди.

Серканинг бўйнига осилган сариқ жез қўнғироқча узилган ипи билан Холбекнинг кўлида қолган эди.

– Уриб чаток қилдинг-да, ука, – деди Суюнбой ака, У Холбекнинг шериги эди. – Сал парса бўлса отни ҳам, қўйни ҳам, эчкини ҳам савалайверасан. Бирда эмас, бирда қасдини олади-да.

– Урмай нима!.. – Холбек серкани сўкди. – Қўйларни нуқул кийик юрадиган бузуқ жойга бошлайди!

– Бу зор қолгур ўн кундан бери тутқич бермаяпти, шу кетишда ё бўрига ем бўлади, ё кийикларга қўшилиб кетади, – деди Суюнбой ака.

– Э, сиз мунча қўрқманг, бўри еса товонини ўзим тўлайман.

– Товонидан ҳам уяти ёмон, ука! Серка қўйнинг йўлбошчиси, шунинг учун хар сурувда битта бўлади.

Серкасини йўқотган чўпон байроғини олдирган аскарга ўхшаб қолади.

Холбекка ҳам шуниси алам қилаётган эди. У кўлида қолган кўнғироқни ерга аччиқ билан отиб урди.

Кўнғироқча узук-юлук жиринглаб, бир-икки юмалади-ю, Турдига яқин бориб жим бўлди.

— Э, буни йўқотманг, Холбек ака! — Турди кўнғироқни олиб тилига қаради: — Узилмапти... Менга қаранг! Серкани бўри еди деб акт тузинглару, шу кўнғироққа қўшиб беринглар-қўйинглар.

Эшмурот ака кулди.

— Сенга шу кўнғироқ керакми? — деб Холбек Турдига ўшқирди. — Ол, бўйинингга ос!

— Дарров тажанглигингиз тутмасин, мен тўғрилиқча маслаҳат бердим.

— Э, бу Холбекнинг тажанг бўлганича бор. — Эшмурот ака ўрнидан туриб пастда сўйлаётган кўйларига бир қараб олди. — Бу йил тоққа бир касофат оралаган. Пастдаги фермадан кечаси айиқ битта бузоқни кўтариб кетибди. Хеч ақлга сизмайдиған иш.

— Гўштга ўрганган айиқ бор битта, — деди Суюнбой ака.

— Гўштга ўрганса тўғри фермага борадими?

— Подачилар ҳам мундай чодирдан чиқиб, ўқ-пўқ отишманти-да, ўлгудай кўрқоқлик қилишипти.

— Ўқлари ёмғирда қолиб, дориси нам тортган экан дейишади.

— Баҳона.

— Баҳона бўлмаганда ҳам, кечаси иккита айиқни битта ов милтиғи билан эплаб бўладими? Айиқ ярадор бўлиб қутургандан кейин бутун фермани ийпалаб ташлайди-ку.

– Буниси рост.

– Ха, мен шунни эшитгандан бери қўрқиб юрган эдим. Мана энди бу серка...

– Сиз ҳар нарсадан қўрқаверасиз, – деди Турди ва Кўкёнадан тушиб келаётган Хулкарни кўрсатди: – Ана уни қаранг. Аёл боши билан ҳеч нарсадан тап тортмайди.

– Мен мана шунни айтяпман-да. Буларнинг касофати бизга уряптими, дейман. Қўй жонивор жуда ҳалол нарса, беҳосият одам ораласа бирор фалокат бўлмай қолмайди.

Ҳамма бирпас жим қолди.

Эшмурот ака томоқ қириб олди-да:

– Ё тавбангдан кетай худо! – деб қўйди. Бу иборанинг маъносини унинг ўзи ҳам яхши билмайди, аммо гуноҳга алоқадор мавзуда гапирса шу сўзларни кўп такрорлашга одатланган. – Уруш вақт... Мен Ховос томондаги бир колхознинг қўйини боқаман. Шеригимнинг ёшгина хотини бор, эрини йўқлаб қўшга кўп келади. Бир хил кунлар ётиб ҳам қолади. Ўшанда мен кучга тўлган норғул йигитман. – Ё тавбангдан кетай худо, ҳалиги жувонни кўрсам шундай шайтон кўтаради, унга қарамайин десам ҳам шундай тикилиб қарайман!.. Эри қурғур ҳам бўшроқ йигит эди... Бир кун жувон менга жилмайиб қўйгандай бўлди. Шайтоним авж олиб, йўлини пойлашга тушдим. Қиш пайти эди. Жувон қишлоқдан чиқадиган куни сурувни унинг йўлидаги овлоқроқ бир жойга ёйиб чиқдим. Шу атрофдаги пичан фарамини мўлжалга олиб қўйдим. Ё тавбангдан кетай худо, ҳаёлимга шундай нарсалар келадик, қўйлар ҳам кўзимга кўринмайди, чўпонлигим ҳам эсимга келмайди. Нуқул ҳалиги жувоннинг йўлига қарайман... Бир

вақт сал ҳушимни йиғиб атрофга кўз ташласам, бўрон бошланиб шамол қўйларни Фулдурама жар деган бузуқ жойларга қараб қувиб боряпти. Олдинга чошиб ўтиб, сурувни қайтармоқчи бўлдим. Ё тавбангдан кетай худо, сурув ўзимни жарга суриб олиб бориб ташласа бўладими!.. Жарда қор бор экан, ҳеч қатим синмади. Лекин дарров эмаклаб кочмасам қўйларнинг тагида қолиб ўлар эканман... ўша куни ўттиз уч қўй жарга қулаб, бир-бирининг тагида қолиб ҳаром ўлди... Ҳалоллаганларимни айтмаёқ қўя қолай.

Эшмурот ака бунинг ҳаммасини ўзининг бузуқ ниятидан эмас, ўша жувоннинг беҳосиятлигидан кўрар:

– Қўйга аёл ораласа ёмон бўлишини мен ўшанда кўрганман, – дер эди.

– Ўзингиз ҳам бировнинг жуфти ҳалолига кўз олайтирибсиз-да, роса жазосини тортибсиз! – деди Суюнбой ака қулиб.

– Э, мен тинчгина юрган эдим. Ўша жувон келди-ю, бутун ишни худо урди!

– Ҳамма бало одамнинг ўзида, – деб эътироз қилди Суюнбой ака.

Икковлари баҳслашиб кетишди. Холбек Эшмурот аканинг тарафиши олди. Чунки у ҳам «касофат» деган нарсадан кўрқади. Бундан ташқари, Эшмурот ака айбни Хулкарнинг «беҳосиятлигига» ағдариб, Холбекка бир оз енгиллик берди.

Турди гапга аралашмас, ўрнидан қўтарилиб, Хулкар кетган томонга қараб турарди. У Эшмурот акани «қоя, оқ одам» деб билар, унинг гапларига эътибор бермас эди. Тоғда аёл зотини соғиниб юрган Турди Хулкар билан бир учралиб, гаплашишга иштиёқманд эди.

Қўйлар тунайдиган бўзлик қўтонлар қорамтир арчазорлар орасида яшил оролларга ўхшаб кўринади. Денгиз сатҳидан неча минг метр баланд турган шу қўтонлардан бирида Авазларнинг чодир бор. Тош ўчоқда арча чўғи яллиғланиб турибди. Енглариини шимариб олган Хулкар чодир олдида супра ёйиб, яхши кўпчиган хамирдан зувала ясапти.

Тоққа чиққандан бери унинг юзи янада тириклашган. Қўзининг оқи ниҳоятда тоза. Тоғда ҳаво салқин бўлса ҳам, сийрак, шунинг учун офтоб юзни тез қорайтиради. Аммо Хулкарнинг оч жигар ранг ёноқларида ажиб бир қизиллик ўйнайди.

Тўғри, бу ерда ҳам ташвиш оз эмас. Хулкар чодирда ёлғиз ўтиргиси келмайди, рўзғор ишларини битиргач, Авазга қўшилиб, ҳар куни аллақанча ёналардан ошади, аллақанча жилғалардан ўтади. Пастга тушиб, юқорига чиқаверишлардан оёғи толиб, нафаси қайтиб кетади. Тунлар ҳам тинч ўтмайди: қўтон очик бўлгани учун қўйлар туриб кетиши ёки бирор йиртқич оралаб қолиши мумкин. Кечалари Аваз чодирдан ташқарига чиқиб, ечинмай ухлайди. Хулкар ҳам чодирда якка ётишни истамайди-ю, ҳаво очик бўлса эрининг ёнига чиқади. Кўрпатўшак, оқ чойшаб ва оқ ёстиқлар ичкарида қолади, чунки ташқарида ётган чўпоннинг устига гоҳ қўйлар бостириб келади, гоҳ қўзичалар қумалоқлаб кетади...

Бугун кечаси эр-хотин юлдузлари парпираган қоп-қора осмонга қараб ётиб, шу тўғрида гаплашиб қолишди.

— Одамлар яхши кўрган хотинлари учун қасрлар қурган экан. Сенинг ётишинг бу, Хулкар. Четдан қараган киши «шу ҳам турмушми» деса керак.

– Четдан қараган одам нимани кўради? Менинг кўзим билан қарасин.

– Қани, кўзингни бер, бўлмаса, мен ҳам бир қарай...

– Қаранг... Ҳозир биз энг чиройли бир қасрда ётибмиз. Шифтида қандиллар эмас... юлдузлар ёниб турибди. Деворлари ғиштдан эмас, тоғнинг тошларидан, ўрмоннинг арчаларидан. Бир хил қасрлар хотинларга қафас бўлган экан. Бу ерда мен... сиздай эркинман.

– Мендай?

– Ойим раҳматли мени қиз туққанидан ўксинар эди. «Эрк деганнинг ҳаммасини эркакка берган, худо суймаган бандасини аёл қилиб яратади» дер эди. Мен сизга ўхшаган йигитларга ҳавас қилар эдим... Чодирдан чиқиб, ёнингизда кийиниб ётганим ҳам шундан.

...Бу суҳбатни Хулкар ҳозир батафсил эслар эди-ю, гоҳ ўзидан ўзи бир оз уялиб, гоҳ завқ қилиб жилмаяр эди.

Хулкардан анча наридаги улкан арча тагида қулоғи ва думи кесилган, боши катта тўрткўз ит ерга бағрини бериб ётарди.

Хулкар хамирни зувалаб бўлди-ю, ўчоқдаги чўғ устига қозонни тўнтариб қиздира бошлади. Ит ўрнидан туриб йўғон товуш билан вовуллади.

– Тўрткўз, Тўрткўз! Қўшнингни танимадингми? деди Турди.

Хулкар Турдини кўриб беихтиёр қувонди: тоққа чиққанларидан бери қўшни чўнонлар улар билан борди-келди қилишмас, Хулкарга ўқрайиб қарашар эди.

– Тўрткўз, ёт! – деди Хулкар ва Турдига пешвоз чиқди.

Ўчокдаги чўғнинг тафтидан Хулкарнинг юзи кизариб, кўзлари ёниб турар эди. Турди унга шўх бир назар тишлаб:

– Хорманг, Хулкархон! – деди.

– Келинг, Турдивой, омонмисиз!

Турди ўзини анча эркин тутар эди. Чодирдан ичкарига бош суқиб:

– Ҳеч ким йўқ-ку, – деди. – Ие, радиони ҳам олиб чиқибсиз-да.

– Ўлсин, батареяси тамом бўлиб хириллаб қолди.

Хулкар қизиган қозонни ўтдан олди. Зувалаларни ажиб бир чаққонлик билан қозонга ёништириб, ёйиб, нон шаклига келтирди. Урвоқсиз юмшоқ хамир қизиган қозонга «жиз-жиз» этиб ёпишар эди. Хулкар нонни ёпиб бўлиб, устидан озгина сув сочди-да, қозонни яллиғланган чўғнинг устига тўнкариб қўйди.

Турди унинг ҳар бир ҳаракатини ҳавас билан кузатар эди. У хийла келишган йигит эди. Ўзининг кизларга ёқишини билар, шунинг учун Хулкар билан ҳам анча дадил гаплашар эди.

– Хулкархон, кўлингизда магнитингиз борми дейман-да?

Юзи иссиқдан бўғриққан Хулкар унга савол назари билан қаради. Турди изох берди:

– Шундай юмшоқ хамир тўнкарилган қозондан оқиб тушиб кетилгани ғалати. Худди магнит ушлаб тургандай.

– Ҳа, буми? Бунақа «магнитни» ойингизнинг кўлларида кўрмаганмисиз? Хожар холам ҳам қозон нонни яхши ёпадилар-ку.

– Э, у бошқа! Сиз бошқачасиз!

Унинг мақтовида алоҳида маъно борлигини Хулкар энди сезди:

– Бирор иш билан келганмидингиз?

– Қатикқа уста эмишсиз, оқлик олмоқчи эдим.

Хулкар қозонни ўтдан олди. Нон арча чўғида қизариб кўнчиб пишган эди. Хулкар уни капгир билан кўчириб ола бошлади.

Турди нонларнинг юзида Хулкарнинг қўлидан қолган ғалати изларга қараб:

– Нонни ҳам ўзингизга ўхшатиб чиройли қиласиз-а! – деди.

Хулкар қошини чимириб:

– Оқлик керак бўлса, чодирдан олиб кета қолинг, – деди. – Қатик кўк каструлкада.

Турди чодирга кирди, сирланган кўк каструлкани кўрса ҳам кўрмагандай:

– Қани? – деди. – Ўзингиз олиб бермасангиз мен тополмайман.

Хулкар кип-кизил сўлқилдоқ нонларни дастурхонга ўраб чодирга олиб кирди.

– Мана-ку, – деб каструлкани кўрсатди.

– Хулкархон, энди шу нонингизнинг хамиртурушидан ҳам бермасангиз суқим киради.

– Девдай йигит хотинларга ўхшаб оқлик, хамиртуруш сўраб юришингиз қизиқ.

– Нима қилайлик, бу тоғда бизнинг сизга ўхшаган... Хулкаримиз бўлмаса. Нонни ҳам, қатикни ҳам ўзимиз пишириб, ивитамиз-да.

– Ажаб бўпти! – деб Хулкар кулди. – Хотини борлар олиб чиқса бўлмайдами?

– Менда хотин ҳам йўқ.

– Бўлмаса уйланинг!

Турди унга жилмайиб қараб қолди.

Хулкар унинг кўзига одамлар айтгандай «шайтош зўр» жувон бўлиб кўринди. Турди бир антикиб олиб:

– Уйланиш тўғрисида сиздан маслаҳат олмоқчиман, – деди. – Сизга ўхшаган бирор қиз бўлса...

Хулкар ҳам энди ўзи ҳақида тарқалган ёмон гапларни эслади. Турдининг тўғрилиқча келганидан шубҳаланди.

– Мана ҳамсоялиқ ҳурмати, – деб нондан иккитасини берди: – Суқингиз ёмон бўлса, олинг. Маслаҳатни мендан яхшироқ аёллардан сўрарсиз... Мана оқлик...

– Хулкархон, нега ундай дейсиз? Сизни ёмон деганларнинг ўзлари ёмон...

– Раҳмат, Турдибой... Энди мени гапга тутманг, Аваз акангизга тушлик элтишим керак.

Хулкар дастурхонга ўроғлиқ нонни бир қўлига, каструлкадаги қўйнинг қатигини иккинчи қўлига олди-ю, чодирдан чиқди.

Турди келган томонга қайтиб кетар экан, елкаси оша ўгирилиб Хулкарга қаради.

– Эрингизга ҳавасим келяпти!

Хулкар Тўрткўзни эргаштириб қаршидаги ёнада кетиб борар эди. Кулиб қўйди:

– Ҳавасингиз келса, айтдим-ку... Қиз кўн!

Турди нарироққа бориб, унга яна бир ўгирилиб қаради.

20

Кун қиёмга келган бўлса ҳам, тоғ ҳавоси салқин, қўй-қўзилар жилғанинг майин кўкати устида – офтобда кавш қайтариб дам олишади. Шохи узун қизил серка арча соясида ястаниб ётибди. Шохининг учи билан биқинини қашлаганда бўйнидаги қўнғироқча мулойим жиринглаб қўяди.

Аваз билан Хулкар юқоридан шилдираб тушаётган тиниқ сув бўйида, арча билан айқашиб ўстан зирк тагида ўтириб овқатланишади. Улар ўтирган баландликдан жилғадаги сурув яхши кўринади. Катта бўлиб қолган семиз кўзилар оналарининг соясига бошларини яшириб кавшанишади. Кичикроқлари жилға бўйида у ёқдан бу ёққа югуриб ўйин тушишади. Шўх ширбозларнинг орасида Аваз даладан топган тусок кўзичалар ҳам ўйноқлаб юрибди.

Тоғ ялпизининг ва қандайдир хушбўй бир ўтнинг хиди сув салқинига кўшилиб димокқа урилади. Қаршидаги ён бағирнинг тоғ у тошида, тоғ бу тошида какликлар бир-бирини йўқлаб сайрайди.

Авазлардан беш-тўрт қадам нарида Тўрткўз ит иягини олдинги оёқларига кўйиб қимир этмай ётади: гўё у ҳам какликларнинг сайрашидан эриб кетган.

Аваз овқатни еб бўлиб, майин кўкат устига чўзилди. Баданидаги чарчоқлик ёқимли бир ховурдай тарқаб йўқолиб борар, еру кўк белихоя осуда туюлар, Аваз ўзини ҳар қачонгидан ҳам эркин ва хотиржам сезар эди.

Баланддан самолёт нўнғиллаб ўтар экан, Хулкар уни кўзи билан қидириб осмонга қаради. Қанотлари шўнғиётган қушни эслатиб орқага керилган «ТУ» жанубга томон шошади. Ким билсин, Дехлигами ёки Жакартагами?

Хулкар бошини орқага ташлаб самолётга тикилиб турганда дуррасининг устига чамбар қилиб кўйган икки ўрим узун сочлари очилиб кетди-ю, учи кўкатлар устига келиб тушди.

Аваз ётган кўйича қўлини чўзиб кўкат устидаги соч ўримларидан бирини олди ва секин тортди:

- Чўзил сен ҳам.
- Йўк, қўйинг.
- Чарчагандирсан. Чўзила қол.
- Мен ўтирганда яхши дам оламан.

Авазнинг шўхлик қилгиси келар эди. Хулкар буни сезиб нарироқ сурилиб ўтирди-да:

– Ана у Турди-чи, – деди. – Ўша оқлик сўраб келибди. Кўзи бирам суқ. Нон қилаётувдим. Иккита бердим.

Аваз қўлларини бошининг орқасига қўйиб, осмонга тикилиб қолди.

Ҳозир унга олам ҳам, одамлар ҳам шу осмондай тоза ва ёруғ қўринар, дунёда ёмонлик йўқдай, фақат тушунмовчилик бўлиши мумкиндай туюлар эди.

– Мунча ўйлашиб кетдингиз?

Аваз ётган қўйича юзини Хулкарга бурди:

– Гуручингдан қолганми?

– Уч-тўрт ошлик бор.

– Бўлмаса... Эртага оқшом тизза бўйи қилиб палов дамла. Шуларни бир чақирайлик.

– Кимларни? – деб Хулкар ҳайрон бўлди.

– Суюнбой акани. Бошқаларини ҳам.

Аваз қўлини чўпонларнинг Хулкарга ёмон муносабатини яхшилик билан йўқотмокчи эди.

Хулкар унинг ниятини пайқади-ю, меҳри товланиб, бир нарса дегиси келди. Аммо муносиб сўз тополмай, Авазнинг очиқ турган қўйлак ёқасини тўғрилаб қўйди.

– Яна тугмасини узибсиз-ку, – деб уни уришган бўлди. – Лўлига хотин чидамайди, сизга тугма!..

Аваз кулди. Хулкар нимчасининг ёқасидан игна олди.

– Кел, қўй шуни, Хулкар. Кўкракка шамол тегиб юрсин.

- Бўлмаса «кўчмак» ўйнайлик.
- Ютқазсан.
- Сиз ютқазсангиз-чи?
- Агар ютқизсанг... Нима десам кўнасанми?
- Ҳо, шумсиз-а!
- Бўлмаса ўйнамайман.
- Лекин шўхлигингизни қўйиб турасиз.
- Унақа чеклаш кетмайди.
- Хўп, бўлмаса, илоҳим ютқазинг!

Аваз учи тирсакка ўхшаш силлиқ тош топиб, бўзни ўйиб, икки қатор чуқурчалар ясади. Хулкар этагига бир дунё ранг-баранг юмалоқ тошчалар териб келди.

Нўхатдай-нўхатдай келадиган бу тошчаларни санаб, ҳар чуқурчага олтиладан солиб чиқишди-да, биттадан чуқурчани бўш қолдиришди. Кейин иккови чуқурчаларнинг икки томонига ёнбошлаб, «кўчмак»ка киришди.

Нимасидир дамкани эслатадиган бу ўйин баъзи жойларда «ўрда» деб аталади. Ҳар юриш чуқурчалардан биридаги тошчаларни олиб, бошка чуқурчаларга биттадан улашиб кўчириш билан бошланади. Уста ўйинчи тошчаларнинг ва чуқурчаларнинг аниқ ҳисобини олиб кўчади.

Чўпонлар қадимдан ўйлаб топган «кўчмак» бошдан-оёқ чорвадор ҳаётига мосланган. Бўш чуқурчада тош учтага етса «қўзилаган» бўлади.

- Қўзилатиб олинг.
- Бойитиб оламан. Кўч.
- Вой, куйди-ку!
- Оббо, ҳаром ўлгур...

Хулкар қувониб, Авазнинг «куйган» тошчаларини олди-да, ўз олдида алоҳида турган каттагина чуқурчага – «қозонга» солди.

Одатда қизлар «кўчмак» ўйнамайди. Хулкар ҳам буни шу тоққа чиққандан кейин Аваздан ўрганган эди. Ҳозир «устозини» жуда шошириб қўйди.

Кутилмаганда Тўрткўз бошини кўтариб ириллади. Айни вақтда пастдаги серканинг қўнғироғи кескин жиринглаб кетди.

Яқинлашаётган хавфни серка билан ит бир вақтда сезган эди. Тўрткўз қаттиқ ҳуриб пастга отилди. Қўй-қўзилар «дув» этиб Авазлар ўтирган томонга ўрлаб қочишди.

Аваз ўрнидан сакраб турди-ю, Тўрткўзнинг кетидан югурди.

Бир лахзада ҳамма ёқ тўнолон бўлиб кетди. Арчаларнинг орасидан пусиб келган сарғиш-қўнғир тусли улкан бир айиқ юз эллик қадамча нарида эди. Итни кўриб қочмади-ю, ўзини калин зиркларнинг панасига олди.

Аваз айиқни кўрмай ўша ёққа чопиб борар, унинг қўлида ҳеч нарса йўқ эди.

Хулкар айиқнинг катта бошини, бу бошига номутаносиб кичик-кичик кўзларини ва кесилганга ўхшаш калта қулоқларини аниқ кўрган. Айиқнинг баҳайбат елкасида ёлга ўхшаш бир тутам жуни хурпайиб турар, унинг қаршисида Аваз ҳам, Тўрткўз ит ҳам жуда кичик кўринарди.

– Аваз ака, айиқ! Эҳтиёт бўлинг! Айиқ!

Хулкар шундай деб Авазнинг кетидан югурди.

Аваз сал секинлади ва бор кучини овозига бериб чўпончасига қийқирди.

Хулкарнинг қичқириғи ва кучукнинг ҳуриши устига Авазнинг қийқариғи ҳам қўшилиб, тоғлар янграб кетди.

Айиқ энди орқага чекинди. Қўпол гавдасига мос бўлмаган бир тезлик билан лапанглаб қочди-да, калин ўрмон ичига кириб, кўздан йўқолди.

Кўй-кўзилар асабий маърар эди.

– Оббо хумнар-ей! – деди Аваз хансираб Хулкарга яқинлашар экан. – Хайрият, битта-яримта кўйни кўтариб кетмади.

Хулкарнинг юзида қон қолмаган эди. Титроғини босишга тиришиб:

– Халиги... бузоқни кўтариб кетган айиқ шумикин? – деди.

– Шу бўлса керак. Бўлмаса куппа-кундуз бунақа қилиб келмае эди.

Хулкар кўзлари жавдираб Авазга қаради-ю:

– Бирда эмас, бирда сизга дуч келса... – деди.
– Энди мен кўрқиб ўламан!

Аваз бошқа бир ходисани эслаб, юраги «шиғ» этиб кетди. Бундан олти йил аввал шунақа бир айиқ Қаршибой деган чўпон йигитни ўлдириб кетган эди. Аваз суяклари синиб, гавдаси халта бўлиб ётган ўша йигитни кўрган эди. Айиқ кечаси кўрага хужум қилганда Қаршибойнинг кўлида милтиғи йўқ экан. Ўзи дадил йигит эди. Таёғи билан айиқнинг бошини мўлжаллаб уради. Таёқ қарсиллаб тегеди-ю, синиб кетади. Айиқ бўкириб унга ташланади, йигитни ғижимлаб, кўтариб ерга отаверади. Қимир этса яна кўтариб отади...

Ҳозир шу ходиса Авазнинг кўз олдидан ўтди-да, «Хулкарга рўпара келиб қолса нима бўлар эди» деган ўй кўнглига тахлика солди. Аммо буни Хулкарга билдирмасликка тиришиб:

– Сен буни ўйлама, – деди. – Айиқ одамдан кўрқади. Лапанглаб қочганини кўрдинг-ку.

Анча жойгача айиққа эргашиб хуриб борган Тўрткўз арчалар орасидан тилини осилтириб чиқиб келди. Аваз уни бўйнидан олиб эркалата бошлади.

Ит ерга бағрини бериб думини ликиллайтиб

ётар, Авазнинг эркалатиши жуда ёкиб кетганда кўзларини юмарди. Аммо қовоқлари тепасидаги иккита оқ-сарғиш нуқталар очик қоларди. Шунда унинг асосий кўзлари юмилиб, юқоридаги «запас» кўзлари очилгандай бўлар ва кишининг кулгисини келтирарди.

Хулкар шуни кўриб кулимсиради-ю, кафтига бир нарса ботиб турганини энди сизди. Қараса, ҳалиги тошчаларни сиқимлаб чопган экан. Кафтини секин очиб, тошчаларни ерга тўкди.

21

Итнинг қаттиқ хургани ва Авазнинг қийқиргани бир жилға наридаги қўшни чўпонларга ҳам эшитилган эди. Суюнбой ака жилгадан тепага чиқиб қаради.

Сийрак тоғ ҳавосида узоқ-узоқлар ҳам яхши кўринар эди. Суюнбой ака Авазнинг кучугини эркалатаётганини кўрди-да:

– Хайрият, – деб қўйди ва жилғага қайтиб тушди.

Эшмурот ака булоқ сувига нон ботириб ер экан:

– Ишқилиб, нима балолари бўлса, ўзларидан бери келмасин, – деди.

Ховучида сув ичаётган Холбек ихлос билан бош ирғаб, бу гапни маъқуллаб қўйди. Тасодиф кўп бўлиб турадиган бу тоғ ўрмонида у ўзини чумолидай кичик сезади. Отасининг бошига тушган фалокат, кейин мана бу серкасининг қочиб юргани ҳам Холбекнинг ўзига ишончини емириб, ҳар нарсадан хавфсирашига сабаб бўлади.

Илгари Холбек эртаги кундан доим бир яхшилик кутиб яшар эди. Ҳозир эса тоғнинг ҳар ёнаси ортида уни бир фалокат кутиб турганга ўхшайди.

Одамлар ҳам уни ҳар хил гумонларга олиб боради. Мана, Эшмурот ака бугун унга яхши муомала қияпти. Лекин эртага бирор ходиса бўлиб оралари бузилса, бу ҳам «сен ўша Исмат кўрнинг ўғлисан-да» дейиши аниқ. Отасининг мансабпарастлигини, бераҳмлигини, одамларга кўп ёмонлик қилганини Холбек энди тушунади. Буни тушунган сари тақдир уни камситгандай бўлади. Кўнглидаги очиқ яра сал нарсадан оғрийди.

Фақат Жаннатхон билан бирга бўлганда ва унинг кўзларида ўзига аталган бир меҳр борлигини пайкаганда дунё Холбекка илиқроқ, ишончлироқ туюлади. Лекин ўтган гал уйга борганда унинг тажанглиги тутиб, Жаннатхонни ҳам хафа қилди. У эртаси куни қўйга қайтаётиб, ўзи билан хотинининг орасида ёмон бир ғубор қолганини сезган эди. Ҳозир шу эсига тушди. Номаблум бир хавфдан хавотир олиб: «Уйда яна нима гаплар бўлаётган экан?» — деди. Одамлар ҳали бу серканинг қочганини айтиб, Холбекдан кулиб борса, хотинининг ихлоси баттар қайтса керак...

Холбек ўзини шу юрган одамларнинг ҳаммасидан толесиз сезар, ёлғизликка ўхшаган ёмон бир туйғу юрагини кемирар эди.

Тушдан кейин Суюнбой ака нон-пон қилгани кўшга қайтди-ю, Холбек бир ўзи қўйларини кунботиш томонга ёйиб кетди.

Қўйнинг кетида ёлғиз юрган одам ўй-хаёлдан бўнамайди. Холбек ўзининг иши бунчалик чаппасига кетаётганига сабаб қидириб, турли тахминларга боради.

«Ё ўша кийикнинг уволи урдимикин? Ойим билан Жаннат айтган эди-я!»

Холбек шу йил киш оёклаганда мана шу тоғда бўлган бир ҳодисани эслаб кетди.

Ўшанда у ойкўллик уч-тўрт ўсмир болаларни эргаштириб, ўтинга чиққан эди. Ҳаво анча юмшаган бўлса ҳам, тоғда ҳали қор қалин эди. Улар Оқтош деб аталадиган жойга келишди. От-уловларини пастда қолдиришди. Хуржунга солиб кетган кабедаларини уларнинг олдига тўкиб қўйишди.

Ўтин учун арча ва зиркларнинг қуриб қолганларини топиб қирқиш керак эди. Ҳаммага етарли ўтин бир жойдан чикмас эди. Шунинг учун ҳар ким ўз болта ва арқонини олиб, истаган ёнасига кўтарилиб кетди.

Холбек қоятошлар орасидан ўтди-да, ховлидай жойни эгаллаган ва тигиз бўлиб ўсган баланд зиркларга яқинлашди. Шу пайт қорда ҳали унча эскирмаган бир из кўринди. Гўё ёлғиз бир қўй ёки эчки баланддан тушиб келиб, шу зирклар орасига кириб кетган. Лекин қишда бу тоғда қўй-эчки пима қилсин?

Холбек бунинг кийик эканини пайқади ва из кетган томонга секин бурилди. Қор майин эди. У шарпасини сездирмасликка тиришиб зиркзорга кирди.

Юқорироқда бир бола қуруқ арчага болта ура бошлаган эди. Холбек тез ўгирилиб, қўли билан «жим» деган ишорани қилди. Бола болта кўтарганча унга аграйиб қараб қолди.

Зирклар тўрт тарафни девордек ўраб турар, фақат кийик изи кириб кетган жойда ичкарига ўтадиган торгина йўл бор эди.

Кийик бстоб эканми, зиркзор ичига кириб ухлаб қолган экан. Холбек ҳалиги йўлакдан секин кираётганда бирдан ичкаридаги зирклар шағирлаб кетди.

У хар қанча эҳтиёт бўлса ҳам, кийик шарпа сезиб уйғониб кетган ва уйқу аралаш нариги ёққа қараб сакраган эди. Бироқ у томонни баланд ва тиниз зирклар тўсиб турар эди. Кийик ўтолмади-ю, олдинги икки оёғи зиркларнинг орасига кириб қолди. Кийик оёғини тортиб олиб, ўзини ўнглагунча Холбек бир сакраб етиб борди. Умрида жуда кўп чарс молларни ушлаб ўрганган Холбек кийикнинг орқа оёқларига чанг солди.

Бу орада кийик олдинги оёқларини зиркдан бўшатиб, жон ҳолатда бир сакради. Холбек жуда бақувват йигит бўлишига қарамай, ўртача эчкидай келадиган шу кийикнинг сакраш зарби уни қорға ағанатди. Бироқ кийикнинг орқа оёғи ҳамон Холбекнинг қўлида эди. Кийикнинг ўзи ҳам йиқилиб тушди. Холбек унинг оёқларини қўйиб юбормай:

– Мамадали! Чоп! – деб қичқирди.

Юқорида болта ушлаб турган ҳалиги бола шатирлашни эшитган заҳоти бу томонга қараб чопган эди. Келиб қараса, Холбекнинг телпаги бошидан учиб кетган, ҳамма ёғи қор. Кийик оёғини хар силтаб тортганда Холбекнинг қорда ётган гавдаси бир кўтарилиб тушар эди.

Бола кийикнинг устига ўзини ташлади ва дарров бўйнидан олди. Лекин кийик ипакдай силлиқ ва ниҳоятда серпай эди, бир талпиниб бўйнини бўшатиб олди.

– Олдинги оёғидан ол, аҳмоқ! – деди қўли толиб ҳолдан кетаётган Холбек.

Бола кийикнинг олд оёғидан олган эди, жонивор ёнбошига йиқилди. Холбек энди ўзини ўнглаб чўккалади. Лабларига ёпишган қорни туфлаб ташлади-да, кийикнинг бир оёғини тиззаси билан босиб, белидаги чилвирини ечди. Боланинг ёрдами

билан кийикнинг оёқларини бир жойга йиғиб кулликлай бошлади. Кийик энди биринчи марта товуш чиқарди. Паст, нафис ва умидсиз овоз билан қисқагина маъради.

Холбек кўп йил чўпонлик қилиб бунақа таъсирли маърашни эшитмаган эди. Кийик типирчилар, йирик қора кўзлари учқун сочиб йилтирар, қизғиш-кул ранг сирти ва оқиш қорни жуда чиройли кўринар эди.

Қорли ён бағирлардан болта товуши эшитилар эди. Ҳеч нарсадан беҳабар йигитчалар ўтин кесмоқда эдилар. Тоғ чўққилари қуёш нуридан ялтирар, кийик энди тақдирга тан бергандак шу чўққиларга маъюс тикилиб ётар эди.

Холбек ўша куни тоғдан ўтин ўрнига кийик ўнгариб кетди. Ойкўлда тирик кийикни яқиндан кўрган одам жуда кам эди. Уларнинг ҳовлиларидан одам кеги узилмай қолди.

Холбек кийикни бедахонага олиб кириб, шохи аралаш бўйнидан арқон билан боғлаб қўйди-ю, оёғини бўшатди.

Келганлар орасида кийикни яхши биладиган овчилар ҳам бор эди. Шулардан бири кийикнинг шохидаги бўғинларини санаб:

– Беш яшар экан, – деди. Ксйин унинг қорнини салмоқлаб кўрди: – Юки борга ўхшайди.

– Ҳа, мен ҳам ўнгариб келаётиб сездим, – деди Холбек.

– Эгиз бўлса ҳам ажаб эмас. Жонивор оғирлашганда. Бошқоронғига ўхшаган бир дардга йўлиққан. Бўлмаса тўпидан ажраб, зиркзорда ухлаб қолмас эди.

Кийик одамлардан хуркиб, бадани дир-дир титрар, ҳадеб арқондан бўшамоқчи бўлиб сакрар эди.

– Э, бу бўғилиб, харом ўлади, вақтнинг борида сўя қол, ўғлим, – деди Исмат ота.

Ўша пайтда Холбекнинг Жаннатхонга уйланганига энди икки ойча бўлган эди. Жаннатхоннинг кийикка раҳми келиб:

– Сўйманг, Холбек ака, сўйманг! – деб илтимос қилди.

Холбекнинг ойиси Рихси хола ҳам:

– Юки бўлса, уволига қоласан, – деди.

Исмат бобо уларга ўшқириб берди:

– Аёл халқи аҳмоқ бўлади-да! Шунча меҳнат қилиб тутиб келсину, энди бекорга қўйиб юборсинми?

Овчилардан бири:

– Шаҳарга элтиб бер, – деди. – Ҳайвонот боғи сотиб олади.

Аммо кишлоқда кийик гўштини ейишга ҳавас қилиб юрганлар кўп эди. Улар:

– Овни шаҳарга олиб бориб сотиш ноқаслик бўлади, – дерди.

Жаннатхон эрига шивирлаб:

– Сўйманг, боқиб оламиз, – дер ва кийикнинг олдига дам-бадам беда гулидан тўкарди.

Кийик емишга қарамас, нуқул одамлардан ҳуркар эди.

Одамлар тарқаб, қоронғи тушганда Жаннатхон кийикдан хабар олиб, қувониб келди:

– Кийик «курт-курт» қилиб беданинг гулидан еяпти!

Холбекнинг ўзи бориб қараган эди, кийик яна бевовта бўлиб, ўзини ҳар қаёққа ота бошлади. Кечаси арқонга ўралиб харом ўлса, «нокас, ўзи ҳам қуруқ қолди, бизга ҳам бермади» дейишлари аниқ.

Холбек «кийик бўғилса вақтида ҳалоллайман» деб пичоғини сандалнинг устига қўйиб, яна анча вақт иккиланиб ўтирди. Агар отаси «майли, қўйиб юбор, тоғда кийик кўпайсин» деса, Холбек кийикни қўйиб юбориши ҳам мумкин эди. Бироқ Мамат бобо кийикнинг гўштидан райондаги ошналарига олиб бормоқчи эди, Холбекни ўз ҳолига қўймади.

...Холбек поилож кийикни сўйган эди, қорнидан иккита боласи чиқди.

Жаннатхон ўшанда биринчи марта Холбекдан озорланиб:

– Сиз ҳам отангизга ўхшаган бераҳм экансиз! – деган эди.

Ҳозир шу гап Холбекнинг қулоғига қайтадан эшитилиб кетди.

«Отанга тортибсан» деган сўзлар унга чидаб бўлмас бир ҳақоратдай туюлади. Шунинг учун Холбек бошқа тўғрида ўйланга тиришди, «Серка ҳам ўша кийикнинг касдига қочдимикин», – деди ичида.

Аммо ўйи чала қолди.

Сурувнинг олди Девдарага ошиб ўтмоқда эди. Ўз номига мос келадиган бу баҳайбат дара Холбекка доим сирли ва хатарли кўринарди. У қўйларини тезроқ қайтариш учун «хай-хай»лаб Девдара томонга чошиб кетди.

Девдаранинг тубидан окиб ўтадиган сув ёзда одамни оқизадиган даражада катта бўлади. Унинг гувиллашига баланд ва тик қирғоқларнинг акс садоси қўшилади. Даранинг нариги ёғида баландлиги юз метрча келадиган девордай тик қоятош бор. Унинг юқори қисмига ғалати расмлар ўйилган. Болалар чизган суратдай соддагина ўймакорликларда баъзиси қўйга ҳам, эчкига ҳам ўхшайдиган ҳайвонлар, тош қурол кўтарган, сочлари ўсиқ яланғоч одамлар

тасвирланган. Даранинг бериги ёнасидан қараган киши бу одамларнинг орасида энг улкани ва ҳаммага иш буюриб, марказда тургани аёл киши эканини гавдасидан ва кўкрагидан билиши мумкин.

Бу расмларни одам ишлаганига ишониш қийин эди, chunkи расм ўйилган саксон-тўқсон метрли баландликка ҳеч қандай нарвон билан чиқиб бўлмас эди. Бунинг устига серсоч ва яланғоч аёл... Қайси бир замонда қайси бир мулла Қуръонда расм чизиш ман этилганидан келиб чиқиб, «бу суратларни девлар чизган, аёли – алвасти» деган бўлса керак, содда тоғлиқлар шундан кейин бу ерни Девдара деб атайдиган бўлишган. Анча-мунча одам бу дарага ёлғиз келса, ота-боболаридан эшитган дев чалиши эсига тушиб, юраги шифилдай бошлайди.

Холбек Девдарага ошиб ўтиб, қўйларини қайтарар экан, тошга ўйилган ҳалиги суратларга қарамасликка тиришар эди. Бир вақт худди ўша ёқдан:

– Хей, кимсан? – деган товуш эшитилди.

Бу товуш атрофдаги кимсасиз ёналарда анча вақт акс садо бериб турди. Холбек товуш келган томонга атайлаб қарамади. Chunkи «қараган одамнинг хушини олиб, кейин бир балога йўлиқтиради», деб эшитган эди.

– Холбекмисан? – деди яна ўша товуш. Бу гал Холбекка овоз танишдек туюлди. Замоналининг товушига ўхшади. «Таниш одамнинг қиёфасига кириб қақирди, жавоб берсанг, оғзингни қийшайтириб кетади!» деган гап эсига тушди.

Холбек ўзини эшитмасликка солиб қўйларини қувиб ҳайдаб кетаётган эди:

– Тўхта, мен ажинаман, қўрққанингни сезсам бари бир чалиб кетаман! – деди ҳалиги таниш

овоз. Сўнг бир неча кишининг қаҳ-қаҳлаб кулгани эшитилди.

Холбек энди ўгирилиб қаради. Сурат солинган баланд қоятошнинг устида Замонали ва комбинезон кийган яна икки киши турар эди. Кигиз қалпоқ кийган учинчи бир киши бели билан икки сонига арқон боғлаб, юқоридан ҳалиги суратларнинг устига осилиб тушган ва оқ бир нарсани тошга қўйиб нимадир чизмоқда эди.

Холбек ҳеч нарсага тушунолмаётгандай ағрайиб турди-ю:

— Замонали! — деди баланд товуш билан. Қаттиқ гапирилмаса овоз етиб бормас эди. — Нима бало қиляпсанлар?

— Бу ёққа кел, иш бор! — деб қўл силкиди Замонали.

Арқонга осилиб туриб тошда нимадир чизаётган йигит қўлидаги оқ нарсани ўрам қила бошлади. Холбек бунинг қорғоз эканини, йигит тошда ўйилган расмларни қорғозга тушириб олаётганини энди пайкади. Арқон йигитнинг оёқларини қийиб кетди, чамаси:

— Торт! — деб юқоридагиларга қичқирди.

Уни тортиб ола бошладилар.

Холбек ўзининг бояги ҳадиги учун энди хижолат бўлди. Замоналининг олдида бормаса кўрқоқ кўриниши мумкинлигини сизди. Қўйларини нарёқдан кўринадиган қилиб ёйиб қўйди-да, тошларга тармашиб, юқорига ўрлаб кетди.

У даранинг пастроғидан сув кечириб нарёққа ўтиши мумкин эди. Аммо Замоналига ва унинг нотаниш шерикларига Холбек ўзининг кўрқоқ эмаслигини, фақат инсу жинсга келганда одамлардан ўрганган иримига амал қилганини кўрсатиб қўйгиси келди. Юқорида даранинг икки томонидаги қоятошлар

бир-бирига жуда яқин келган жой бор. Ундан дадил сакраган одам нариги ёққа ўтиши мумкин. Аммо бош айланарли баландликдан тош жарнинг тубига қараган киши бўкириб, кўпириб оқаётган сувдан чўчиса, зовдан қулаб чилпарчин бўлиши ҳеч гап эмас. Бу ердан тоғлик йигитларнинг энг дадиллари сакраб ўта олади.

Ҳозир Холбек ҳам шу ердан сакраб ўтди ва Замоналининг олдига ранги оқариброк тушиб борди. Сакраш осон бўлмаганини Замонали унинг рангидан сизди. «Ҳар ҳолда, бўш келмайди!» деб, Холбекка ўзича қойил бўлиб қўйди. Сўнг уни ёнидаги кишилар билан таништирди.

Бир лаҳза нафасини ростлаб, ҳозир яна арқонга осилиб тушаётган чайир гавдали, паст бўйли, қорамтир кўнғир юзли йигит – ўттиз ёшли архсолог олим Аҳаджон Маҳкамов эди. Замонали, у билан Тошкентда ўқиб юрган пайтларида танишган, бир кун унга Девдара тўғрисида гапириб берган эди. Аҳаджон қизиқиб қолиб, «албатта борамиз» деган эди. Кеча у шериклари билан қишлоққа келди. Замонали идорадан жавоб олиб, уларни тоққа бошлаб чиқди, бироқ машиналари дарага ўтолмай пастда қолиб кетди.

Комбинеzon кийган, сочлари кўп тўкилиб, чаккалари ялтираб қолган баланд бўйли озгин ҳайдовчи йигит Аҳаджонга керакли нарсаларни елкасида кўтариб келди. Ҳозир шу ҳайдовчи билан яна бир йигит арқоннинг бир учини катта арчага боғлаб қўйиб, Аҳаджонга боғланган иккинчи учини аста-секин пастга туширмоқда эди.

– Шунчалик зарил эканми? – деди Холбек «зарур» сўзини қишлоқча талаффуз этиб.

– Зарил ҳам гапми! – кулди Замонали.

У ҳам, комбензонли кишилар ҳам катта бир хазина тошгандай хурсанд эканликларини Холбек энди сизди.

Тошдаги расмлар бундан кўп минг йил аввал ўтган бобокалонларимизнинг ижоди экан. Шу расмларга қараб, қадимги одамлар қандай яшаганини билиш мумкин. Боболаримиз жуда қадим замонларда шунчалик расм чизишни билганлиги ҳам Ўзбекистон тарихи учун муҳим бир янгилик. Аҳаджон тошдаги расмларни дастурхондай катта, ялтирок қоғозларга кўчириб, Тошкентга, Фанлар академиясига олиб кетмоқчи.

— Мана бу калькага бир қара, — деди Замонали. У «калька» деб расм кўчирилган қоғозни айтган эди. Холбек эса болаларникидай чалакам-чатти расмлар, шохлари жимжимадор буғулар ва сочи ўсиқ яланғоч одамлар орасидан Замонали айтган «калкани» қидириб тополмади.

— Калькаси мана буми? — деб суратнинг марказидаги бўйдор аёлни кўрсатди.

Замонали кальканинг нималигини тушунтирди. Холбек уялиб кетди, аммо сир бой бермасдан:

— Шу одамлар шу расмни чизгани ёлгон, — деди.

— Нега?

— Бўйини кўрясанми? Биздан ҳам пастак. Бу тошнинг баландлиги...

— Сен сувга қара, — деди Замонали. — Тезлиги зўр, тошларни кемириб оқяпти. Шу оқишида ҳар йили тоғни қанча ўяди? Минг йилда-чи? Ўн минг йилда-чи?

Бу дара илгари унча чуқур бўлмагани, расмни афсонавий девлар эмас, ярим ёввойи одамлар ўйиб кетгани Холбекнинг назарида Девдаранинг обрўсини тушириб юборгандай бўлди. Тўғри, унинг

юрагига таҳлика солиб юрган сирли «душманлар» чиппакка чикса, Холбек ҳам катта бир енгиллик сезган бўлар эди. Аммо ҳамиша хайбат ва салобатга тўлиб турадиган Девдаранинг сири кетиб «миси чиқиб» қолиши... Йўқ, Холбек буни истамайди, бунга ишонмайди ҳам. Замоналига қўшилиб шак келтирса бир балога гирифтор бўлиши мумкин.

– Мунча катта кетманглар, лекин... – деди у Замоналига.

Пастдан бўғиқ товуш эшитилди:

– Торт!

Аҳаджонни яна тортиб олдилар. У арқон қийиб кетган сонларини укалаб:

– Беш минутдан ортиқ чидаб бўлмайди-е! – деди.

– Ишимиз бугун битмайди, Замонали. Мен ҳали эрта-индин яна арғимчоқ учадиганга ўхшайман.

Бу миқти йигитнинг шаҳарлик олим эканига Холбекнинг ишонгиси келмас эди. Девдаранинг зовидан бир марта арқонга осилиб тушадиган мардни топиш қанчалик мушкул, бу йигит уч кун сурункасига шундай қилмоқчи. Яна буни жўнгина килиб «арғимчоқ учиш» деб атапти.

– Сиз кетаверинг, бўлмаса, – деди Аҳаджон Замоналига. – Бизга мана бу чўпон дўстлар ёрдам беришар ахир...

Холбек булар билан ёлғиз қолгиси келмай:

– Қанақа ёрдам? – деди Замоналига.

– Мен ҳозир бориб Аваз билан Эшмурод акаларга ҳам айтиб кетаман. Мехмонлар кечаси Корабулоқнинг бўйида тунашса керак. Машиналари ўша ерда турибди. Холбек, сен тандир кабобнинг пирисан. Булар таърифингни эшитиб қизиқиб қолишди.

– Қўй бўлса қилаверамиз.

– Топилади. Ундан кейин меҳмонларга Девдаранинг ривоятларидан айтиб беринглар. Фан учун керак.

– Ривоятинг нимаси?

– Хо, Тоғбой бобога учраган ажина бор-ку, ана шунга ўхшаган ёлғон гаплар-да.

«Ажина» деб эшиттириб гапирган одам ажинани чақирармиш» – Холбек шуни эслади.

– Мен бунақа гапни билмайман, – деди шошилиб.

– Биласану шак келтиргинг келмаяпти-да. Майли, ажина урса ҳам мени урсин, мен ҳозир бир шак келтирай-чи...

Замонали меҳмонларга юзланди.

– Бу ер жуда ғалати жой-да. Бир кун Тоғбой бува деган чол эшак миниб ўтинга келаётса, Девдаранинг оғзида семизгина бир така турганмиш. «Адашиб келган, чамаси» деб чол секин эшагидан тушибди. Така қочмас эмиш. «Оббо, жонивор-ей, одамга ўрганган экан-да», деб чол уни ушлаб, эшагига ўнгариб олибди. Ўзи камбағал одам экан, такани қандай сўйиб ейишини ўйлаб кетибди. Агар кўрган бўлсангизлар, баъзи қишлоқларда таканинг маълум бир жойидан ишланган носвой халталар бўлади. «Ерғоқ» дейилади.

– Кўрганмиз, – кулди хайдовчи йигит.

– Тоғбой бува шунақа ёрғоғини йўқотиб, хумор бўлиб юрган экан. Энди ўнгариб кетаётган такасининг носвой халта бўладиган жойини ҳам чамалаб кўрибди. Шунда така бирдан тилга кириб, «Қалай, отангнинг ёрғоғича келадими?» – дермиш. Тоғбой бува кўрқиб кетиб ўзини эшакдан ерга ташлабди-ю, дарров калима келтирибди. Бир вақт караса, така-пака йўқ эмиш. Ажина экан!

Замонали меҳмонларга қўшилиб кулар ва жиддий турган Холбекка «мана, мени уриб кетмади-ку», дегандай қилиб қарар эди.

Холбек тўққиз, ўн яшарлик пайтларида Замоналини «отаси қамалган» деб калака қилар эди. Бола бўлгани учун бунинг маъносини тушунмас, отасининг гапларига биноан Замоналини тубан бир кишининг ўғли деб билар ва уни «оғзи қийшиқ» деган маънода масхара қилар эди.

Мана энди кулиш навбати Замоналига келганга ўхшайди. У Тошкентда ўқиб, жуда билимдон бўлиб келган, ҳозир совхоз марказида соя-салқин идорада ишлайди.

— Кулсанг, кулмасанг, биз орқада қолган молбоқармиз! — деди Холбек бирдан аччиғланиб. — Шуни очик айтиб қўя қолсанг бўлмайдими? «Ажина» деб, наштарингни яшириб санчиб нима қиласан?

— Сенга яшириб наштар санчганлар бошқалар, Холбек. Тоғни талқон қиладиган йигитсану одамзотнинг кучига ишонмайсан. Шу тошга расм ўйиб кетганлар — биздан ҳам қолоқ кишилар экан-ку. Биъ нега «буни девлар қилган» деб юрибмиз? Сени онгли, маданиятли қилиб тарбиялаши керак бўлган ғамхўрларингдан бири отанг, бири поччанг Ортик, бири уларнинг дўсти Давлатбеков... Агар тушунингса, сен ҳали ҳам ажинага ишониб юрганинг билан уларнинг «тарбиясига» ҳам баҳо беряпсан.

— Хўш, сен-чи, сен бу ерга мажлис ўтказгани келдингми?

Замонали кесатикқа тан бергандай бош эгиб кулди:

— Мен сенга Девдаранинг тилсимини очадиган калит топиб бермоқчи эдим... Бўлмади. Энди меҳмонларга қараш... Аҳаджон ака, хайр бўлмаса...

- Индин кечкурун келасиз-а?
- Ҳаракат қиламан. Лекин кеч қолсам кутман-гизлар. Шу кунларда олагасир ишларимиз кўн.

23

Пастдан саф тортиб келаётган цемент «симёғочлар» Ойкўлга етай деб қолган. Мансуров «арралаб бўлмайдиганидан ўрнатинг» деб пичинг қилганда Давлатбековнинг кўзига тикандай қадалган бу нарсалар ҳозир унга жуда хушқомат кўринади. Чунки воқеанинг тафсилотини билмайдиган ойкўлликлар унинг югуриб-елиб юрганини кўришиб, «Қишлоғимизга Давлатбеков электр тушириб келяпти, директор янгилангандан бери бу одам халққа ғамхўр бўлиб қолди!» дейишади.

Давлатбековга энг кераги мана шу. У ўзининг онгидаги чархпалакни Ойкўлга келаётган электрнинг кучи билан ҳам юргизмоқчи, бу ишнинг бутун «рахматини» ўзиники қилиб, яна мавқеини мустаҳкамламоқчи. Ҳозирча унинг бу нияти яхши амалга ошяпти. Тушки овқатга уйига келган Давлатбеков ҳовуз бўйидаги саданинг соясида, сўрида шунинг завқини суриб ётибди.

Давлатбековга ўзининг боғҳовлиси ҳаётнинг жуда ширин, жуда тўла бир мағзидек туюлади. Ярим гектар келадиган бу кўркем боғ силлиқлаб сомон сувоқ қилинган баланд девор билан ўралган. Давлатбековни қийнайдиган юз хил ташвишлар шу девордан нарида – ташқи оламда қолган. Девор қиррасига қадалган тиканлар ҳам бу ташвишларнинг йўлини тўсиши керак.

Дарахт бутун кучини мевасининг пўчоғига эмас, мағзига берганидек, Давлатбеков ҳам топган-тутганини шу боғҳовлига жойлайди.

Бостирмада филдираклари олинган, тагига ёвоч кўйилиб, устига брезент ёпилган «Волга» турибди. Ҳозирча Давлатбеков уни бузиб кўйибди, вақти келса тузатиб Тошкентларга миниб боради.

Осмонга бўй чўзган азим тутлар, ёнғоқ ва ўриклар болохонали гиштин иморатга соя солади. Томнинг бўғотида ғурраклар сайрайди, майналар ола қанотларини силкитишиб, дарахтдан дарахтга учиб ўтишади.

Борда ёз бўйи доим икки-уч киши ишлаб туради. Ҳозир ҳам оқ ятак кийган озғин бир чол ишқомлар орасида тоқларга сув кўйиб юрибди. Баргидан кўп узум. Шивилғониси ҳафта-ўн кунда пишадиган бўлиб қолган. Борнинг ичкарисига, ёшроқ дарахтлар орасига сабзавот экилган. Бошини қийиқ билан танғиб олган азамат бир йигит кетмонини офтобда ялтиллашиб картошка чонади.

Нақшлари чўғдай ёниб турган айвонда «Фестиваль» приёмига тиниқ товуш билан концерт беряпти. Давлатбековнинг қарға шоҳи кўйлак-лозим кийган хотини ёзги ошхонада қийма палов пиширяпти. Келинлари терак соясида бугун сўйилган кўйнинг гўштини тузлаяпти.

Этигини ечиб, дўпписини бошидан олиб кўйиб, ёнбошлаб ётган Давлатбеков ҳовузга бирнас тикилиб турди-да, кейин бошини кўтариб келинини чақирди:

— Анави ўпка-пўпкангдан озгина қиймалаб бер! Лекин пиёз аралашмасин.

Келини унинг айтганини қилиб, қошиқнинг учида хом қийма келтирди. Давлатбеков ўрнидан туриб ўтирди. Сўнг қошиқдагидан бир чимдим олиб, ҳовузга ташлади. Ойнадай силлиқ сув бирдан тўлқинланди, баъзи жойлари бижирлаб кўпирди.

Билакдай келадиган бир балиқ қиймани бошқа кичикларидан тортиб олиб еярди.

«Кўзингдан аканг сенинг, бўш келма! – деди Давлатбеков балиқнинг кучидан завқланиб. Сўнг бошқарма бошлиғи Фиёсиддиновни эслаб кетди: – Балиқни яхши кўради, яна бир келса эди, ўтган йилдагидай ёқтирганини ушлатиб қовуртириб берар эдим. Мансуров аҳмоқ! На ўзи хузур кўради, на бошқа катталарга кўрсатади. Шу кетишда ҳадемай думи тугилади. Кимга керак бунақа закончи?»

Айвондаги радио Давлатбековнинг яхши кўрган куйини айтиб қолди.

– Баланглатиб кўйинглар! – қичқирди келинига у. Ҳовузда балиқлар тикин сувни тўлқинлатиб ўйнайди, боғдан райхон ҳиди келади. Давлатбеков радиодан айтилаётган куйдан, хусусан, унинг сўзларидан завқланиб тебранади:

*Яна ўйнайлик, яна куйлайлик,
Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик!
Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик!*

Давлатбеков ошни еб бўлиб, чойга ҳам қониб, ҳовуз бўйида энди бир мизғиб олмоқчи бўлиб чўзилган эди, кўчада мотор гувиллади. Давлатбековнинг чиройли ҳаво ранг дарвозаси олдига бир «газик» келиб тўхтади. Дарвозани очишга чиққан келини кутилмаганда... Мансуровни бошлаб кирди.

Чақирса келмайдиган одам энди бирдан ўзи кулимсираб кириб келганидан уй эгаси ҳангу манг бўлиб қолди.

– Ие! Ие! – деб сўридан сакраб тушиб, калишини кияр-киймас директорга қараб чопди.

Мансуров бу ерга биринчи келиши эди: кўркам бокқа, болохонадор иморатга, сояда суви қорайиб кўринаётган ҳовузга бир-бир кўз югуртириб чикди.

Давлатбеков уни сув бўйидаги сўрига таклиф қилди.

– Йўк, иш бор, – деди Мансуров. – Сиз ҳам бирга чиқасиз.

«Бу менинг молу мулкимни кўриб қўймоқчими? – этик кияётиб ўйланди Давлатбеков. – Чақиқ билан келган! Иши бўлса одам юбормасмиди? Уйимда телефон турипти, кўнғироқ қилмасмиди?»

Мансуров ишкомлар томон ўтди. Ток суғораётган чол ва барваста йигит директор билан саломлашди. Давлатбеков, этикни чала кийиб, директорга томон шошилди. Чунки борада ишлаётганлар совхоз ишчилари эди.

– Танишиб қўйинг, ўртоқ Мансуров, бу мўйсафид менинг қайнатам, – олдини олиб деди Давлатбеков. – Йигит амакиваччам.

– Қариндошларингизни ишлатиб, ўзингиз мўйловни бураб ётган экансиз-да.

Чол билан йигит директорнинг гапини ёқтириб кулишди. Давлатбеков ҳаммадан қаттиқроқ қаҳ-қаҳ уришга тиришар эди.

У ўз боғининг ҳозир мумкин қадар кичик кўринишини, айвондаги нақшлар, ҳовузда семирган балиқлар Мансуров кетгунча кўзга ташланмай туришини истарди.

У Мансуровни яна сўрига таклиф қилди.

– Вақт йўк, қани, кетдик, – деди Мансуров.

Улар Бодомзор қишлоғини «газик»да оралаб ўтиб, асфальт ётқизилган катта йўлга қараб кетишди.

Бирор соат ичида шу йўлдан бошқарма бошлиғи Ғиёсиддинов ўтиши керак. Унинг секретари боя Мансуровга телефон қилиб, шундай деган эди: «Қобилжон Ғиёсович сизни чақиртирмоқчи эдилар, бугун сиздан наридаги бир гуруҳ колхозларнинг активини йиғиб, тушда кенгаш ўтказгани кетяптилар, сиз бу ерга келиб, вақт ўтказиб юрманг, қағга йўлга чиқиб туришингизни сўрадилар, қайтишда гаплашар эканлар, Давлатбековни ҳам олиб чиқар экансиз».

Бошқарма бу ерга олтмиш чақирим келади, йўл хийла ёмон; машинада бориб келишга салкам бир кун кетди. Ғиёсиддинов Мансуровни шу ташвишдан қутқаргани, албатта, яхши. Аммо бунинг эвазига яна қанақа топшириқлар беришар экан, қанақа мажбуриятлар юклашар экан? — Мансуров мана шуни ўйлайди.

Орқа ўриндикда ўтирган Давлатбековнинг оқ оралаган хушбичим мўйлови яқинда еган паловининг ёғидан йилтираб турар эди. Мансуров унга ўгирилиб, қаёққа ва нега кетаётганларини айтмоқчи бўлган эди, унинг кип-қизил юзига кўзи тушиб, айтгиси келмади.

Мансуров ҳақиқатан Давлатбековнинг қандай янашини бир кўриб қўйиш учун атайлаб унинг ҳовлисига кириб ўтган эди. Энди у ерда кўрганларини Бодомзор қишлоғининг умумий аҳволига солиштира бошлади.

Машина қишлоқдан чиққунча уч-тўрт марта сув кечиб ўтди. Одамларнинг томорқаларида дуруст-дуруст тоқлар, шохлари мевадан эгилган дарахтлар кўринади.

Нега ва қаёққа кетаётганларини билолмай хит бўлиб ўтирган Давлатбеков охири жимликдан бўғилиб кетди.

– Ўртоқ Мансуров, мени отишга олиб кетяписизми, нега айтмайсиз! – деб хазиллашди.

– Тўхтатинг, – деди Мансуров хайдовчисига. – Катта йўлнинг четига буриб қўйинг.

Директорнинг кетидан Давлатбеков ҳам ерга гушди.

– Мана энди Фиёсиддиновни кутамиз, – деди Мансуров.

– Э-э, чикиб туринглар деганмиди! – бирдан снгил тортди Давлатбеков. – Ўтакам ёрилиб кетди-ку, ўртоқ Мансуров, боядан бери айтмайсизми?

Мансуров индамай юқорига қаради. Тоғлар бу ердан Самарқанд кошинларидай силлиқ мовий тус бериб кўринади. Тоғ этагида Ойкўл кишлоғининг мирзатераклари элас-элас кўзга ташланади.

Кун унча иссиқ эмас. Йўл четида зарғалдоқлар сайрайди.

Мансуров ҳозир Бодомзор билан Ойкўлнинг тақдирларини ўйлайди, Замоналининг гаплари эсига тушади.

Улар келиб тушган йўлнинг этагида илгари Бодомзордаги колхознинг катта бир боғи бор эди. Ҳозир унинг деворлари кулаб, ариклари бекилиб кетган, баланд-баланд мева дарахтларининг тепасида қуриган шохлар орасида яккам-дуккам яшил новдалар қолган.

Мансуров шу боққа қараб юрди. Давлатбеков ҳурмат юзасидан унга эргашди.

Ўн-ўн бир ёшли бир бола кекса нокнинг шохида туриб, қуриган шох-шаббаларни синдириб ташлар, пастда юзини ажин қоплаган бир кампир уларни териб дасталар эди.

Улар Мансуров билан Давлатбековни кўриб аввал қўрқинди ва ишларини тўхтатишди. Мансуров яхши гашириб хол-ахвол сўрагандан сўнг:

– О-о, айланай сиздан, мулла болам, – деди кампир уҳ тортиб. – Урушдан олдин биз бу боғларга нукул мева тергани келар эдик. Ҳар нокзорлар бор эди, ҳар бодомзорлар бор эди! Қайрилиб қарамаган, қайрилиб кириб ўтмаган одам бўлмас эди.

Давлатбеков Мансуровга изох берди:

– Лекин аввалги раис боққа қарамай қўйгани рост. Бу кишлоққа Ойкул ҳам қўшилиб, чорвадор колхоз бўлгандан кейин, мевага план беришмаган. План берилмагандан кейин, ўзингиз биласиз, кредит ажратилмайди. Боғнинг ҳам харажати кўп бўлади. Айниқса бу боғларда қариган дарахтлар кўп эди...

– Айланай Усмонжон, бу боғлар қариса ҳам бизни боқар эди. Биз Ойқўлга қўшилганда мен звеновой эдим. «Ойқўлнинг чорваси кўп экан, бизни ҳам энди чорва боқади», деб юраверибмиз. «Бу боғлар берадиган даромадга энди зор эмасмиз» дебмиз. Охири нима бўлди? Уларнинг чорваси ҳам чўкди-ю, бу боғлар ҳам...

– Нима, қўшилиш нотўғри бўлган дсмоқчимисиз, кампир? – Давлатбековнинг овози энди таҳдидли жаранглади.

– Тўғри бўлса, нега бунда ҳар икки кишлоқ зарар кўрган? – деди Мансуров.

Давлатбеков бирдан Замоналини эслади. «Етказган ҳаммасини! – деди ичи музлаб. – Шунинг учун бу менга мунчалик терс гапириб, ҳовлимни ҳам текшириб юрган экан-да».

– Йўқолган пичокнинг сопи олтин бўлавермасин, кампир! – деди Давлатбеков ўзини ўнглашга тиришиб. – Бу ердаги боғ қариб ишдан чиққан бўлса, нарёқда янги боғларимиз бор.

– Кўрдим, шулардан бири идорангизнинг олдида-ю, бири ҳовлингизда, – деди Мансуров.

– Ўртоқ Мансуров, сиз менга эллик минг пул ажратиб, икки-уч йил вақт беринг, мана шу боғларни ўзимникидан ўн баробар яхши қилиб бермасам ҳар нарса денг.

– Ҳозир менда боғдорчиликка сарфлайдиган пул йўқлигини билиб туриб шундай деяпсиз-да!

– Нима қилай, хўжаликда ҳамма нарсанинг отаси ҳам, онаси ҳам пул.

– Пулми ё жонкуярликми? Агар сиз чинакам жонкуяр бошлиқ бўлганингизда она қишлоғингиздаги боғларнинг бу аҳволини кўриб туриб, ўз боғингизга шунчалик бино қўярмидингиз? Ҳовуз бўйида шунчалик лаззатланиб ёта олармидингиз?

– Э, лаззат қаёқда, ўртоқ директор! Кечаю кундуз тиним йўқ! Туш пайти бирпас дам олай десам, шу ҳам мана, бурнимдан булоқ бўлиб чикяпти-ку!

Мансуров ичида «Бу одамдан кутулиш керак, – деб қўйди. – Баданидан нам ўтмайди-я!»

Орқада машина дудутлади. Мансуров ўгирилиб қаради-ю, «газик»нинг олдига келиб тўхтаган таниш оқ «Волга»ни кўриб, ўша томонга шошилди. Давлатбеков ундан ортда қолмай йирик-йирик одимлаб келар эди.

24

Янги оқ «Волга»дан бошқарма бошлиғи Қобилжон Гиёсиддинов тушиб келди. У қирқ беш ёшларга борган, урушга солдат бўлиб бориб, капитан бўлиб қайтган, Белоруссия ўрмонларида партизан отрядига командирлик қилиб юрган пайтларида бошига теккан осколка ўнг чаккасида каттагина из қолдирган барваста киши эди. Машинасидан тушиб, капрон шляпасини бошидан олди-да,

терлаган бўйини елпиди. Йўл бўйида бир-иккита шох кўкарган, қолган шохлар қуриб қолган кекса бақатерак бор эди. Фиёсиддинов шунинг соясига ўтгунча нарёкдан Мансуров билан Давлатбеков ҳам етиб келишди.

Улар кўришиб, сўрашиб турганда, орқадан яна битта «Волга» келиб тўхтади. Бунисининг ранги кўк, ўзи анча эскириб у ер-бу ерида бўёғи кўчиб қолган эди. Бунини Фиёсиддинов илгари райкомнинг биринчи секретари бўлганда минар эди. Ҳозир кўк «Волга»дан бошқарма парткомининг биринчи секретари Абдуманноп Воҳидов тушиб келди.

Ўсиқ ва майин қора сочларида тароқ излари қолган, ёши энди ўттиз еттиларга борган Воҳидов ўтган йили Москвадаги Олий партия мактабини битириб келган эди. Ҳозирги кийиниши ҳам москвача эди: шнурсиз қора туфли, манжетсиз шим, эғнида оппоқ синтетик кўйлак. Ўзи хипча, елкаси кенг, юзидан ҳали ёшлик жозибаси кетмаган.

Кенгаш яхши ўтган эди чамаси, Фиёсиддиновнинг вақти чоғ эди. Мансуров билан Давлатбековнинг орасида асабий бир гап бўлганини юзларидан сезиб, ҳазиллашди:

– Ҳе, бу мўйловда оқ кўпайиб кетипти-ку! – деди Давлатбековга. – Янги директор зиёли одам-да, қилни қирқ ёраман деб, сизни шошириб кўяётгани йўқми?

Давлатбеков унинг сезгирлигига қойил қолди ва дарров «қилга» пайров қидириб:

– Қилни қирқ ёрсалар майли эди, Қобилжон ака нукул ўтакамни ёриб қилкўприкдан ўтказадилар! – деди.

Қаҳқаҳа товуши ҳайдовчиларнинг ҳам эътиборини тортди. Улар кулимсираб аскияга қулоқ солишди.

– Қилкўприкдан ўтказаётган бўлса, дуруст, – деди Абдуманноп Воҳидов. – Чунки нарёғи жаннат. Аммо ташаворса, тўғри жаҳаннамга қулайсиз-да.

Эндиги қажқаҳа кўк «Волга» ҳайдовчисига ҳаммадан ортиқ завқ берди. Аслида, ҳайдовчиларнинг ҳар бири ўз боғлиғи билан фахрланишни истарди.

– Ташаворгим келганда ҳам ташлолмайман, – деди Мансуров.

– Нега? – кула-кула сўради Ғиёсиддинов.

– Бу киши қурбонликка қўйни кўп сўйган эканлар, бирини қўйиб, бирига миниб, қилкўприкдан баҳузур ўтиб кетяптилар!

Бу гапнинг тагидаги илмоғини сезишиб, боягидан ҳам қаттиқ кулишди. «Волга»ларнинг ҳайдовчилари «газикнинг олдида турган тўпоригина кишлоки йигитга «хўжайиннинг дуруст-ку» дегандай ҳурмат билан қарашди. Брезенти ўнгиб кетган ва «Волга»ларнинг орасида кўримсизгина бўлиб турган «газик» уларга энди бошқачароқ, аввалгидан савлатлироқ кўринди.

Давлатбсқов жуда яйраб кулар, директор билан ҳазилканчилик руҳига қайтганидан қувониб:

– Аммо боқладилар! – дерди.

Қобилжон Ғиёсиддинов ҳам ўзи ўртага ташлаган пайровнинг давра бўйлаб шундан яхши айланиб чиққанидан мамнун бўлиб:

– Ҳа, яхши, – деди ва Мансуровга кўз тикиб ярим жиддий оҳангда сўради: – Совхозингизни ҳам қилкўприкдан ўтказиб олиш учун яна уч-тўрт мингта қўй берсак боқиб ололасизми?

– Бехазилми, Қобилжон Ғиёсович? – ишонқирамай сўради Мансуров.

Ғиёсиддинов жиддийлашди. Водийдаги колхозлар қўй боқишга яйлов тополмай қийналишарганини,

чорва сиқилиб қолиб, даромаддан кўра кўпроқ зарар келтираётганини, давлат шу қўйларни ихтисослаштирилган совхозларга бермоқчи бўлаётганини айтди.

Мансуров қўйчиликни сердаромад тармоққа айлантириш унча мушкул эмаслигини билар, агар янгидан бериладиган қўйларни яхшилаб боқиб олишса, совхоз қаддини анча тез тиклаши мумкинлигини ўйлар эди-ю, аммо бир нарсадан хавотирланарди. Куз яқинлашяпти, нарёғи қиш. Водийдан келадиған сурувларнинг ахволи маълум, ем-хашакни ғамлаб, яхши қўралар қуриб, қишдан авайлаб олиб чиқилмаса, талафот кўпайиб, фойда ўрнига зарар кўриш мумкин.

Мансуров шуни айтиб:

– Бўлмаса, Қобилжон ака, – деди, – етти ўлчаб бир кес, деган мақол бор, мен имкониятларимизни яхшилаб ўрганиб чиқай-да, жавоб айтай.

Ғиёсиддинов қовоғини солди: у Мансуровнинг раҳмат айтиб, дархол «хўп» дейишини кутган эди.

– Китобмиди бу, ўрғанадиган! – деди у Мансуровга. – Ана тоғ, яйлов, пичанзор – ҳаммаси кўриниб турипти-ку.

Давлатбеков дарров Ғиёсиддиновнинг мушкултини осон қиладиган сўз қидирди.

– Ха, албатта, бу йил пичан жуда бўлиқ, истаганча ғамлаш мумкин.

– Қаердан ғамлайсиз, қишлоғингизнинг мана бу ташландик боғлариданми? – деб мулойим товуш билан сўради Мансуров.

Орага поқулай жимлик тушди. Давлатбеков Ғиёсиддиновга «директоримиз жуда тўнг-да, мана, ўзингиз кўриб турибсиз» дегандай қилиб қаради.

Бояги хушчакчақ рух орадан кўтарилиб, нохуш гаплар чиқаётганини хайдовчилар ҳам

сезишди-ю, энди бошлиқлари томонга қарамасликка тиришишди. Шундай ҳурматли одамларнинг пасту баланд гапларини эшитиндан ўнғайсизланишиб, ўз ишларига уннашди.

– Муталлиб Мансуровичнинг гапида ҳам жон бор, – деб Абдуманнон Воҳидов Фиёсиддиновни сал босмоқчи бўлди: – Кўрпасига қараб оёқ узатмоқчи бўляпти. Майли, яхшилаб ўйлаб кўрсин.

– Ҳали вақт борми, қачон беришмоқчи? – сўради Мансуров ундан.

Воҳидов қачонлигини яхши билса ҳам, ўзини Фиёсиддиновдан баланд олмасликка тиришиб:

– Кузда дейишган эди-а, Қобилжон Фиёсович? – деди.

– Сентябрда.

– Унгача мен албатта жавобини айтаман, – деди Мансуров. – Олишимиз аниқ, Қобилжон ака, чунки бизда чорва камайиб кетган. Балки сиз таклиф қилгандан кўпроқ ҳам олармиз.

Қобилжон Фиёсовичнинг энди сал чеҳраси очилди ва иккинчи масалага ўтишга чоғланди. Бу оғирроқ масала бўлгани учун бир лаҳза ўйланиб олди.

Мансуров ҳам кўнглида тугун бўлиб турган муаммони ҳозир айтиб қолишни истар, аммо Фиёсиддинов йўқ деб қўйса, кейин уни қайта қўзғати қийин бўлишини ўйлаб тараддудланар эди. Бу Ойкўл билан Бодомзорнинг тақдирига тааллуқли муаммо эди. Ҳозир улар шу икки қишлоқнинг ўртасида туришибди, ҳаммасини ўз кўзлари билан кўришлари мумкин. Хусусан, бундан буёқ қўйнинг туёғи ошадиган бўлса, Бодомзорда чорва учун ҳеч қандай қулайлик йўқ. Давлатбеков нуқул ўз ҳузурини ўйлайди... Аммо Фиёсиддиновнинг Давлатбековга муносабати яхши. Мансуров «ҳозир

айтайми ё кейин пайти бўлармикин» деб иккиланиб турганда бирдан Воҳидов гап очиб қолди.

— Замонали Сайфиддинов сизда ишлайдими?

— Ҳа, пимаиди?

— Парткомга борган эди. Бу икки қишлоқ тўғрисида жуда... муҳим масалаларни ёзиб келибди. Мен ҳозир шунини батафсилроқ билай деб тушган эдим.

Давлатбековнинг энг ёмон тахминлари ҳам энди тасдиқланди, у нажот истаб Гиёсиддиновга қаради.

Гап бошқа ёққа бурилаётганидан кўнгилсизланган Гиёсиддинов соатга қараб олди-да:

— Нима масала ўзи? — деди.

Мансуров жиноят қилиб қамалиб кетган Каттаевнинг бу икки қишлоқни қандай нотўғри бирлаштирилганини, ҳар иккала қишлоқ ҳам бундан ҳалигача қандай зарар кўриб келаётганини айтишга тушди.

Гиёсиддинов сабрсизланиб:

— Қисқаси, таклифингиз нима? — деди.

— Ихтисослаштириш керак.

— Аниқроғи?

— Бодомзорда сув кўп, ер оз, яйлов йўқ, бунини ёнидаги боғдорчилик совхозига қўшиб, мева-чевадан план бериш керак, шунга яраша кредит ажратиб, мана бу боғларни тиклаш керак.

— Биз янги ерларда жуда катта боғлар ўс-тирганмиз, мева планини ўшалар бажаряпти, — деди Гиёсиддинов рад оҳангида.

Унинг боши навбат кутиб ётган ўнлаб, юзлаб муаммолар ва муаммочалар билан тўла. Уларнинг ҳар бири кўнглининг бир четида тугун бўлиб турибди. Бу муаммолардан қайси бири ечилса, кўнглининг ўша чети юмшаб, бутун борлигини бир енгиллатади. Мансуров эса унинг бошига яна

битта чигал муаммо солмоқчи, кўнглидаги оғир туғунларни яна биттага кўнайтирмоқчи бўляпти, Ғиёсиддинов шундан озорланди.

Давлатбеков яна унга ёрдам қилишга интилди:

– Бодомзор боғдорчилик бўлимига қўшилса, бундаги бўлим идораси Ойкўлга кўчадими? – деди Мансуровга.

Мансуров «ха» деса, Давлатбеков «Замонали тешани ўз қишлоғига қараб чопмоқчи, маҳаллийчилик бу» дейиши мумкин эди. Шунинг учун Мансуров аниқ жавоб бермади.

– Ойкўлгами, бошқа қишлоқлами, қасрга кўчиришни кейин бошқарма билан бамаслаҳат ўйлашамиз.

Ғиёсиддинов бу орада хаёлини тўплаб олди-да:

– Шунча кўчиришу, ажрашишу, қайта қуришлар озлик қияштимиз сизларга? – деди. – Район марказини неча марта у ёқдан-бу ёққа олиб бориб, олиб келдик. Областда қанча катта ташкилотлар иккига ажралиб кетди... Кеча Тошкентга борганлар гап топиб келишди. Шаҳар марказида илгари битта шопмўйлов милиционер турар эди. Чорраҳада ола таёғини ўйнатиб машиналарга жуда қойилмақом қилиб йўл кўрсатар эди. Ҳозир ўша чорраҳада ўшанақа ола таёқлик шопмўйлов милиционерлардан иккитаси турган эмиш. «Ҳа, нима гап?» дейишса, «Биттамыз шаҳарликларга йўл очяпмиз, биттамыз қишлоқдан келганларга» дермиш.

Давлатбеков бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулди. Ҳайдовчилар яна бу томонга қизиқиб қарашди. Баъзи бир кераксиз қайта қуришлардан Воҳидов билан Мансуровнинг ҳам ишлари қийинлашиб, таъблари тирриқ бўлиб юрар эди. Шунинг учун Ғиёсиддинов айтган гапни улар ҳам маъқуллаб кулишди.

Давлатбеков шу билан бир балодан қутулдим деб қувонаётган эди. Бироқ Воҳидов яна ўша мавзуга қайтди:

– Қобилжон Фиёсович, ўйламай қилинган баъзи бир ишларни тузатиш учун яна айрим қайта қуришлар керак бўлади. Ҳозир Мансуров кўтарган муаммо, менинг фикримча, ҳал қилиниши зарур бўлган муаммолардан.

Фиёсиддиновнинг назарида, Воҳидов парткомнинг биринчи секретари эканини буларга намоён қилаётгандай, ўзини бошқарма бошлиғидан баланд кўяётгандай туюлди. Унинг жаҳли тез эди, юзи бирдан «лов» этиб қизарди, чаккасидаги яра изи кўкариб кетди:

– Абдуманноп Воҳидович, мен сизга ҳайронман! Қанчадан-қанча катта муаммолар навбат кутиб ётибди! Бу ёқда план, процент, пахта, гўшт! Шунинг ҳаммасини йиғиштириб қўйиб бу қишлоқларни кўшишу, ажратиш билан шуғулланайликми?

– Ким шундай деяпти, Қобилжон Фиёсович? – деди Воҳидов ҳам овозини кўтариб. – Ҳозирнинг ўзида шуғулланмасак ҳам келажак режаларига киргизиб қўйиш тўғрисида гап бориши мумкинми, йўқми?

– Кўрамиз, йиғим-терим ўтсин-чи, – деб Фиёсиддинов сабрсизланиб яна соатига қаради.

Қолган ганини у Воҳидов кетгандан кейин айтмоқчи эди. Бир лаҳзалик ўнғайсиз сукутда бошқарма бошлиғи билан парткомнинг биринчи секретари орасида азалдан жиддийгина совуқлик борлиги аниқ сезилди.

Кўп йиллар райкомнинг биринчи секретари бўлиб ишлаган Фиёсиддинов ҳозир ҳам биринчилиكنи қўлдан бермай келар эди! Воҳидов биринчилик

учун курашишни ўзига эи кўрмай, машинанинг эскиси тегса ҳам, ҳозиргидай Фиёсиддинов ўзини катта ола бошласа ҳам, буни майда нарсалар деб чандон эътибор бермас эди. Аммо баъзи муҳим масалаларда ўзига берилган ҳуқуқлардан иложи бўлгани қадар тўлиқ фойдаланишга тиришар эди.

Бу совхозга янги директор тайинлаш хусусида ҳам шундай бўлган эди. Фиёсиддинов Давлатбековни директорликка муносиб кўрган, область бошқармасига шуни айтган эди. Воҳидов бу номзодни очик рад қилмади-ю, лекин парткомнинг номидан Мансуровни ҳам кўрсатиб, «танлаб олинглар» деди. Оқибат, Воҳидов айтган номзод ўтди. Бу Фиёсиддиновнинг тишига тегиб юрар эди. Ўрни келиб қолганда газетада босилган катта бир путқдан мисол келтириб: «Мана, ўқинг, партком асосан ғоявий-тарбиявий ишларни қилсин, ҳадеб хўжалик ишларига аралашиб, бошқармага катталик қилавермасин дейилипти, кулоғингизга қуйиб олинг!» деди. «Ўзингиз партия ишида ишламагандай гапирасиз-а, ўртоқ Фиёсиддинов?» деди Воҳидов. «Э, у даврлар ўтиб кетган, бугун хўжайин битта – ишлаб чиқариш бошқармаси!»

Фиёсиддинов ҳозир соатига қараб қошини хўжайинларча чимириб, Воҳидовнинг кетишини истаб туришида ҳам худди шундай маъно бор эди.

Воҳидов унинг бу қилиғини ўзига олғиси келмай кулимсиради-ю:

– Хўп, – деди Мансуровга. – Агар бошқарма банд бўлса, бу масалани биз... кузда парткомда муҳокама қилиб кўрамиз.

– Марҳамат! – деди Фиёсиддинов.

Воҳидов кетишга чоғланди. Мансуров уни машинасигача кузатиб қўймоқчи бўлди. Давлатбеков

ҳам кузатишни истар эди. Аммо Фиёсиддиновни бу ерда ёлғиз қолдириб кетиб бўлмас эди.

Давлатбеков бир довдиради-ю, қолди.

Улар йўл четида ярми қуриб қолган бақатеракнинг ола-чалпоқ соясида туришар эди.

Йўлдан четроқда, оққуврай бутасига қўниб турган зарғалдоқ беғам товуш билан «чу-чуч-чуч-чулулу» деб сайраб қўйди.

— Раҳмат, Қобилжон ака, то ўлгунимча хизматингиздаман! — Давлатбеков хаяжонли, паст товуш билан гапирар эди: — Лекин бу Мансуровни ойкўлликлар бузяпти-да.

— Бузса сиз нега қараб турасиз?

— Мен... мен бир таклиф киритмоқчи эдим, Қобилжон ака. Ҳойнаҳой, янги ерларга одам керакдир?

— Ҳа, хўш?

— Бу Ойкўлда бузғунчилар кўп. Кўчириш бўлиmidан одам келган эди. Шуни Ойкўлга тўғриласангизу ҳаммасини ёппасига кўчиртирсак... қандоқ бўларкин?

— Сиз ҳам қариб қоляпсиз, дейман-да! — энсаси қотиб деди Фиёсиддинов. — Булар ёппасига кўчса, шунча чорвани аммангиз боқадими?

— Боқади, Бодомзордан одам олиб чиқаман.

— Бодомзорда ошиқча одам борми?.. Бўлмаса ўшаларни янги ерларга кўчиртира қолинг!

— Кечирасиз, мен...

— ...Сиз мундай каллани ҳам инлатинг-да энди! Давлат гўнг етингтириш масалаларига шунчалик эътибор беряпти-ю, сиз энг чорвадор кишлоқни йўқ қилмоқчисиз.

— Мен бу ёғини ўйламабман, кечирасиз, Қобилжон ака, — деди Давлатбеков ялинган товуш билан ва

Мансуров эшитмадимикин деб катта йўлга олазarak кўз ташлаб кўйди.

Воҳидовнинг эшиклари яхши ёпилмайдиган эски «Волга»сини жўнатиб, Фиёсиддиновнинг яраклаб турган оқ «Волга»си олдидан ўтиб келаётган Мансуров «Иккови ҳам бошлиқ, бирига ёқсанг, бирига ёқмайсан, — дерди ичида. — Бу Фиёсиддинов энг оғир юкни энди устимга ортса керак-да. Сал ён босадиган Воҳидов бор эди, уни ҳам кеткизди».

Мансуров Фиёсиддиновга юраги бетламайроқ рўпара бўлди.

Заргалдоқ яна бир марта «чу-чуч-чуч-чулулу», деб кўйди.

— Хўш, — деди Фиёсиддинов Мансуровга тикилиб, — совхозингиз бу ойда яна қанча гўшт топшириши керак?

Мансуров айтди.

— Бу озлик қилади, — деди Фиёсиддинов.

— Белгиланган график ўзи шу.

— Э, у график энди эскирди. Шаҳарлар, пахтакорлар тобора кўп гўшт талаб қиляпти. Ойнинг охиригача бошқармамиз яна уч юз тонна гўшт топширишга сўз берди.

«Бошқармамиз эмиш! — аччиғланди Мансуров ичида. — Ўзи обкомда мақтаниб сўз берганини биз билмаймизми? Кошки осон бўлса! Хар тонна гўшт — йигирма-ўттизтадан кўй».

— Ҳозир ҳамма хўжаликлар кўшимча мажбурият оляпти, — деди Фиёсиддинов ва бугунги кенгашда бир гуруҳ чорвадор колхозларнинг раислари яна қанчадан гўшт топширадиган бўлганини айтди. — Энди сиз ҳам камарни маҳкамроқ боғлангу шу ой ичида яна ўттиз тонна кўшимча гўшт топширинг.

Мансуровнинг ранги оқариб кетди.

– Қобилжон Фиёсович, бунақада совхоз яна даромад ололмайди. Ҳозир айна мол семираётган пайт. Бир-икки ой ўтказиб топширмаса тарози босмайди.

– Ҳечқиси йўқ, ёрдам берамиз.

– Шу ёрдамнинг бир қисмини ҳозир берсангиз-чи?

– Қайси маънода?

– Шу маънодаки, бизга қўшимча мажбурият ўн тонна белгиланса бас. Бундан ортиқ берсак қаддимизни тиклолмай қоламиз.

Фиёсиддинов йўқ деёлмади. Аммо Мансуровнинг эътирози унга оғир тегди.

Ҳали мўлжалдаги тонналарнинг қанчаси турибди. Фиёсиддинов уларни қайси совхозга, қайси колхозга қўшимча мажбурият қилиб юклайди? Мансуров «Майли, сизнинг оғир қунигизга ярайлик, беринг кўпроғини менга» дейиш ўрнига, нуқул ўз улушини енгиллатишга тиришади. Бу билан Фиёсиддиновнинг кўнглидаги тугунни оғирлаштираётганини, унинг рашига тегаётганини сезмайди.

Аммо Давлатбеков гап нимадалигини тез пайқади. Боя Фиёсиддинов силтаб ташлагандан бери гапга аралашолмай турган ва қандай қилиб унга аввалгидай ёқиш йўлини ўйлаётган Давлатбеков энди кўзлари мўлтираб, қўрқа-писа мурожаат қилди:

– Қобилжон ака, бу... ўша тонналарнинг бир қисми... тайёрлов йўли билан уюштирилса бўлмасмикан?

– Бўлади! – деди Фиёсиддинов. У Давлатбеков берган фикрдан мамнун эди: – Айтмоқчи, бу қишлоқларда ўн бел-йиғирматалаб қўй қилган, хусусий молга суяниб, жамоат ишига қатнашмаётган одамлар кўпдир?

– Кўп бўлмаса ҳам топилади, – деди Давлатбеков дадилланиб Мансуров буни кўриб қовоғини солди.

– Қонунга хилоф иш қилаётганларни бир қоқиштирсак ёмон бўлмас, ўртоқ Мансуров, – синовчан назар билан унга тикилди Гиёсиддинов.

Мансуров ичида «бу Давлатбеков ҳеч балодан қайтмайдиган даҳшатли одам» деб қўйди-ю, аммо бошқарма бошлиғига ҳадеб гап қайтаравериш яхши эмаслигини сезиб, фикрини очик айтмади.

– Нега индамайсиз? – зарда қилиб сўради Гиёсиддинов.

– Иима дейишим мумкин? Менинг бу ишларда унча тажрибам йўқ. Қонунга қараб иш қилиш, албатта, керак. Махсус ташкилотлар бор.

– Бўпти! – деб Гиёсиддинов Давлатбековга юзланди: – Мен тайёрлов бўлимига топшираман. Молия бўлиmidан, қишлоқ советидан одам оласизлар.

Давлатбеков қўлини кўксига қўйиб:

– Хўп бўлади, хўп! – деб турар эди.

Гиёсиддиновга унинг мана шу ижрочилиги, ҳар бир топшириққа солдатдай тайёр туриши ёқар эди. Мансуров «мустақил фикр юритаман» деб, Гиёсиддиновнинг кўнглидаги муаммоларни кўпайтирган ва оғирлаштирган бир пайтда Давлатбеков улардан бирини счишга йўл топиб, катта енгиллик бермокда эди.

Мансуров гапга аралашмай жим турар, унинг сукутида кишини сергаклантирувчи бир маъно сезилар эди. Гиёсиддинов ҳам шуни сезиб Давлатбековга қаттиқ тайинлади:

– Лекин эҳтиёт бўлинглар, ноҳақликка мутлақо йўл қўйилмасин, ҳамма иш қонунга биноан бўлсин!

– Хўп!

Оққуврай устига қўниб турган зарғалдоқ маъсум товуш билан яна бир марта: «Чу-чуч-чуч-чулулу!» деб қўйди.

Қуёш Ойкўл қишлоғининг ғарбидаги адирларга ботиб кетди-ю, ортида қонгалаш булутлар қолди.

Ҳар куни шу пайтда адирдан чакана моллар икки тўп бўлиб қайтади. Бир тўпи – сигирлару, таналар, уларнинг орасида бирда ярим яйдоқ эшаклар ва хўтиқлар ҳам учрайди. Алоҳида сурувда боқиладиган қўй-эчкилар кейинроқ келади. Ҳар ким ўз молини айириб олиб, ҳовли-ҳовлисига жойлаб тинчитгунча қўй-қўзилар маърашиб, эчки-улоқ ва сигир-бузоқлар бир-бирини йўқлашиб, шовкин-сурон қилишади. Бу хилма-хил товушлар «симфонияси» мўрилардан чиқаётган оқшомги тутунларга аралашиб анча вақт қишлоқ устида сузиб юради.

Илгарилари чакана молларни боқиб келган подачилар елкаларига тўрва ва ош солинадиган ковоқ осиб, ҳовлидан ҳовлига ўтиб, «ошиҳалол» деб нидо қилишар, бу ҳам ҳалиги оқшом «симфониясига» битта оҳанг бўлиб қўшилар эди. Кучуклар «ошиҳалол» айтиб юрган подачиларни негадир жуда ёқтирмас эдилар. Мол эгалари уйдан битта-яримта нон, бирор коса суюқ ош олиб чиқиб, подачининг тўрвасигами, ковоғигами солгунча, итлар шундай ғазаб қилишар, подачиларнинг узун таёқларига шундай ёпишар эдики, «ошиҳалол» деб берилган нарсасига бунчалик куйяпти» деб хайрон бўлиш мумкин эди.

Ҳозир «ошиҳалол» айтиб тўрва кўтариб юрадиган подачилар йўқ. Эндигилари ўзини «чўпон» деб билади. Тоғдаги чўпон ўзига эп кўрмаган ишни қишлоқдагилари ҳам қилмайди. Одамлар уларга чакана мол учун тўлайдиган ҳақни ойликка ўхшатиб тўплаб беришади.

Шу муносабат билан Ойкўлдаги оқшом «симфонияси»дан илгариги «ошиҳалол» нидоси ва унга жўр бўлувчи ит хуришлари тушиб қолган. Энди унинг ўрнини ҳам турли-туман маърашлар эгаллаган.

Ҳозир бу маърашларга моторли велосипеднинг гириллаши ҳам қўшилди. Совхоз марказига велосипедда ишга бориб келадиган Замонали тошлоқ кўчада силкина-силкина ўз уйларига қараб ўтди. У тоққа – Қорабулоқ бўйида уни кутаётган Холбек ва Аҳаджонларнинг олдига бориши керак эди. Шунинг учун велосипедини дарвозахонада қолдирди-ю, ўзи илиқроқ кийиниш ва ойисига лйтиб қўйиш учун ичкарига кирди.

Кўпдан бери таъмирланмай анча кўримсизлашиб қолган икки хонали, пешайвонли уй ҳовлининг баландроқ қисмига қурилган эди. Хоналарнинг бирида Замонали билан онаси, иккинчисида унинг ҳайдовчи бўлиб ишлайдиган укаси турар эди. Замонали ўқишга андармон бўлиб кетгандан кейин, ойиси, таомилни бузиб бўлса ҳам кичик ўғлини олдин уйлантирган эди. Кўп жафо чекиб эрта қариган оппоқ сочли қотма кампир ҳозир кичик ўғлининг уйида бешик тебратиб ўтирибди – унинг биринчи невараси энди саккиз ойлик бўлган.

Замоналининг укаси – бақувват йигирма яшар йигит – томга пичан босмоқда эди.

Бостирмада қизил қўйлакли жувон челакни тиззасига қўйиб сигир сояпти. Четан кўрага қамаб қўйилган беш-олтита қўй-эчкилар ва битта қўнғир гунажин осойишта қавшаб туради.

Замонали пиджагини кийиб, кепкасини қўлига олиб энди уйдан чиқаётган эди, ҳовлига орқамакетин беш киши сўппайиб кириб келди.

Олдинда кишлоқ советининг раисаси Ражабой Сафарова. У қамчисини икки буклаб, қўнжигатикиб қўйган. Отда кўп юрган эркаклардек оёғини сал кериб қадам ташлайди. Аммо юзида аёлларга хос майин бир ийманиш ифодаси бор. Замонали бунни у билан кўришаётиб сизди.

Мўйловини яқинда тарашлатиб кўркамлаштирган Давлатбеков дарвозадан кирди-ю, кул ранг шляпали кишини олдинга ўтказди. Қизил этик ва қора костюм кийган, катта бир дафтарни қўлтиғига қисган бу жиккак одам район тайёрлов бўлиmidан эди.

Елкаси оша сумка таққан қора йигит эса район молия бўлиmidан. Кишлоқда уни ҳам ҳамма «свлиқчи» деб атайди. У билан Ортиқ энг кейинда келишарди.

Уларнинг вазоҳатлари шунақа эдики, томда пичан босаётган Йигитали ўроғини кўтарганича қотиб қолди.

Сигир соғаётган ёш жувон чўчиб ўрнидан турган тик челақдаги сут қаттиқ чайқалиб, бир хўплами ерга тўкилди.

– Кўрқманг, кўрқманг, биз фақат ортикча мол бўлса, ҳисобини олгани кирдик, – деди шляпали киши.

Замонали негадир бундан ўн уч йил олдинги воқеани – отаси қамокқа олинганда уйни тинтишга келган уч кишининг ёш болаларни мана шунақа расмий бир товуш билан «кўрқманглар» деб тинчитганини эслади. Ражабойнинг нимадан хижолат бўлаётганини ҳам у энди тушунди.

– Қани, киришинглар, – деди Давлатбеков Ортиқ билан сумка таққан йигитга.

Улар кўрага кириб ва бостирманинг у ёқ бу ёғини кўриб молларнинг сонини аниқлар эканлар,

Замонали индамай кепкасини ғижимлаб турар, Давлатбеков эса Сафаровага гап уқтирарди.

— Бу ердан бошлаганимиз тўғри-да, опа. Сайфиддинов ўқиган одам, ўзи ёш коммунист, қонун-қонидани яхши билади. Ортиқча моли бўлмаслиги керак.

Бу гапларда яширин бир киноя борлиги кўп ўтмай маълум бўлди: Замоналиларнинг қўрасида бир сигир, бир ғунажин ва олтига ушоқ мол бор экану, хўжалик битта экан. Замонали ҳали уйланмаган ва ўзи алоҳида хўжалик эмас экан. Шляпали киши хўжалик дафтарини варақлаб шуни аниқлагач, мамнун товуш билан:

— Демак, бир ғунажин, икки эчки улоқлари билан ва бир қўй ортиқча, — деди.

Замоналининг укаси Йигитали қўлида ўроғи билан томдан «тап» этиб сакраб тушди-да:

— Ортиқчаси йўқ, акамга аталган моллар бу! — деди. — Ака, нега идамайсиз?!

Шяпали киши Замоналидан сўради:

— Хўжалигингиз алоҳида бўлса, дафтарга нега ёзилмаган? Ё қишлоқ совети унутганми?

Замонали ўзини мумкин қадар босиқ тутиб деди:

— Мен битта ўзимга хўжалик ажратсам кўзбўямачилик бўлар эди...

Сафарова Замоналига ён босганга ўхшаб:

— Онангиз борлар-ку, нега битта ўзингиз бўласиз! — деди.

— Хуллас, ортиқча мол борлиги факт! — деди шяпали киши. У бир оёғини сунанинг четига тираб, дафтарини тиззасига қўйиб очди-да, молларни чатлашга тушди.

Ичкаридан Замоналининг онаси чопиб чиқди:

– Хой мусулмонлар, мен ҳали Замоналимни уйлантирганим йўқ! Бу молларни орзу-ҳавас билан атаб боқяпман!

Шляпали киши ёзиндан тўхтаб совуқ ҳазил қилди:

– Бўлажак тўйдан давлатнинг тегишини оляпмиз, она!

– Вой, мол тортиб олишга келдими булар?

– Ҳеч ким тортиб олмайди, кампир, – деди Давлатбеков. – Ҳали ўзларингиз тайёрлов пунктига элтиб топширасизлар.

– Алоийингизни топибсиз! Топширмаймиз!

– Унда ҳар бир ушоқ мол учун эллик сўмдан юз сўмгача солиқ тўлайсиз, – деди сумкали қора йигит.

– Тавба, бу эчкининг ўзини бозорда эллик сўмга олмайди-ку!

– Шунинг учун ўзингиз элтиб топширасиз деяптилар-да!

Кампир Замоналига юзланиб, йиғламсираб:

– Нега индамай турибсан, болам? – деди. – Шунча меҳнат қилиб боққан молларимдан ажралиб қолавераманми?

Давлатбековнинг лаблари мўйлови тагидан яхши кўринмас, аммо кўзлари Замоналига қараб «баттар бўл» дегандан йилтирар эди. У кампирнинг жанжал кўтаришини ёки келганларнинг оёғига йиқилиб ялинишини истарди. Замонали шуни сезди-ю:

– Она, ўзингизни босинг, – деди. – Молингиз текин кетмайди, давлат нарҳида пул тўлашади.

– Бозор нарҳининг ярмини тўлашади-да! – деди Йигитали гижиниб.

Шунинг устига офилхонанинг ортидан минингга келиб қолган бир ярим яшар хўтик чикди. Молия ходими қувониб:

– Ие, яна битта ортиқча моллари бор экан, бир ёшдан ошган экан, буни ҳам ёзинг! – деб қолди.

Йигитали унга захарханда қилди:

– Э, ака, керак бўлса олинг шу хўтиқни, уйингизга элтиб, каравотингизнинг ёнига боғлаб қўйинг!

– Оғзингга қараб гапир! – ўшқирди Давлатбеков.

– Қонунга хилоф шунча молинг бор экану, яна жиртакилик қиласан?

– Қонун бизга бору, сизларга йўқ-да, а?! Сиз, ўртоқ Давлатбеков, бир йилда учта қўйга қаноат қила оласизми? Бир ҳафтада еттитасини ерсиз!

– Бас қил! – деди Ортиқ. – Ким қандайлигини текшириб биладиган одамлар бор, сенга нима?

– Вақти келганда биз ҳам билиб қолармиз, – деди. Замонали укасига. – Сен мунча қизишма, қасд олишга келган аблах бўлса қувонтирасан. Ичкарига кир.

– Кирмайман! Булар инсоф билан иш қилмаяпти! Пахтакор, боғдор жойларда учтадан ортиқ мол қилиш кийин бўлса кийиндир. Уларнинг томорқаси бор, полизи бор. Менинг нимам бор, оқсоқол она? Мана, ховлимга қаранг!

– Биладан, Йигитали, сенинг томорқанг ҳам шу, молинг ҳам. Лекин... давлатга ҳозир гўшт керак.

– Бизга ҳам катталар топширишди, – деди шляпали киши. – Биз қонунга биноан иш қиляпмиз. Мана, ўқингу, қўл қўйинг. Олинг...

– Қўл қўймайман! – деди Йигитали. – Сизлар давлатнинг ҳам зарарига иш қиляпсизлар. Мен шу совхознинг жўн бир ишчисиман. Мен тушуниб турибману, сизлар нега тушунмайсизлар?

– Оббо, нимани тушунмабмиз экан, қани?.. – деди Давлатбеков масхара оҳангида.

— Эртага мен буларни элиб тоншираман. Бошқа, лар ҳам шундай қилади. Хар ҳовлида учта-учтадан қўй қолса, неча ойга етади? Меҳмон келиши бор, тўй бўлиши бор. Кейин биз шаҳарга қатнаб гўшти магазинда навбат туриб олиб келамизми? Шаҳарда-ку, мол қилиш бутунлай тақиқланган. Биз шаҳарликларни гўшт билан таъминлаб келар эдик. Эртага биз ҳам уларнинг насибасига шерик бўлиб, магазиндан гўшт олиб келиб есак, давлат бизга қандай гўшт еткази? Ҳозирнинг ўзида магазиндан гўшт топиш қийину, кейин нима бўлади? Бугун бозорда бир кило гўшт палон пул; сизлар бунақа қилаверсаларингиз, эртага неча пулга чиқади?

Ҳеч ким эътироз қилмаётганини кўриб, Йигитали тобора қизишиб гапирар, назарида келганларни гап билан енгиб, қовозларига қўл қўймай чиқариб юборса, моллари кутулиб қоладигандай эди. Бироқ илтифатли киши:

— Гапингизда жон бор, ука, лекин бизнинг ҳам бошқа иложимиз йўқ, — деб керакли жойига қўл қўйдириб олди.

Ҳаммалари кетишга чоғланар эканлар, Давлатбеков аввалдан ўйлаб қўйган бир гапини энди айтди:

— Ака-ука жуда закончисанлару, лекин законга ҳеч чидамларинг йўқ-а! Дод деб юборасанлар-е!

— Сиз... — деди Замонали унга нафрат билан тикилиб, — ҳозирча қонунни рўқач қилишингизга имкон бор. Қонуннинг бўшроқ жойини топиб, найча қўйиб сўрасиз. Қаттиқроқ жойини ёмон кўрган одамларингизга қарши калтак қилиб ишлатасиз. Лекин қачонгача шундай бўларкин? Қачонгача?

Давлатбеков Замоналига нақадар қаттиқ ботаётганини энди сезиб ва бундан алланечук яйраб:

– Алам қиянти-я! – деди. – Албатта, мол аччиғи – жон аччиғи, деб бежиз айтмаганлар...

– Машмаша бас, – деди Сафарова Давлатбековдан энсаси қотиб, – қани кетдик, ўртоқлар.

Бешовлари кўчага чиқинди.

Сафарова Замонали билан унинг укаси айтган гаплар бежиз эмаслигини ссзиб борар эди.

– Ўртоқ Давлатбеков, – деди. – Бу жуда катта иш. Агар ғараз аралашадиган бўлса мен қатнашмайман, ҳозир районга бориб айтаман!

Давлатбеков ўзини тушунмаганга солди:

– Қанақа ғараз, ўртоқ Сафарова? Нима деяпсиз?

– Моли Сайфиддиновларникидан кўра кўпроқ одамлар йўқми қишлоқда?

– Масалан, ким? Сиз яхши биласиз, айтинг!

– Мен боя айтган эдим. Тўйчи Аттаникидан бошлаш керак эди!

– Э, бош устига, қани юринг, марҳамат. Ортиқ, бошланг.

Тўйчи Аттанинг йигирмага яқин қўй-эчкиси борлигини кўп одам билар эди. Ўзи ҳам Давлатбековга зиёфатлар қилиб бериб, унинг кўнглини олиб қўйган эди. Ҳозир бешовлашиб Аттанинг уйига боришса, ўзи йўқ. Қўрасида «нормага» тўғрилланган бир сигиру уч қўй турибди.

Кўппак итини ушлаб турган барваста хотини эрининг қўшни қишлоққа тўйга кетганини айтди.

– Тўйгами ё қўйларни яширишгами? – деди Сафарова. – Ким сизларга дарров хабар берди?

– Ҳеч ким... Мен билмайман. Тўйга кетдилар.

– Агар ортиқча молларинг бўлса, эртами-кечми бари бир фош қиламиз, – дўқ урди Давлатбеков.

– Яхшиликча айтинг ростини!

Аёл бу гапнинг қуруқ пўписа эканини сезиб турарди.

— Молимизнинг бори шу, ака, — деди.

Қўшни ховлига йўл олишди.

Бешовлон кучукларни акиллашиб, ортиқча молни хатлаб юришгани Ойқўлга яшин тезлигида тарқалди. Моли озроқлар унча ваҳима қилмас, аммо беш-ўнтадан ортиқ моли борлар талвасага тушган эди. Кимдир «уйни қарашмаса керак» деб ортиқча эчкиларни дахлизга қамаган экан. Эчки шум парса, токчага сакраб, коса-товоқларни қулатипти. Давлатбеков шақир-шукурни эшитиб, гап нимадалигини фаҳмлади-ю, унга кириб, Тўртта эчки хайдаб чиқди.

Икки ховли нарида бир чол «хатга тушди, ўтга тушди» деб, ортиқча сигирини сўймоқда эди.

Гира-шира қоронғиликда мактабхона томонга кетаётган Замонали шу ховлидан учиб чиққан қаҳрли сўзларни эшитиб қолди.

— Э, бу ўша Замоналининг касофати! — деди сигир сўйган чол, — Давлатбеков билан ўчакишиб нима қилади? Тинчгина юрган эдик!

Уйда ойиси ҳам «отанг, шунақалар билан олишиб-ку, йўқ бўлиб кетди, энди тинч юрсанг бўлмасмиди» деб йиғлагани Замоналининг эсига тушди.

Давлатбековлар бошқарма бошлигининг кўрсатмаси билан қонунга биноан иш қилаётганлари учун Замонали улар қаршисида ўзини иложсиз сезарди. Иложсизлик уни бўғиб ташлагудай бўлар эди. Бунчалик бўғилмаслик учун у ҳамма нарсани мумкин қадар беозор томондан кўришга тиришар эди: «Отамнинг бошига тушган фожиа олдида бу нима бўлипти? Бош омон бўлса мол яна тошилар. Лекин одамларнинг кўнглида ёмон бир

ғубор қолиши бор. Баъзиларининг менга ишончи камайиши... Фақат менгами?... «Замоналининг касофати» деяётган одамнинг кўнглида Давлатбеков бугун янги бир бидъат уйғотмадими? Бидъат деган нарсa кўр-кўрона кўрқишдану одамга ишонмасликдан пайдо бўлади-ку. Шаҳарда ўғридан кўркқан одамлар эшикларига қават-қават қулфлар, деразаларига темир панжаралар осадилар. Қишлоқнинг қоқ одамлари гоҳ бошқаларга ишонмагани, гоҳ тасодифдан кўркқани, гоҳ нега шундай бўлаётганини тушунмагани учун кўнглига бидъатдан қулф ва панжара осмайдими? Буларнинг онгини ўстириш, эскилик сарқитларига қарши курашиши керак бўлган Давлатбеков бугунгидақа иши билан яна ўша эски тушунчалар томирига сув қуймайдими? Шунинг бирорта мажлисида айтиб чиқиш керак!»

Замонали партия мажлисида айтадиган гапларининг режасини тузиб кетди... У кўнгилсизликни бошқа йўл билан енга олмаса мана шунақа йўлар ва режалар унга озми-кўпми енгиллик берар эди. Унинг йўлари ва режаларини дунёда ҳеч ким Чўлпонойчалик яхши тушунмас эди. Шунинг учун у ҳозир Чўлпонойнинг олдида кетмоқда эди.

Тоғдаги Аҳаджон билан Холбекка «келаман» деб ваъда бергани эса ҳозир унинг хаёлидан бутунлай кўтарилган эди.

26

Улкан тоғ ён бағирлари орасидан – майин кўкат ўсиб ётган ҳовлидай жойдан ўн-ўн бешта чанма чиқиб, бир-бирига қўшилиб каттагина жилғани тўлдириб оқади. Ўрмонзор ёнларининг бир томони кечки сояларга чўмиб қорайиб туради,

иккинчи томондаги арчалар эса офтобда кўк-сарғиш кўринади. Тоғнинг баҳайбат соялари билан офтоб нури чегарадош бўлиб турган шу жилға бўйида хушбўй арча дудига кабоб ва зира ҳиди қўшилиб, димокқа гупиллаб урилади.

Холбек тоғ бағрини кавлаб, тош тандир ясаган, тагидан дарча очиб, арча ўтинида ёқиб, яхшилаб чўғ қилган. Пешинда сўйилиб, зира сепиб қўйилган бутун бир қўйнинг гўштини тўрт бўлак қилиб, қизиган тандирга осган. Сўнг тандирнинг пастидagi дарчасини ҳам, устидagi мўрисини ҳам кўм-кўк арча шохлари билан бекитиб, тошлар билан кўмиб ташлаган. Шундай бўлса ҳам, ичкарида димланиб пишаётган тандир кабобнинг ҳиди барг ва тошлар орасидан чикиб атрофга таралар, мусаффо тоғ ҳавосида димокларни китиклар эди. Кабоб бўлаётган қўй эса, Тўйчи Атта қишлоқдан ҳайдаб чикиб, тоғдаги сурувлардан бирига қўшиб яширмоқчи бўлган қўйлардан эди. Тошкентлик ёш олим Девдарада қилган кашфиёти шарафига шу қўйни сотиб олиб атрофдаги чўпонларни тўплаб, зиёфат қилиб бермоқда, ҳам тандир кабобни бир кўриб қўймоқда эди. Холбек Тўйчи Атта билан савдолашиб, Аҳаджонга бу қўйини бозор нархидан анча арзонга олиб берган эди.

Булоқда ювиниб сочини капрои тароқ билан тараётган Аҳаджон ҳавода сузиб юрган кабоб ва зира ҳидини димоғига тортиб, завқ билан:

— Ах! — деб қўйди. Сўнг тандир олдида турган Холбекка юзланди: — Аммо хафсалангизга қойилман. Кабоб учун шаҳардан зира-пираларни ҳам олиб чикиб қўйган экансиз-а!

Булоқ бўйидаги майин кўкат устига брезент тўшалган, унда ҳайдовчи йигит Мадаминжон ва серсоқол Эшмурот ака ўтирар эди.

– Нега, – деди Эшмурод ака хайрон бўлиб. – Шаҳарда ҳам зира ўсадими?

– Шаҳарда сотилади-ку, ўсса керак-да!

– Мен Девдаранинг ёнасидан териб келдим, – деди Холбек.

– Шунақами? – ишонкирамай сўради Аҳаджон.

Холбек зиранинг шаҳарга мана шунақа тоғлардан териб олиб борилишини айтган эди, Эшмурод ака кулиб юборди. Хайрият, Аҳаджоннинг иззат-нафси нозик эмас экан, ўзи ҳам қаҳ-қаҳ уриб кулди-ю:

– Зирасини еб, тоғини суриштирмай юраверган эканмиз-да! – деди.

Меҳмонларнинг ҳам, мезбонларнинг ҳам вақтлари жуда чоғ, сал нарсадан кулги кўтарилар эди. Яйлов билан кўйдан бошқа нарсани кам кўрадиган чўпонлар дилкаш ўтиришларга, шаҳарлик меҳмонларнинг суҳбатига жуда иштиёқманд эдилар. Хусусан, Аҳаджон баъзи одамларни ҳар хил ваҳимали хаёлларга олиб кетадиган Девдаранинг «сирини» очгани кўнгилларига ғалати бир енгиллик бермоқда эди. Ялтироқ қоғозлардаги суратларни Холбек ва Эшмурод ака ойқўлликлар орасида биринчи бўлиб қўлга олиб кўраётганлари жуда хуш ёқмоқда эди. Холбек бу нарсани қадимий одамлар ишлаб кетганига ва Аҳаджон буни аниқлаб, яхши бир кашфиёт қилганига энди шубҳа қилмас эди. Ахир шунинг хурсандчилигига бутун бошли бир қўй сотиб олиб зиёфат тайёрлашаётинг-ку, нега ёлғон бўлсин!

Қишлоқда «Замоналининг касофатига қолдик» деган киши яна бидъатга берилган бўлса, бу ерга Замонали бошлаб келган шу олим Холбекни бир бидъатдан халос қиларди.

Булоқ сувида икки-учта ароқ шиша ёнбошлаб ётипти. Эшмурод ака соқолини силаб, кабобнинг

тезроқ пишишини истайди, ҳар замонда ароқ шишаларга ҳам кўз ташлаб қўяди.

Ҳар жимлик тушганда Эшмурод ака:

– Оббо, меҳмонлар-е, зап келибсизлар-да! – дейди. У ҳозир кўзига кўринган нарсани мақтагиси келади. – Аммо тандир кабобга Холбекни чақириб жуда тўғри қилибсизлар. Холбек бунга ўлгудай уста.

– Э, мақтайверманг, бузилиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас!

Ҳайдовчи йигит Мадаминжон гапга аралашмас эди. У машинасини булоқ сувида ювиб, майин кўкатлар устига чиқариб қўйди, сўнг атрофдаги арчазор ёналарига ва юқорида эр-хотин қўй боқиб юрган Аваз билан Ҳулкарга ўйчан тикилиб қолди.

Бугун ҳамма чўпонлар таклиф қилинган эди. Кул ранг эшак минган Суюнбой ака ҳам келди.

– Ие, Суюнбой ака, сурув нима бўлди? – деди Холбек ташвишланиб.

– Қишлоқдан ўғлим чиқиб қолди, – деди эшагини бир оёғидан зиркка боғлаётган Суюнбой ака.

Суюнбой аканинг ўн етти яшар хушёргина ўғли бор эди. «Сурувни эплайди» деб Холбекнинг ташвиши босилди. У кабобдан хабар олгани кетди.

– Боғламасангиз ҳам бўлар, эшак қаёққа борар эди, – деди Аҳаджон.

– Э, сиз бу эшакни билмайсиз, меҳмон, – деди Эшмурот ака. Сўнг тошкентлик меҳмонларнинг олдида ўзининг шаҳарча сўзларни ҳам билишини намоён қилиб: – Бу жуда хитир эшак, – деди «шум» деган маънода. – Ўтган йили кузда шунинг хитирлигидан Кўктошда бутун бир тўй бир кунга кечикди-ку.

– Афанди латифалари бу ерда ҳам бор экан-а, – деб кулди Аҳаджон.

– Йўқ, бу бўлган гап, – деди Эшмурод ака. – Хозир Суюнбойнинг ўзи айтиб беради.

Суюнбой ака эшагини боғлаб бўлиб, хуржунини кўтариб келди. Меҳмонлар билан кўришиб чиққач, хуржунидан тўртта тандир нон, беш-олтита сомса олиб қўйди.

– Уйдан келган экан, олинглар, меҳмонлар.

– Суюнбой, ҳалиги... Кўктошдаги тўйнинг кечи кишига шу эшак сабаб бўлгани ростми?

Суюнбой ака негадир уялиб кетди:

– Нима эди?

– Шунини бир айтиб беринг.

Суюнбой ака анчагача унамади. Охирида:

– Энди, мулла акалар, бизнинг Кўктош қишлоғимиз мана шу тоғнинг ичкарисига ўрнашиб қолган, – деб гап бошлади. – На машина боради, на арава. Илгари от кўп эди, ҳозир уйда от асраш тақиқ бўлиб, кунимиз эшакка қолган. Бултур кузда бизнинг бир қариндошимиз ўғлини уйлантирадиган бўлди-ю, тўйни катта қилиб юборди.

Мадаминжон ҳам ҳикояга қизиқиб, даврага келиб ўтирди.

– Кўктошда, – деб давом этди Суюнбой ака, – фақат чорва бор. Гуруч, ун, сабзи, пиёз, пахта ёғи – ҳаммаси четдан келади. Тўй эгаси шу нарсаларни совхоз марказидан олиб, ўн икки эшакка юклаб берди-ю, ўзи кимларнидир тўйга айтаман, дсб қолди. Ўн беш яшар ўғлини ёнимга қўшиб берди, икковимиз ўн икки эшакни ҳайдаб, тоққа етганимизча қоронғи тушиб қолди. Йўл қалин арчаларнинг ичидан ўтадиган бузукрок бир жой бор эди. Эшаклар шу ерда кўп хиралик қилди. Тун ўзи қоронғи эди. Ўрмон қоронғиси бунинг устига қўшилди. Ҳалиги бола иккаламиз йиқилган-

суринган эшаклар билан андармон бўлибмизу, бир нарсадан беҳабар қолибмиз. Ўрмондан нарига ўтиб, эшакларни санаб қарасам, биттаси йўқ. Ўзимнинг мана шу эшагимга икки бидон пахта ёғи ортилган эди. Олтмиш кило. Шу зор қолгур бошқа ёққа бурилиб кетишти-да. У ёққа чопамиз йўқ, бу ёққа чопамиз йўқ. Бунгача бошқа эшаклар тарқаб кетадиган кўринди. Нима қилайлик? Қолган ўн битта эшакни қишлоққа ҳайдаб бордигу, бўлган гапни айтдик. Кейин тўрт киши бўлиб йўқолган ёғни қидиришга чиқдик. Ишонасизми, кечаси билан қидириб ҳеч жойдан тополмадик. Тонг отди. Зовдан йиқилдимикин деб унгуларнинг тагини кўрдик. Ном-нишон йўқ. «Бу зор қолгур самолёт бўлиб учиб кетдими?» дейман. Ёнимдаги йигитлардан бири: «Ҳа, моторига пахта ёғидан қуйиб учган бўлса ҳам ажаб эмас!» дейди. Кулай десам, тўй эгалари йиғлагудан баттар бўляпти. Кун бўйи қидирдик. Йўқ! Ёрсиз тўй ўтказиб бўладими? Тўй бир кунга кечиктирилди.

Ҳаммалари бир кулиб олишди.

— Яна шаҳарга ёғга борамиз деб турган эдик, тоғда эчки боқиб юрган бир бола чошиб келиб қолди. Кетидан югургилаб борсак, у зор қолгур эшак пастқам бир жойда иккита катта арчанинг орасига кириб, тузоққа илиниб қолган экан.

— Тузоққа? — таажжуб билан сўради Аҳаджон.

— Тузоқ деганимки, эшак қоронғида ўтлаб бориб халиги арчаларнинг орасидан ўтмоқчи бўлибди. Арчанинг пастга эгилиб турган бир шохи бидонларга боғланган арқоннинг орасига кириб қолибди. Ҳайвон-да, фаросати йўқ. Бўлмаса ўша заҳоти орқага тисарилса-ку, қутулиб кетар эди. Бу зор қолгур зўр бериб олдинга интилибди. Халиги

шоҳ арқоннинг орасига бутоқ-мутоқлари билан кириб маҳкам ўрнашиб олипти-да. Қани энди бу зор қолгур чиқиб кета олса!

— Ие, а, шоҳ синиб кетмаптимиз? — деди Мадаминжон.

— Арчанинг шоҳи жуда қайиш бўлади-да, ҳўллигида синмайди, — деди Эшмурот ака.

— Ўзи ҳам боланинг сонидай келадиган йўғон жойи илинган экан, — деди Суюнбой ака. Унинг «зор қолгур» деган сўзни кўп такрорлайдиган одати бор: — Зор қолгур арқон ҳам эчкининг қилидан эшилган чийратма арқон эди. Эшакни тузукдай ушлаб тураверипти-да. Жони қаттиқлигини қаранг, бир кун шунча юк билан тикка туриб ўлмабди-я!

— Шоҳга осилиб туриб дам олган бўлса керак-да.

— Ишқилиб, буни ҳалиги шоҳдан бўшатиб олаётиману, «хой, зор қолгур дейман. Уйда-ку, сал кўзим илинди дегунча ханграб уйғотиб юборар эдинг. Бу ерда шунча туриб, бирор марта менга эшиттириб ханграмабсан-а!»

Суюнбой ака ўзи кулмас, бошқалар эса хахолашдан силласи қуриб, қоринларини ушлашар эди. Зиркка боғлаб қўйилган кул ранг эшак эса шалпанг қулоқларини қулаётганлар томонга тўғрилаб, эгасидан ем кутаётгандек бир лаҳза тикилиб турди.

— Ё тавбангдан кетай худо, гапга тушунади бу! — деди Эшмурот ака жиддий. — Суюнбой, бу эшагининг шайтони ёмон, буни йўқ қил!

— Мен ҳам ўшанда аччиғим келиб буни сотмоқчи бўлдим. Бозорга олиб борсам, эшак касодроқ пайтга тўғри келиб қолибман. Ҳамма гапдан хабари бор бир кўктошлик чол ҳам эшагини ушлаб турган эди. Кейин билсам, ўзиникини тезроқ пулламоқчи

бўлипти-ю, бу зор қолгурнинг сирини даллолларга шипшитиб қўйибди. Куни бўйи ушлаб турибман, қани энди биров «эшагинг печа пул?» деса.

– Ҳалиям бўлса бунинг баҳридан ўт, – деди Эшмурот ака. – Бир кун эмас бир кун эшагингнинг шайтони сени йўлдан оздириб кетади. Бехосият эшак бу!

Меҳмонлар Эшмурот аканинг гапларини ҳам ҳазил гумон қилиб кулишар эди. Аммо бунинг ҳазил эмаслигини Холбек билан Суюнбой ака сезиб туришар эди.

Холбек нариги ёнага тирмашиб чиқиб кетаётган сояларга бир қаради-ю:

– Аҳаджон ака, Замоналидан дарак йўқ, – деди.
– Мен кабобни очиним керак.

– Майли, тегишини олиб қўямиз, – деди Аҳаажон.
– Биз ҳам шишаларни очамизми, Мадаминжон ака?

Мадаминжон шишаларни булоқ сувидан олиб намини артди-да, дастурхон олдига келтириб қўйди.

– Ҳалиги чўпон йигит... Аваз... – деди Мадаминжон. – У ҳам келаман деди-ку.

Эшмурот ака ўсиқ қошини похуш қимирлатиб:

– Уни кутманглар, – деди. – Хотини бор, ёлғиз ташлаб келолмайди.

Мадаминжон иккита пиёлага ароқ қуйиб, Суюнбой ака билан Эшмурот акага узатди. Суюнбой ака ичмас эди. Аҳаджонга берди.

Эшмурот ака эса:

– Энди, майли, меҳмонлар хафа бўлмасин, – деб пиёладагини бир кўтаришда ичди.

Суюнбой ака кулди:

– Бу ёғи қандок бўлди, Эшмурот ака?

– Қаёғи?

– Ароқ менинг эшагимдан ҳам бехосиятроқ нарса-ку.

– Ароқ бехосият эмас, – деди Эшмурот ака сомсадан бир тишлаб. Унинг ёши элликдан ошган бўлса ҳам, ҳамма тишлари бутун эди. – Менга бир эшон бува айтган, «ароқнинг ўзи ҳаром эмас, кайфи ҳаром» деган.

– Эшон бувалар йўл топишга уста-а?

– Ҳа, кайф устида ёмон йўлга юрмасанг бўлди, ароқ ҳаром эмас.

Мадаминжон кунботиш томондаги ёнадан кимдир қиялаб тушиб келаётганини кўрди. Яқинроқ келганда уни барваста бўйнидан, кўк пилтабахмал пиджагидан ва дўпписи тагидан чиқиб турган сочидан таниди. Чўпонлар орасида фақат Аваз соч қўйган эди.

Мадаминжон ўрнидан туриб, Авазга пешвоз чиқар экан, чехраси бирдан очилиб:

– Э, келинг биродар, келинг! – деди.

Аҳаджон ҳам Авазни жуда яхши қарши олаётганини кўриб, Эшмурот аканинг энсаси қотди. У ўрнидан турди-ю, кабобни очаётган Холбекка қарашмоқчи бўлгандай тандир томонга кетди.

Кабоб қип-қизил бўлиб, хил-хил пишган эди. Холбек уни татиб кўриб, яхши бўлганидан қувониб турганида Эшмурот ака келиб:

– Ё тавбангдан кетай худо, – деб шипшиди. – Кабобни пойлаб келганга ўхшайди-я!

– Ким? – деб Холбек меҳмонлар ўтирган томонга кўз югуртирди.

Холбек Авазни кўрди-ю, кўзлари алланечук бежо йилтиради.

Бир йилдан бери у Аваз билан саломлашмайди, Аваз борган жойга бормайди. Гап фақат Холбекка унаштирилган Хулкарнинг Авазга тегиб кетганида эмас.

Холбекка бу илгаригидай алам қилмайди. У «ўзимнинг хотиним яхшироқ» деган фикрга келган.

Аммо шунча воқеалардан кейин Холбек Аваз билан ярашиб, яқинлашиб кетса, Эшмурот акага ўхшаган одамларнинг олдида ориятини қўлдан бой берадигандай бўлади. «Хаммасини унутиб, Авазга бўйсуниб қолипти» дейишларидан кўрқади. Иккови яқинлашса, одамлар Авазни юқори қўйишларини, устунлик унинг томонида бўлишини Холбек ҳам сезади ва буни истамайди.

Авазни Холбекдан устун қилиб кўрсатган зўр бир сабаб бор. Ўтган йили Холбек уни ярадор қилганда Аваз даъвогар бўлмади. Агар унинг ўрнида Холбек бўлганда, ракибини қаматиб юборар эди. Аваз шундай қилмагани уни кўпчиликка Холбекдан баланд кўрсатади. Холбек ўзини ундан қарздордек сезади. Ракибидан қарздор бўлиш ва буни узишнинг иложини тополмаслик ҳам Холбекнинг ориятига тегиб, Аваз билан гаплашмай юришига сабаб бўлади.

Мана ҳозир чийдухоба костюми ўзига жуда ярашган Аваз одатдагидан ҳам келишганроқ кўринди. Бу ҳам Холбекнинг юрагини тирнаб ўтди. Меҳмонларнинг бутун эътибори Авазга кўчгани, у билан хотини катта бир ҳурмат ва қизиқиш уйғотгани ҳам Холбекка оғир тегди. Унинг ўзи эътибордан четда қолаётгандай бўлди. Шунча

хафсала билан тайёрланган кабоби кўзига ғариб кўрина бошлади. Ароқдан кейин иштахаси баттар очилган Эшмурот ака катта ёғоч корсонни кўлига олди-да, сабрсизланиб:

– Қани, ола қол тезроқ, ўтиб кетмасин, – деди.
– Мана, мен тутиб тураман. Бўл, ука!

Холбек иссиқ ва хушбўй нимталарни тандирдан олар экан, «Тавба, шунчалик ёмон кўраманми ёки хасад қиламанми?» – деди кайфи бунчалик бузилганидан ўзи ҳам хайрон бўлиб.

У тандирдан олган кабобнинг ёғлиқ жойлари корсонда ҳам жизиллаб эриб турарди. Холбек корсонни кабобга тўлдириб, устига гулбанд сопли пичоғини қўйди-да:

– Оборинг, – деди Эшмурот акага.

– Сен-чи?

– Мен чой қўяман. Бораверинг.

У чойдиш кўтариб булоқ бўйига тушди.

Бу орада Аваз даврадан жой олган, Аҳаджон у билан нима тўғридадир шўх-шўх гаплашиб кулишаётгани эшитилиб турар эди. Кабоб боргандан кейин меҳмонлар бутун-бутун нимталарнинг қизариб пишганини мақтай бошладилар. Ёғ билан гўштнинг ширасида чўмилиб йилтираб турган пичоқни Суюнбой ака кўлига олди ва нимталарни бузишга тушди. Зира билан арчанинг хидига тўйинган хушбўй кабоб қорни тўқ кишининг ҳам иштахасидан карнай ясар эди.

Аҳаджон, оғзи сув очиб, пиёладаги ароқни кўлига олди:

– Мен шуни кабобпазимиз учун ичмоқчиман.

– Холбек! Қанисан? – деди Эшмурот ака. – Келсанг-чи, кутиб қолдик-ку.

Аваз ўтирган даврада Холбекнинг ўтиргиси келмаётганини меҳмонлар сезмаса ҳам, Суюнбой ака сезиб ўтирарди. Аваз ҳам буни энди пайқади. Эшмурот ака унга «нега келдинг» дегандай ёвқараш қилди. Авазнинг қошлари туташган жойи тугун бўлиб бўртди-ю, мўйлари тиккайди.

У тошкентлик меҳмонларнинг суҳбатига қизиқиб келган, сўнгра кўшни чўпонларнинг шу ерга тўпланишидан фойдаланиб, ҳаммаларини ошга таклиф қилмоқчи эди. Энди Эшмурот ака билан Холбекнинг авзойини кўриб, «чучварани хом санабман чамаси» деб ўйлади.

Аммо меҳмонларнинг олдида ҳеч нарсани сездирмасликка, иложи бўлса, орадаги ғуборни тарқатиб, ҳалиги таклифини айтишга аҳд қилиб қўйди-ю, яна очилиб ўтиришга ҳаракат қилди.

Холбекни Аҳаджон ҳам чақирди.

Холбек ерга қараб келиб, давранинг Аваздан узоқроқ жойига ўтирди. У ҳам меҳмонларга ҳеч нарсани сездирмасликка тиришарди:

– Менга қарамангизлар, буғи билан тўйиб қолганман.

Кабоб жуда иссиқ бўлгани учун гўшт тўғраётган Суюнбой ака кўлига пуфлаб-пуфлаб қўярди. Бир лаҳза жимликда Эшмурот аканинг тупугини «култ» этиб ютгани эшитилди.

Аҳаджон пиёлани кўтариб, гап бошлади:

– Биз энг қадимги бобокалонларимизнинг ерида ўтирибмиз. Мен улардан фақат тошдаги суратлар ёдгор бўлиб қолган деб ўйлаган эдим. Ҳозир шу кабобни кўрдиму, бу ҳам бобокалонларимиздан қолган бир анъана эканига ишондим.

Аҳаджон олов кашф этилмасдан олдинги одамлар гўштни хомлигича еганини, кейин ёнғин пайтида

ўрмонда куйиб ўлган ҳайвонларнинг кабобини татиб кўришиб, ўзлари ҳам гўшт пиширадиган бўлишганини ва овларини мана шунақа яхлит ҳолича кабоб қилишганини айтиб берди.

— Бобокалонларимизнинг печа минглаб шу анъанасини ҳозиргача йўқотмай олиб келган сиз тоғликлар учун ичаман, — деди у. — Сиз учун, Холбек!

— Раҳмат, мулла ака, — деди Холбек.

Суюнбой ака гўштни майдалаб бўлиб, қўлини ничоғи билан бирга қийиқчасига артар экан:

— Қани, олинглар! — деди.

Авазнинг ўрнида Холбек бўлса, унинг пиширган кабобига қўл урмаган бўлар эди. Аммо Аваз корсонга кўп қатори қўл узатар, меҳмонлар: «Оғизда эрийдиган бўлипти-да!» «Ширасини қаранг!» — деб мактаганда: «Ҳа, ёмон эмас» — деб кулимсираб кўяр эди. Шу билан у Холбекни ҳам, унинг кабобини ҳам, адоватини ҳам писанд қилмаётгандай кўринарди.

Буни Эшмурот ака ҳам сизди. Сон суягини Аваз томонга суриб:

— Ол, каттароғидан чайна! — деб кесатди.

Авазнинг кўзлари бир бежо бўлди. Орадаги зиддият уни ҳам қийнаётгани шундан билинди. Аммо меҳмонларнинг олдида сир бой бермай, Эшмурот аканинг гапини ҳазилга бурди:

— Каттароғини... сиздақа ёши катталарга қолдирамиз-да.

Икки орада бир совуқлик борлигини меҳмонлар ҳам энди сезишди. Мадаминжон ҳаммаларига бир пиёладан тўлдириб ароқ берди-ю, шу билан орани плитишга уринди. Аҳаджон гап мавзуини янгилаб:

— Тошкентда бўлганмисиз? — деди Авазга.

– Ҳа.

– Бунинг катта акаси Тошкентда ишлайди, олим одам, – деди Суюнбой ака. Сўнг Авазга ўгирилиб кулди. – Лекин биринчи марта борганингда қизиқ бўлгансан-а!

Аҳаджон Авазга мароқ билан кўэ таплади. Аваз ўзича бир кулиб олди-ю:

– Рост, галати бўлган, – деди. – Троллейбустга биринчи чиқишим эди. Одам кўп тиқилинч экан. Ўзим даладан борганман, кийим-бошимнинг мазаси йўқ. Бир вақт биров елкамдан туртади. Қарасам, менга индамай тўрт тийин беряпти. «Нега беряпти» деб ҳайрон бўлдим. Ўзи яхши кийинган нуроний бир аёл. «Кийимимни кўриб, менга ёрдам бермоқчи-ёв!» дедиму аччиғим келди. Пулига қарамай орқа ўгириб олдим. Кейин мендан нарида турган бир одам бўй чўзиб аёлнинг қўлидан ҳалиги тийинларни олди, «Давангидай йигит, қўлингиз бўш экан, уялмайсизми!» – деб мени уришиб кетди. Ҳалиги тўрт тийин билетга узатилганини мен шунда билибман! Билетга пул узатиш одатлари борлигини илгари билмас эдим...

Холбек билан Эшмурот акадан бошқа ҳамма хахолаб куларди.

– Мен боя зирани шаҳарда ўсади деганимдай бўлибсиз-да! – деди Аҳаджон.

Яна бир қўлдан ичишди, кабобни еб бўлиб, чойга ўтишди. Эшмурот ака тез маст бўлар ва кайфи ошган сари кимнидир «боплагиси» келаверар эди.

– Шаҳарингизнинг томошаси кўпу, мулла ака, лекин ҳаёси кам экан, – деди Эшмурот ака Аҳаджонга. – Мен ёзда бир борувдим, трамвайга тушсанг ҳам, кўлга борсанг ҳам ҳамма ёғи очик аёллар... Кўравериб гуноҳга ботиб кетдим.

– Шаҳар дейсиз, – ҳазиломуз кулди Аҳаджон. – Ўшанақа аёллар Девдарада ҳам қадимдан бери бор экан-ку. Бобокалонларимиз уларнинг суратларини тошга хурмат билан ўйиб кетганига нима дейсиз?

– Бобокалонларимиз ўшалар бўлса, тошга ўйилган аёл момокалонимизми? – ўсмоқчилаб сўради Эшмурот ака.

– Албатта!

– Қўйинг-е! Ўша яланғоч алвастини момом деб ўтирсангиз-а!

Аҳаджон кулиб Авазга юзланди:

– Сиз ҳам шунақа алвасти-ю, ажина, деган нарсаларга ишонасизми?

– Кўрсам ишонар эдим, кўрган эмасман.

– Кўрмаган бўлсанг, шошмай тур, ҳали кўриб қоларсан! – деди Эшмурот ака.

– Ирим-чиримлар шаҳарда ҳам бор экан, – деди Аваз. – Менинг катта келинойим ўн учинчи санадан кўрқади.

– Ҳозир ундан ҳам қизиқроқ иримлар чиққан, – деди Аҳаджон. – Масалан, ерга танга тушиб ётган бўлса, иримчи одам дарров тамғасига қарайди. Агар орқа томони билан ётган бўлса, «яхши» деб қувониб олади. Ўўк, агар юз томони бўлса, иккиланади... Энг сўнгги ирим: автобус ё трамвайга чиққанда билет олиб номерига қарайди. Жуфт номерлар бўлса омади келар эмишу тоқ бўлса келмас эмиш!

– Шаҳарда бу бир ўйинга ўхшайди, – деди Аваз. – Аммо қишлоқ жойининг жуда оғир одатлари бор. Мана шу ҳаё тўғрисидаги одатни олинг. Инсоф билан қарасангиз, аёллар ҳам ўзини эркинроқ тутиши жуда табиий нарсас. Лекин биз шунга ёмон кўз билан қараб, дарров уят қиламиз. Бутун ҳаёсизлигу ҳамма гуноҳ ўзимиздан бошланса керак.

– Бекор гап! – деди Эшмурот ака. – Гунажин кўзини сузмаса, буқа ипини узмайди.

– Сиз молни айтяпсиз, мен одам тўғрисида гапирган эдим, – деди Аваз.

– Э, одам деганинг шу ишда молдан ҳам баттар. Қайтага молда инсоф кўпроқ. Ҳозирги жувонларни кара. Хафта-ўн кун эрини кутиб ўтиришга чидамай, кетидан тоққа чопади!

Гап Хулкар тўғрисида эканини ҳамма сизди. Авазнинг ранги оқариб кетди.

– Эшмурот ака, – деди. – Агар ақли бўлса, мол ҳам шундай қилар эди.

– Биз шундай қилмаган эдик, ақлимиз йўқлигидан экан-да.

– Бунисини билмайман, мен молни айтдим.

– Ишқилиб, сен жуда ақллисан. Лекин уятинг борми, йўқми, мен мана шунисини билмайман.

– Тавба! Арпангизни хом ўрдимми, меҳмонларнинг олдида мени мунча уялтирасиз?

– Э, сенда уят бўлса хотинингги бунақа қилиб олиб юрмас эдинг!

– Агар уятим бўлмаса... сизга ўхшаб хотинимни хар хафта қон қақшатиб урар эдим.

– Ха, ураман! Хотинни уриш ҳам зардали эрнинг қўлидан келади. Ота-боболаримиз айтиб кетган: аёлнинг шайтони ёмон бўлади, уриб турмасанг, ҳамма ёқни наҳс босиб кетади!

Иккови бошқа ҳеч кимнинг аралашишига ўрин қолдирмай даҳанаки жанг қилишар эди.

Аваз аския оҳангида гапирди:

– Эшмурот ака, сиз шайтондан кўрқиб, ўзингизни моғор босиб кетганидан беҳабарсиз!

Меҳмонлар бу гапни маъқуллаб кулишди. Суюнбой ака ҳам кулимсираб:

— Қўйинглар, энди бошқа гапдан гапиришайлик,
— деди.

Холбек Эшмурот ака томонда туриб, Аваз билан сўзсиз, жим олишаётганга ўхшар эди. Эшмурот ака Авазни бопласа Холбекнинг чехраси очилиб, юзида жилмайиш пайдо бўлар, ҳозиргидай кулги бўлса Холбек ўзи кулги бўлаётгандек юзи тундлашар эди.

Эшмурот ака ўзининг ёлғиз эмаслигини сезиб, Авазнинг энг оврийдиган жойига дадил ургиси келди. Бугун у Турдининг Хулкардан олиб келган нонларини кўрган эди. Ҳозир Турди ҳам Хулкарга ўхшаб қўйлар билан қўшда қолган эди. Эшмурот ака шуни назарда тутиб:

— Сен бу ерда маҳмаданачилик қилиб юрибсан,
— деди Авазга. — Ким билади, хотининг у ёқда яна Турди учун нон ёпаяптими?

Авазнинг бошига қон гупиллаб урилди-ю, қулоқлари шанғиллаб кетди. Холбек мамнун илжайди. Бошқалар нон воқеасини билмагани учун бир Авазга, бир Эшмурот акага тикилиб қолишди. Аваз Эшмурот акага томон интилиб, унинг кўзларига тикилди:

— Ҳамсоялик нонини ҳам шундай харом қилиб есангиз, нон урсин сизни!

— Ҳе, нонингни бошингга ур! Мен еганим йўқ. Касофатингга қолайми сб? Ҳозир бу тоққа бир бало бўляпти. Айиқ дориб қолгани бежиз эмас!

— Айиқми? Ундай бўлса қора серка ҳам бизнинг касофатимиздан қочгандир?

Холбек бу истехзонинг ўзига қаратилганини сезди-ю, қип-қизил бўлиб, кўзлари ялтиллаб кетди. Энди у ҳам «жангга» киришга тайёр эди.

— Ҳа, касофатинг урди! — деди Эшмурот ака. — Бирники мингга, мингники туманга!..

Олов куюни Авазнинг борлигини чулғаб, кўзларини хиралаштирди. Бир вақтлар у мана шу ҳолатда ўқитувчи акасига кўл кўтарган эди. Ҳозир ҳам Эшмурот аканинг жун босган юзига тарсаки туширгиси, Холбек тарафкашлик қилса олишгиси келди ва сакраб турди.

Аммо меҳмонлар нима бўлаётганига дуруст тушунолмай кўзлари жавдираб ўтиришар эди. Аваз шуни кўрди-ю, титраётган қўлларини кўксига қўйди.

— Энди... кечирасизлар, меҳмонлар, — деди. — Вақтларинг бўлса, бизнинг қўшда бошқа бир ўтиришайлик... Ҳозир мен.. бу одамнинг қариялигини ҳурмат қилиб... шу ердан жанжалсиз кетай!..

Аваз ўзини босишга босди-ю, аммо нарироққа бориб, шитмаси ичига урган бемордай қийнала бошлади.

Қоронғи тушиб борар эди. Бу қоронғилик фақат тоғларни, ўрмонларнигина эмас, гўё Авазнинг кўнглини ҳам қоплаб олиб, тобора куюклашар эди. Шунча одамнинг олдида Хулкарнинг шаънига доғ туширмоқчи бўлишди. Аваз эса истехзодан нарига ўтолмади. Ёқасидан бўғиб судраб келса бўлмасмиди? Турдини чақириб, нонни ўртага қўйиб, юзлантирса бўлмасмиди?... Кўтариб юради энди бу аламини юрагида.

Аваз ичган икки қўл ароқнинг кайфи ҳам энди тарқаб, ҳамма нарсани унга расво қилиб кўрсатмоқда эди. Ёнадан доим енгил кўтариладиган одам, ҳозир қўшларига чиқиб боргунча хансираб қолди.

Ўчоқда гулхан ёниб турар эди. Хулкар кўзиси ёлган иккита совлиқни чодирнинг олдида боғлаб, гулхан ёруғида уларни соғмоқда эди.

Осмонда хали ой ҳам, юлдуз ҳам йўқ. Қўйлар гуж бўлиб қорайиб турибди. Ўчоқдаги гулхан бу қоронғи тоғ қарнисида беҳад кичик кўринади. Кундуз Авазнинг юрагини қувончга, завққа, озод бир кучга тўлдириб турган офтобдай чўнг ёруғлик ҳам ҳозир гўё шу гулхандай кичрайиб қолган.

Тўрткўз ит сурувнинг нарёида кимнингдир кетидан ҳуриб вовуллади. Аваз узоқда бир қора кўрди.

«Турдимикан» деган ўй кўнглига муз бўлиб кирди.

Аваз Хулкарнинг тепасига келди.

— Ким келди?

Чўнқайиб ўтириб, «чирт-чирт» қўй соғаётган Хулкар елкаси оша бошини буриб Авазнинг юзига қаради. Саволидан ҳам кўра вазоҳатида хайрон бўлиб:

— Тинчликми? — деди.

— Ҳозир ким келди деяпман?

— Ҳеч ким. Эртага келадиган бўлишдими?

— Нима, сен ҳозир Турдига айтдингми?

— Ҳозир? Қасқдан айтаман кўрмаган бўлсам! —

Хулкар челақни қўлига олиб ўрнидан турди: — Бир гап бўлдим, Аваз ака? Айтинг, нима бўлди, ўзи?

Аваз бўлган гапларни қандай айтади? Ҳаммасини ичига ютиб келиб, энди хотинига шикоят қилсинми?

— Ҳеч гап.

— Меҳмон келмайдими?

— Йўқ.

Аваз қўйлар оралаб кетди. Уят, шубҳа, алам, ишончсизлик — ҳаммаси бир занжирнинг халқала-

ридек уни чирмаб олган эди. Шу вақтгача у Хулкардан шубҳа қилган эмас эди. Чунки ўзига ҳам, Хулкарга ҳам ишончи комил эди. Бу ишонч унинг Турдига ҳам, Эшмурот акага ҳам доим яхши кўз билан қарашига имкон берарди. Аваз уларга ош қилиб берса ҳаммалари апоқ-чапоқ бўлиб кетишига эрталаб мутлақо ишонар эди. Ҳозир бу ҳаммаси нодонлик ва бачканаликдай кўринади. Шунчалик паст, бераҳм одамлар олдида ўзини яхши тута олмади. Махмаданачилиқ... Андиша... наҳотки юракка захарли игнадан санчилаётган нарсанинг оти андиша бўлса? Меҳмонлар тушунмасмиди? Ҳалигининг соқолини ҳурмат қилиб шундай ҳақоратни ичига ютиб келиши...

-Аваз ҳозир ўзидан нафратланар эди. Бўлган воқеани Хулкарга айтиб бера олмас эди. Ҳамма ёш тажрибасиз эрлардай, у ҳам Хулкарнинг ҳурматини сал нарсадан йўқотиб қўядигандек хавотирланар, хаёлига кутилмаган гаплар келарди.

Балки Хулкарнинг ҳам шунақа яшириб юрган сирлари бордир? Аваз ҳали жуда кўн нарсани билмайди. Балки Хулкарни ҳам яхши билмас? Одамлар... Уларнинг нақадар ёмонлари бор... Йўқ, Хулкар оқ кўнгил, соф. Лекин уни алдаб қўлга туширишлари мумкин эмасми?

28

Қоронғида булоқ сувининг ўзи кўринмас, аммо шилдираши кундузгидан аниқроқ эшитилар эди.

Холбек меҳмонларнинг олдига гулхан ёққан, қора чойидиш ёнаётган арча бутоғига қоринини бериб жизиллаб турар эди.

Ўтиришнинг илгариги файзи қолмаган, орага узоқ-узоқ жимлик чўқар эди. Суюнбой ака билан Аҳаджон Эшмурот акага «яхши бўлмади» деб бир оз гапирди. Кабобни еб тўйган, арокдан яхшигина кайф олган Эшмурот ака бирпас чакмонига ёнбошлаб ётди-ю, уйқуга кетди. Соқоли кўринмаса, гужанак бўлиб ётиши худди болага ўхшар эди. Аҳаджон Суюнбой акага қараб:

– Қизик, – деди. – Бояги жоҳиллик шу одамдан чиққанига ҳозир ишонгингиз келмайди.

– Энди бу оми одам, кунни билан юриб чарчаган, – деди Суюнбой ака.

– Табиий бир оми, – деди Аҳаджон, – бунақа одамларнинг тушунчалари болаларникидай табиий, айна вақтда, болаларникидай мўрт бўлади.

– Бошидаги тирикчилик ташвиши ҳам оғир-да, мулла ака.

– Ҳа, гап шунда. Номуносибликни қаранг-да: турмуш мураккаб, тушунча ибтидоий. Нима қилсин? Етмай қолган жойига дину, шайтону, касофат деган нарсаларни улайди.

Аҳаджон орага тушган нохушликни илмий фикр юритиш ва таҳлил қилиш йўли билан тарқатмоқчи бўлар, Суюнбой ака билан Холбекка ҳамма нарсанинг моҳиятини уқтиргиси келарди:

– Бидъатнинг русча маъноси асл номига яқинроқ. Қаранг: суеверие, яъни «бехуда нарсаларга ишониш». Предрассудок, яъни «ақлнинг уйига етиб боролмай, даҳлизда қолиб кетиш».

– Сиз бунини илм қилиб гапиряпсиз, Аҳаджон ака, – деди Мадаминжон гулхоннинг четини кавлар экан. – Лекин мен бояги йигитни ўйлаб юрагим эзилиб кетяпти.

Хамма унга бир оз таажжубланиб қаради. Суюнбой ака унинг йўғон ва тиниқ овози борлигига энди эътибор берди. Чунки суҳбат давомида ҳайдовчи бир оғиз ҳам гап қўшмай ўтирар эди.

— Менинг назаримда, — деди Мадаминжон, — ўша йигит билан унинг хотини шу тоза ҳавога, шу ажойиб тоққа жуда ярашган одамлар. Биз тоғдан, ҳаводан завқалашамизу нега улардан завқланмаймиз?

— Тўғри айтасиз, Мадаминжон ака! — деди Аҳаджон бирдан жонланиб.

— Тошга расм солиб кетган ўша боболаримиз ҳам аёл кишини шунчалик ҳурмат қилар экан-ку, — деди Мадаминжон. — Кейин нима фалокат бўлиб, биз оналаримизни, сингилларимизни паранжига бекитганмиз? Ҳозир паранжи йўқ, лекин унинг юракларга эниб қолган доғлари ҳали ҳам бор. Мен ўзим бунинг жабрини тортганим учун айтяпман.

Мадаминжон чўнтагидан папирос олиб ёндиргунча ҳеч кимдан садо чиқмади. У папирос дудини бурнидан чиқариб, тез нафас олди-ю, Аҳаджонга қаради:

— У куни тарихимни сўраганингизда айтгим келмаган эди. Энди гап келиб қолди... Қуш уясида кўрганини қилар экан-да... Мен ўсган уйда аёллар доим эркаклардан паст қўйилар эди. Эсимда бор, тўққиз-ўн ёшлик пайтларимда уйимизга бир тўп хотин-халаж меҳмон бўлиб келди. Дастурхон ёзилди. Эркак зотидан битта мен ўтирибман. Ош тортилганда қиз-жувонлар «олинг-олинг» қилишиб кексароқ аёлларга қарашди. Кексароқлари менга қаради. «Олинг, ўғлим, сиз бошлаб беринг» деди бир кампир. Мен уялдим. Ҳазил қилишяпти деб онамга қарасам, у киши ҳам чини билан «ол, болам», — дейди-я. «Етмиш яшар кампирдан етти яшар ўғил

боланинг фариштаси улуғ бўлади». Ноилож ошга биринчи бўлиб қўл чўздим. Ўшанда бу ҳодиса мени жуда ўнғайсизлантирган эди. Кейин-кейин шунга ўхшаш нарсаларни кўравериб, ўзимнинг ўнғил туғилганимдан фахрланадиган бўлдим.

— Отангиз суннат тўйи ҳам қилган бўлсалар керак, — деди Аҳаджон.

— Ҳа албатта, фақат ўнғил болага қилинадиган бу дабдабали тўй ҳам мени опа-сингилларимдан бир қават юқорига чиқариб қўйган эди. Бора-бора мен ҳам аёл жинсини писанд қилмасликка ўргандим. Бу одат менга фақат отамдан эмас, онамдан ҳам юқар эди. Отам доим онамга осмондан туриб муомала қилар эди. Мен отамнинг оғзидан онамнинг номини эшитганим йўқ. Нуқул «хўй» деб чақирар эди. Ойим ҳам унинг «хўй» деганини эшитса, ҳамма шинини ташлаб туриб борар эди. «Оёғимни уқалаб қўй» дерди отам уйқуси келмаётган бўлса. Онам унинг бирор сўзини ерда қолдирмас эди. Ўл деса ўлиб, тирил деса тирилар эди. Яхши хотин шундай бўлиши керак деб ҳисоблар эди чамамда.

— Нима, отангиз... катта ишдаמידилар?

— Йўқ, мироб эди. Тўғри келганда қўлига кетмон олиб, арик, зовир қазиб кетаверар эди. Кўча-кўйда ўзини жуда камтар тутар эди. Бироқ уйда... «Эркак деган хотиндан ўзини бир-икки парда юқори тутмаса обрўси қоладими?» дер эди. Ундан ибрат олиб, мен ҳам онамни унча писанд қилмас эдим. Гуноҳ қилсам онам менга жазо беролмас эди, «отангга айтиб адабингни бердираман» деб дўқ қилар эди. Кўча-кўйда қизчаларга беҳуда тегиниб кесак отиб, уларни беадаб сўзлар билан сўккан пайтларим бўлар эди. Энди ўйлаб қарасам, бу ҳам ўзимни «олий жинс» деб билганим сабабли экан... Аммо

бўй етганингиздан кейин бирдамас-бирда қизларга ишқингиз тушади-ку. Вақти соати келганда ота-онам мени уйлантириш ҳаракатига тушишди. Бу орада мен ота касби деб сув хўжалигига ишга кирган эдим. Эски бир мотоциклни миниб ариғу, каналларни ёкалаб юрар эдим. Яхши қизларни кўрганда севишу севилиш истаклари юракни туртиб-туртиб қўяр эди. Ҳар ҳолда, «яхши кўриб уйланиш» деган гаплар менинг қулоғимга ҳам кирган эди-да. Ўзим саккизинчини битирганман. Киноларда, бошқа жойларда севишганларни кўрсам ҳавас қилар эдим. Шунинг учун онам келин қиламан деган қизни ўзим аввал бир кўргим келар эди. Уйдагилар бир-икки марта қўшни қишлоқлик Маъсуда деган қизни маққолишди. Уйлари қайси томонда эканини ўртоқларимдан сўроқлаб билдим. Адирнинг тагидан бир ариқ сув ўтар эди, шу ерда беш-олти туп чинор бор эди. Маъсудалар ўша ерда туришар экан. Ариқдан хабар олган киши бўлиб, бир-икки марта чинорларнинг олдидан ўтдим. Охири бир кун четки чинорнинг тагида очиқ китобини тиззасига қўйиб ўтирган қизни кўрдим. Ёлгина, келишгангина. Қаршисидаги бир чинорга тикилиб хаёл суяпти. Мен салом бердим:

«— Ҳа, синглим, чинорнинг шоҳида нима бор экан?» — дедим.

«Синглим» деб одоб билан гапирганим унга ёқди чамамда, очиқ юз билан жавоб берди:

«— Ҳеч нарса».

«— Бўлмаса нимасига қараяпсиз?»

«— Шу чинорларнинг ҳаммаси битта чинорнинг томиридан униб чиққанмиш».

«— Сиз шунга ишондингизми?»

«— Ҳа».

«— Мен бўлсам ишонмас эдим».

«— Нега?»

«— Биттасинингмас, иккитасининг томиридан чиққан дейишса ҳам бошқа гап эди».

Қиз юзимга хайрон бўлиб тикилди. Кўзлари шундай беғубор, одамга шундай ишонч билан қарайди. Мен уялиб кетдим. Қиз боладан биринчи марта шунчалик ийманишим. Гапимни текислашга тиришдим.

«— Иккитаси деганимки... куш ҳам қаноти жуфт бўлмаса учмайди-ку».

Чинорни куш қилиб «учириб» юборганим ўзимга ҳам кулгили туюлиб, яна хижолат бўлдим. Кўнгли тоза киз бу гапларга мен ўйлагандан ҳам нозикроқ маъно берибди. Кейин билдим, ўшанда у мени «уятчан йигит экан, меҳр-муҳаббат икки томонлама бўлишини истарган» деб ўйлабди. Ўша дақиқаларда мен чиндан ҳам у ўйлагандақа йигит эдим. Ахир бундайроқ чолғу ҳам яхши машшоқнинг қўлига тушса ажойиб оҳанслар чиқаради-ку. Шунга ўхшаб, ҳалиги қизнинг софдиллиги, самимийлиги менда яшириниб ётган энг пок туйғуларни юзага чиқарган эди. Ўша пайтда у ҳам кўзимга фақат бир киз эмас, жуда азиз бир одам бўлиб кўринар эди. Агар ҳозир Маъсуда тирилиб келса, мен бу ёқдаги умримизнинг ҳаммасини ўша кунга қараб созлар эдим...

Мадаминжон ютоқиб нафас олди-ю, бир лаҳза жим қолди.

Улардан сал нарида устига брезент тортилган машина турарди. Гулхан ёруғида машинанинг сояси орқасига тушар эди. Бу соя олов тиллари билан бирга кўтарилиб тушиб лип-лип қилар, машина брезентини ҳилпирашиб, турган жойида юриб кетаётганга ўхшар эди.

Сўнгги гандан кейин ҳамма Мадаминжонга сергакланиб қараб қолди. Холбек унинг сочи кўп тушиб, пешона устлари йилтираб қолганига, юзи гижимлаб ташлангандай кўринишига энди эътибор берди.

— Одамнинг ақли кеч кирар экан-да, — деди Мадаминжон армон тўла товуш билан. — Беш йилдан бери ҳар қаёқда юриб, турли шаҳарларда ишлаб, энди кўзим очилди-ю, лекин кеч... кеч!.. Шундай қилиб, тўйдан олдин мен Маъсуда билан яна бир марта учрашдим. Уларнинг ариқ бўйида арқонлаб боқаётган битта қўйлари бор экан. Бир кун шу қўй арқондан бўшаб адирдан ўтаётган сурувга қараб кочибди. Қиз уни ушлай олмай қувиб юрган экан, мен устига келиб қолдим. Мотоциклдан тушиб ушлаб бердим. Эсимда бор. Анча семирган, бақувват қирриқ қўй экан, Маъсуданинг қўлидан чиқиб кетадиган кўринди. Белимда бир сув ювилган шоҳи белбоғим бор эди. Шунини ечиб, қўйнинг бўйнига боғлаб бердим. Қизнинг қўллари белбоғимга текканда юзимга теккандай бир ёқимли кўринди... Маъсуда қўйни қувиб, иссиқда анча бўғриқиб кетган эди, қаршимда туришдан уялди-ю, раҳмат айтиб, қўйини етаклаб йўлга тушди. Мен ҳам нима қилишимни билмай мотоциклга миндим, моторни ёндирдим. Қиз оркасига ўгирилди-ю:

«— Вой, белбоғингиз қоладими?» — деди.

Аслида мен сояроққа ўтиб уни кутиб турмоқчи эдим, белбоғни олиб чиққанда бир-икки оғиз гаплашгим бор эди. Лекин онамлар шу ҳафта уларникига совчиликка келмоқчи эканликлари эсимга тушди-ю, гапни кўпайтиришни ўзимга эп кўрмадим. Назаримда, мендаги «олий жинс» тилга кирди. «Сен йигит кишисан, гапни майдалангитириш сенга ярашмайди» дегандай бўлди.

«-- Белбоғ сизда турсин, – дедим, – тўй бўлиб қолса, шу қўйнинг паловидан туғиб юборасиз».

«– Ие, қанақа тўй?»

«– Маъсудахон, бизникилар мени уйлантирмоқчи бўлиб, сизни... келинликка мўлжаллаб юришипти. Агар келинса хафа бўлмассиз...»

Ана сизга кўтара савдо! Қиз ҳали менинг отимни билмайди-ю мен тўй ҳақида ганирияман. Шаддод қизлар бўлса «тошингизни теринг» деярд эди. Лекин Маъсуда мендақаларга тўғри келадиган бир одоб билан тарбияланган экан, гап қайтармади. Индамай қўйини етаклаб кетаверди. Мен унинг жуда безовталаниб, ташвишланиб қолганини сездим. Кейин билсам, безовталаниганича бор экан. Маъсуда ўша йили ўнинчини битирган экан. Энди Тошкентга ўқишга кетиш ниятида юрган экан. Аммо ота-онаси уни бошқа ўқитмоқчи эмас экан. «Ўн саккизга кирди, энди бирорта яхши жойдан одам чиқса бериб тинчийлик» деб юрган экан. Шу ерда врач бўлиб ишлайдиган Насимхон исмли бир йигитнинг Маъсудага ишқи тушган экан, бирга ўқийдиган дугоналарини восита қилиб бир марта гаплашган экан. Маъсуда: «Мен ҳали ўқимоқчиман», – деб жавоб бергандан кейин йигит унинг орзусини хурмат қилиб: «Майли, бўлмаса кутаман», – деган экан. Шунинг устига бизникилар боришган. Маъсуданинг отаси менинг отамни «мироб» деб илгаритдан хурмат қилар экан. Мен ҳам ўша пайтда ёшлик жозибаси барқ урган йигирма бир яшар йигит эдим, Маъсуданинг ота-онасига ўхшаган одамларга жуда ёқар эдим. Мен ҳалиги врачга ўхшаб, гапни фақат қиз билан битирмоқчи эмас эдим, ихтиёрни ота-оналарга бериб қўйган эдим. Бу ҳам уларга мени яхши кўрсатар эди. Қиз тўйнинг дарагини эшитиб,

«ўқийман» деб йиғлабди, отаси уни уришти. Ойиси яхши гаплар билан алдаб-сулдабди. Бизни макташибди. Бизникилар ҳам келин томон сўраган ҳамма нарсани бермоқчи бўлиб, расм-русумларини жуда ўрнига қўйган эди. Охири тўй бўладиган бўлди.

Мадаминжон бир лахза жим қолди. Осмон юлдузга тўлиб борар эди. Настда булоқнинг шилдираши, тепада ҳаққушнинг хазин товуш билан «хо-оқ» дегани эшитилди.

— Болалигимизда, — давом этди Мадаминжон, — қушнинг палапонини олсак, оналаримиз «уясига қўй, қўлнинг захри бўлади» дейишар эди. Айтганларини қилмасак, палапон, ҳақиқатан кўп ўтмай тамом бўлар эди... Ўша чинор тагида Маъсуда билан икковимизнинг орамизда палапондай нозиккина бир меҳр пайдо бўлган эди. Орага дарров ота-оналар, совчилар, тўй тапвишлари тушгандан кейин шу палапон қўлма-қўл бўлиб кетди-да. Қўлнинг захри урди. Энди ўйлаб қарасам, менга ўхшаб, чинакам севишу севилиш йўли билан уйланолмайдиган «олий жинслар»га ота-оналарнинг орага тушиб иш битириши жуда керак экан. Биз ҳали эски урф-одатлар учун нукул қарияларни айблаймиз, аслида менга ўхшаган «тайёрига айёр» ёшлар бу айбга тенг шерик... Лекин ўша пайтда мен ўзимни анча илғор одам деб билар эдим. «Уйланадиган қизи билан бирор оғиз гаплашмаган йигитлар бор, — дер эдим ичимда. — Мен-ку, икки марта кўришиб, гаплашдим!» Орқага кетаман деган одам доим шундай қилади: нукул ўзидан кейинда бораётганларга қарайди-ю, «мен илғорман» дейди. Бўлмаса, бизнинг қишлоғимизда ҳам, бошқа жойларда ҳам эскича одатларнинг қаршилигини енгиб, янгичасига турмуш кураётган йигит-қизлар

бор эди. Лекин мен уларга қарамас эдим... Тўй, албатта эскича бўлди. Келину аёллар бошқа жойда, мен куёв жўралар билан алоҳида ўтирдим. Бунақа тўйларнинг ташвишини-ю, азобини биласизлар. Ҳамма расм-русмларини қилиб, қизни отасиникидан олиб келишаётганда роса йиғлабди. Бу даргоҳда бошига тушадиган машаққатларни сезгандай бизнинг ҳовлига ҳам йиғлаб кирди... Одатга биноан мен уни машинадан кўтариб олиб тушириб қўйдим. Шунда сездим: юзи кўз ёшидан нам. Хўрсинади. Менга бу оғир тегди. Куёв жўраларнинг ёши каттароғи менга тасалли берди. «Қоидаси шу, йиғламаса, жон деб турган экан, деб уят қилишади», деди. Лекин, мен қизнинг йиғлаши бежизмаслигини сезган эдим. Унга одам қўйган ҳалиги Насимхон эсимга тушди. Кейин билсам, Маъсуда у врачни ўйлаган ҳам эмас экан... Фақат ўқиш орзусидан ажрагани, эскича тўй бўлгани, мени дуруст билолмай тегаётгани учун йиғлаган экан... Менинг кўнглим ғаш бўлди. Куёв жўралар тўнларининг этаги тагига шишани яшириб, ароқ ичиб ўтиришган эди. «Менга ҳам қуй» дедим... Чимилдикқа кайф қилиб кирдим. Бечора қиз бурчакда оқ рўмолга ўраниб, қафасга тушган қушдай мунғайиб ўтирган экан. Менда одамгарчилик бўлса аввал дурустроқ бир гаплашар эдим... Кўнгил сўраб, юпатар эдим. Лекин бунга сабр-тоқат қани!.. Биринчи марта кўришганимизда мен у билан «сиз-сизлаб» гаплашган эдим. Энди баланддан келиб «сен-сенлаб» гаплашаман. «Ҳа, нега мунча йиғлайсан! — дейман. — Ё бошқа кўнгил берганинг бормиди?» — Маст-аласт қилиқлар қиламан... Биламанки, чимилдикнинг парёғида янгалар расм-русмини қилиб пойлаб ўтиришибди. Улар менинг эрлик ҳукмимни-ю, йигитлик кучимни

пайқашлари керак... Бу бемаъниликни қарангки, йигит билан қиз бир-бирини яхши кўриб, масалан, хат ёзишса уят қилишади-ю, шу йигит билан қизнинг чимилдиги ортида ўтириб беҳаё нарсаларнинг гувоҳи бўлишдан уялишмайди.

– Таомил шу-да, – деди Суюнбой ака негадир уялиб.

Холбек Мадаминжонга мижжа қоқмай қараб турар эди. Хотинини мактаб, ўзини астойдил сўкиб гапирётган йигитни Холбек умрида биринчи марта кўрмоқда эди.

– Таомил ҳам ўлсинки, ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган куёв билан келинни бир-бирига молдай қўшиб қўйиб, ўзи парданинг нарёғида пойлоқчилик қилиб ўтирса!.. Бунақада одамдаги одамгарчилик пойгаҳда қолиб, ҳайвоний ҳирс тўрға чиқмайдими?.. Тўғри, табиат табиатлигини қилади, лекин янги оилада турмуш бошланиши билан одамгарчилик тўрға чиқмаса, эр хотинни «бу ҳам одам-ку» деб ҳурмат қилиб ўрганмаса... Мана, менинг кўйимга тушар экан.

Чойдинг бақирлаб қайнаб кетди. Холбек уни тезроқ жим қилиш учун дарров оловдан олди-ю, қўйнидан чойхалта чиқарди. Шу арзимаган нарса Мадаминжоннинг ҳикоясига ҳалакит берганидан ўнғайсизланиб ва шошилиб чой дамлади.

Аҳаджон ўйчан товуш билан гап қўшди:

– Тўғри, аёлни ҳурмат қилиш аввало эркакнинг ўзи учун зарур. Нега десангиз, ҳаёт жуда мураккаб. Ҳаётнинг шундай сирлари борки, эркак киши уларни фақат сирдош аёлдан билиши мумкин. Аёл кишининг юрағида ҳам шундай нозик сирлар бор эканки, энг ишонган, энг ҳурмат қилган эрларга айтар экан. Одам ҳаётнинг шу нозик сирларини

билмагунча жуда кўп масалаларида мана бу ухлаб ётган серсоқол акага ўхшаб... нодон, баджаҳл бир бола бўлиб юраверар экан. «Эрни – эр қиладиган ҳам, қора ер қиладиган ҳам – хотин» деган мақол бор-ку. Бунинг жуда кўп маъноларидан бири шу бўлса керак, сирдош хотин эркакнинг кўнглини ўстиради, ун кўзини очади, фазилатларини ҳам, камчиликларини ҳам нозик бир ойнага солиб кўрсатиб туради.

– Шу гап ҳам бежиз эмас, – деб қўйди Суюнбой ака.

– Ҳа, давом этинг, Мадаминжон ака, – деди Аҳаджон.

– Мен отамнинг «хотин кишига сир берма» деган эътиқоди билан ўсган эдим. «Сир берсам, орадаги парда йиртилади-ю, хотиним менга хурматини йўқотади» деб ўйлар эдим. Ёшлик ёшлигини қилиб, биз баъзида хазиллашар эдик, кулишар эдик, хар тўғрида гаплашар эдигу, лекин мен кўнглимнинг тубида ётган нарсаларин унга очиб кўрсатмас эдим, Маъсуда ҳам шундай эди... Тўйга эски пулда йигирма икки минг сарф бўлган эди. Ота-онам бу маблағни кўн йил давомида «тишининг кирини сўриб» тўплаган эди. Тўйнинг бутун оёғири уларнинг бўйнига тушган эди. Энди келиннинг бутун изми ҳам ота-онамда эди. Маъсуда келинчақлик уйида ўтказган соатлари менинг ихтиёримда бўлса, бундан бошқа вақтнинг ҳаммасига онам хўжайин эди. Маъсуданинг ўзи ҳам энди тақдирга тан берган эди: биринчи кундан бошлаб қайнанага келиштириб таъзим қилар, кейинчалик югуриб-елиб унинг хизматини қилар эди. Тўй август ойида бўлган бўлса, сентябрдан пахта терими бошланди. Мен район сув хўжалигида ишласам ҳам, уйимиз кол

ерида эди, томоркамиз бор эди. Шунинг учун Маъсуда ҳамма қатори колхозда ишлаб кетди. Ўзи нозиккина эди-ю, жуда тиришқоқ эди. Ўша йили етти минг кило пахта терибди... Пул, мукофот... Онам «ўғил кўрсаларинг тўй қиламиз» деб пулни туғиб қўйди. Онам ҳам вақтида Маъсудага ўхшаган келинчак бўлиб, қайнана-қайнатасига кўп хизмат қилган экану, лекин ҳозир бир нарсани ҳисобга олмас эди. Онам келинчаклигида «ичкарида» ўтириб, фақат уй ишини қилган экан. Ҳозир аёллар колхозда асосий куч бўлган пайтда Маъсудага уйда ҳам илгаригидай хизмат қилдирар эди. Бунинг инсофдан эмаслигини ўшанда ҳеч қайсимиз сезмас эдик. Бунинг устига ойимнинг бир одати бор эди: овқатдан тежашни яхши кўрар эди. Отам уни «қўлинг баракали» деб мақтар эди. Барака ҳам осмондан тушмайди. Қозонга ёғ-гўшт камрок солинса, кўпроқ нону, чой билан тирикчилик тебратилса «қўл баракали» бўлаверади. Сигир соғиш, кир ювиш, супуриш-сидиришларни Маъсуда қилса, қозон-товоқни онамнинг ўзи қилар эди. У киши одамларни доим икки тоифага бўлар эди: хўралару, чимхўрлар, баднафслару, қаноатлилар. Унинг энг яхши кўрган одамлари чимхўрлар билан қаноати зўр кишилар эди. Хўра одамларни «меш қорин», нафси «ола қопдай», деб минг қўйга солиб ёмонлар, кулги қилар эди. Бунинг эшитган келин, албатта, хўра бўлишдан қўрқади, овқатни мумкин қадар кам ейди. Ўртага ош қўйилганда Маъсуда ҳаммадан олдин қўлини тортади. Баъзида қуни бўйи туз тотмай юради. Онам унга сайин «келинимдан айланай, шундай қаноатли экан» деб хурсанд бўлади. Мен у вақтда бунақа ишларга аралашмайман. Маъсуда ҳам ўзини ўйламас экан-

да, ўзини аямас экан. Бўлмаса айтмайдими? «Куни бўйи тиним йўқ, овқат бунақа бўлса, кучни қасрдан оламан?» демайдими... Йўқ, овқат туфайли галва бўлишини истамас эди. Куни бўйи далада ишлаб, яна кечқурун сигирга ўт ўриб бошига қўйиб келар эди. Уйда майда-чуйда ишларни қилишга менинг йигитлик ғурурим йўл бермайди. «Ойим борку» дейман. Ойим ҳам қариб кучи кетиб қолган кампир. Бунинг устига ҳар ёз инак қурти тутади. Томорқада сабзи-пиёз ўтайди. Бу ёқда товук, сигир-бузоқ... Рўзғорнинг бутун оғирлиги яна Маъсуданинг елкасига тушади. Ой сайин озиб қоқ бўлиб борар эди, ўзи оғироёқ эди. Бахорда аёллар билан ер текислаб юрганда бир кун ўша Насимхон деган врач йигит мени докторхонанинг олдида тўхтатди. Ичкарига олиб кириб, Маъсуданинг тиббий картасини кўрсатди. «Соғлиғи заифлашиб қоляпти, — деди. — Ўзи ўнинчини битирган. Мен раис билан гаплашмоқчиман, табелчиликми ё бошқа бирор енгилроқ ишга қўйсин» деди. Насимхон бу гапни айтаётиб менинг юзимга қарамас эди. Бир вақтлар унинг Маъсудага кўнгли бўлгани эсимга тушди. «Ҳали унутмаган экан-да», дедиму ғайирлигим келди. Маъсуда табелчи бўлса, идорага кўп боради, амбулатория ҳам идорага ёнма-ён, бу акам кўришиб турмоқчи, чамаси», деб ўйладим. Аҳмоқ бўлмасам ўйламайманми: «биров кўзини қисса, Маъсуда дарров ёмон йўлга кириб кетадиган жувон эмас» демайманми! Киши ўз хотинининг кўнглини яхши билмагандан кейин, у билан сирдош бўлмаганидан кейин, ҳар нарсадан ҳадиксирайверар экан. Бўлмаса Маъсуданинг ўзи ҳам бир-икки марта «табелчи бўламан» деб кўрди. Менинг ота-онам, унинг ота-онаси — ҳаммамиз

биргалашиб уни бу фикрдан зўрға қайтардик. Биз учун унинг ўша аёллар тўпида бошига ёпинчиқ таппаб ишлаши бетанвишироқ эди. Инсофсизликни қаранг-да: унинг соғлиги, бутун ҳаёти пойгада-ю, фақат менга садоқати тўрда. Соғлиги хавф остида қолса ҳам, менга садоқати хавф остида қолмаса бўлди. Ўзимдан шунақа садоқат талаб қилиш ҳаёлимга келмайди... Шу аҳволда уч йил ўтди. Бу орада бир ўғил, бир қиз кўрдик. Маъсуда уч йилда ўн ёшга қаригандай кўринар эди. Аммо ҳали ҳам илгаригидай тинмас эди. Сал бир нарса бўлса: «Вой мен ўлай!» «Вой, адо бўлай!» деб яна ўзини қарғар эди. Биринчимиз ўғил эди, уни тўй қилишга тайёрлана бошладик. Бир кун яна халиги врачни кўриб қолдим. Энди унинг ўзи ҳам бир ўқитувчи қизга уйланган, кўринишларидаги жуда иноқ туришар эди. «Мадаминжон, сиз Маъсудани бир даволатинг, – деди. – Тўй бўлса, қочмас. Курортга боринглар, хотинингиз камқон бўлиб, дармонсизланиб қолган» деди. Мен хайвон бўлганимда ҳам, шу хотин жонини фидо қилиб юганини сезар эдим. Ундан бирор ёмонлик кўрмаган эдим. Шундай хотиндан ажраб қолишим мумкинлигини энди биринчи марта кўз олдимга келтирдиму хавотирландим. Уйга бориб ўзига маслаҳат солдим. Шу йиллар ичида Маъсуда илгаригидан ҳам тортинчоқ бўлиб қолган эди. «Вой, мен қандоқ бораман, уяламан-ку» деди. «Ўзим бирга олиб бораман...» – «Болалар нима бўлади?» «Онам караб турарлар». Аммо ота-оналар курорт деган гапни эшитгилари ҳам келмас эди. Тўйга атаб тежаб-тергаб йиғилаётган пулларни курортга сарфлаш улар учун ақлга сиғдириб бўлмайдиган бир бемаънилик эди. Аллакимдан «курортда аёллар ундок юради, бундок юради» деб эшитишган экан.

Жуда каттиқ қарши туришди. «Маъсудага нима қилипти, ойдай бўлиб юрипти-ку, — дейинди. — Болали хотин бирда озади, бирда тўзади. Бир терининг ичида қўй неча марта озиб, неча марта семиради». Бизда бир одат бор. Киши кўрна-тўшак қилиб ётиб қолмагунча касал ҳисобланмайди. Кўз тинишига, бош айланишига «ҳеч нима қилмайди» деб қарашади. Маъсуда ҳам «ҳеч нима қилмайди, мева пишиғида яна яхши бўлиб кетаман» деди. Мен ишондим. Оқимга тушиб оқадиган одам шу экан. То боши бирор қоятошга бориб урилмагунча «ҳеч нима қилмайди» деб кетаверар экан. Бўлмаса, менинг Маъсудага раҳмим келар эди. Энди бошқалар кўрмайдиган, уят қилмайдиган пайтини топиб, рўзғор ишига қарашар эдим. Сигирга ўзим ўт ўрар эдим. Баъзида Маъсудани даладан мотоциклда мингаштириб келар эдим. Аммо «ўғил тўйини қўйиб туринглар, Маъсудага жуда оғир бўлиб кетади» дейишга тилим бормас эди. «Элнинг ошини кўп сганмиз, ўзимиз ҳам тўй бермасак уят бўлади» деган эътиқод менда ҳам кучли эди. Тўйнинг азоби зўр бўлишини билар эдим. Лекин шу азобни бўйинга олиб, элни бир хурсанд қилиш менга қандайдир қаҳрамонлик бўлиб кўринар эди. Оиламизга обрў, эътибор етишмагандай бўлар эди. Шуни отам тўй билан етиштириб олмоқчи эди. Икки юз кило гуруч дамлаб, икки қўй, бир наввос сўйиб тўй қилмоқчи эдик. Ароқ-шарафи-ю, бошқа тараддуди ҳам шунга яраша... Битта ўғилчанинг қўлини ҳалоллаш учун шунча нарсани ҳавога совориш ҳозир менинг кўзимга қип-қизил жиннилик бўлиб кўринади... Тўғри, орийат, номус кўздай азиз нарсалар. Лекин кўз одамнинг энг мўътабар жойида — юзида туради-ку. Шу кўзлар одамнинг

юзиди эмасу, кўлтиғининг тағида бўлса нима дер эдингиз? Хайфингиз келармиди? Бизнинг уйда селдай бефойда ўтиб кетадиган ўғил тўйи ор-номуста кирар эди-ю, шу ўғилни туққан Маъсуданинг умри шунчалик эғовлашиши ор-номуста кирмас эди. Кўзни юздан олиб, кўлтиқининг тағига ўрнатиб қўйганга ўхшамайдими бу? Ор-номусни бизга шундай нотўғри ўргатиб кетганларга минг лаънат!

Мадаминжоннинг ўпкаси тўлди. Холбек чойдишдаги чойдан бир пиёла қуйиб унга беморга узатгандай қилиб узатди. Мадаминжон чойни ичгиси келмай ерга қўйди, яна папирос тутатди.

— Биласизлар, тўйнинг ташвиши бир-икки ҳафта олдин бошланади, яна бутун оғирлиги аёлларнинг бошига тушади. Ўзи ёз пайти эди. Кун қизиган. Тўйга бир кун қолганда туш пайти Маъсуда ертандирдан сомса узаётиб ҳушидан кетиб қолипти. Дарров сояга олиб, юзига сув сепдик. Бирпасдан кейин ўзига келди. Доктор чақирмоқчи эдим, унамади. «Тўй ўтгунча отангларникига элтиб қўяй» дедим, бунга онам қарши чиқди. «Нима, менинг уйимдан илон чиқиштимиди? — деб шовқин солди. — Шунча орзу-хавас қилиб юриб, эртага тўй деганда ҳамма кизинидан курук қолсинми?» Хуллас, бўлмади. Маъсуда ўша куни кечгача ётди-ю, «энди яхши бўлдим», деб туриб кетди. Бошқалар уни аямаганига ўрганиб қолгани учун ўзи ҳам ўзини аямас эди. Тўй пайтида ётиб қолишни жуда ҳам истамас эди. Шу уни тутиб турди-ю, тўйни бир амаллаб ўтказди. Кейин бир-икки кун дам оларолмас, бригадир «ўтоққа чиқ, вўзани ўт босиб кетяпти» деб келди. Мен аҳмоқ бўлмасам, ўша врач йигитга бормайманми? Тўй пайтида шунақа бўлувди, бир кўринглар, справка беринглар

демайманми? Йўқ, яна ўша «хеч нима қилмайди» билан Маъсуда қизимизни кўтариб, ўтоққа чиқиб кетди. Ёзда миробнинг иши кўп бўлади. Ўша пайтларда сув танқис эди. Мен колхозма колхоз юриб, бир хил кунлар ярим кеча бўлганда уйга қайтар эдим. Бир кун шундай кеч қайтиб келиб қарасам, ойим айвонда йиғлаб ўтирибди. «Маъсуда йўлда кўнгли озиб йиқилиб қолибди, касалхонага олиб кетишди, ахволи оғир» дейди. Мотоциклда етиб бордим. Юзи мурданикидай сариқ... Қон аралаш қайт қилади. Одамни танимайди. Врачлар бор амалини қилишяпти. Бир марта қон қуйишипти. Яна шаҳардан бир хил дори олиб келиш керак дейишди. Мотоциклда учиб бориб олиб келдим. Кечаси билан бошида ўтирдим. Тонг пайти сал кўзини очди. Мени танигандай бўлиб, болаларни сўради. «Мен ўламан, — деди, — рози бўлинг!» Кўзимдан тиркираб ёш чиқиб кетди... Мен шунча оқибатсизлик қилсаму, яна мендан розилик сўраса! Энди-энди эслаб ўзимча яна битта нарсадан норози бўламан: раҳматли бу қадар юмшоқ бўлмаса нима қилар экан! Ахир гулда ҳам тикан бўлади-ку. Мен беспарволик қилганимда, эски урф-одатлар жуда жонига текканда исён кўтарса бўлмасмиди? «Бор-е» деб кетиб қолса бўлмасмиди? Шунда балки менинг ҳам кўзим эртароқ очилармиди?.. Йўқ, тикансиз гул бўлиб ўтиб кетди... Одам дармондан кетиб, ўзини касалдан ҳимоя қилолмайдиган бўлиб қолгандан кейин, дори-дармонлар кор қилмас экан. Кун чиққанда узилди... Ана энди армон қилишни кўринг. Бирга ўтказган бутун умримиз ҳар куни неча марта кўзимнинг олдидан кино бўлиб ўтади-ю, юрак-бағримни эзиб юборади. Уйдаги ҳар битта буюм Маъсудани эсимга солади... Одам бевақт

ўлган кишининг олдида гуноҳкор бўлмасин экан. Дунёда бундан оғир қийноқ йўқ экан. Кўча-кўй ҳам, дала ҳам, қишлоқ ҳам — ҳаммаси мендан Маъсудани сўроқлаётгандай бўлади. Уйда болалар «ойи» деб йиғлайди.

Холбекнинг назарида ўлган аёл гўё Жаннатхону, Мадаминжоннинг ўрнида ўзи тургандай бўларди. Унинг ўпкаси тўлиб, йиғидан ўзини зўрға тутарди.

— Шу тариқа орадан беш-олти ой ўтди. Онам болалар билан банд, бирда-ярим ўзини қарғайди, «шундай келиннинг қадрига етмадим» деб йиғлайди. Мен бир ҳолу бир сар бўлиб юрибман. Шунинг устига отам бир кун уйланишдан гап очиб қолди.

«— Ўғлим, ажалга даво йўқ, тақдирда бори шу экан, — деди. — Энди бирорта ўзингга яқин жувонми, бевами бўлса айт, олиб берайлик».

Мен ўзим нима аҳволда юрибману, яна бу гап... Жоним чиқиб кетди.

«— Маъсудани тирилтириб беринг, оламан, — дедим. — Сиз менга ўргатгандай қилиб эмас, одам боласига қилган муомалани қилиб бошқатдан оила қураман. Турилтириб беринг!»

«— Сен буни биздан кўрма, худодан кўр. Машойихлар айтган: хотин топилади, ота-она топилмайди».

«— Хотин одам эмасми? Одам топилмас экан-ку. Қани, топилса топиб беринг менга Маъсудани!..»

Отам лом-мим деёлмай қолди... Менинг уйда тургим келмас эди. Районда ишлаганим учун қўлимда паспортим бор эди, расчёт олдимۇ бошим оққан томонга чиқиб кетдим. Ҳайдовчиликни билар эдим, бир йил Қозоғистоннинг бўз ерларида ишладим. Трактор миндим, комбайн ҳайдадим. Болаларни соғинганда қишлоққа келиб топган-

тутганимни бериб, каму кўстларини тўғрилаб яна кетаман. Бир ёз Қизилқумда газчиларнинг орасида ишладим. Кейин, мана, Аҳаджон акам билан танишиб қолдик... Бир жойда узоқ туrolмайман. Бахтиёр юрган эр-хотинларни кўрсам ҳам Маъсуда эсимга тушади, «нега биз шунака яшай олмадик» деб армон қиламан. Дунёда ҳар хил одам бор, аёлларнинг орасида ҳам бевафолари, эрига беҳуда азоб берадиганлари бўлар экан. Буларни кўрганда яна Маъсуда эсимга тушади. «Одамлар шунақа хотинлар билан яшаб юрганда мен уни бошимга кўтаришим керак эмасмиди, кўз қорачиғимдай асрасам бўлмасмиди?!» дейман. Бугун мана бу ажойиб жойларни кўрганимда яна Маъсудани эсладим. Бунақа шифоли жойлар ўзимизда ҳам кўп экан. «Уни курортга олиб борсам бўлмасмиди?» дейман. Халиги йигит... Аваз... хотинини қанотида олиб юрибди... Шу ҳам ор-номусга, мардликка кирмайдими ахир? Ор-номус, одамгарчилик деган нарсалар кўздай азиз бўлса, доим ўзига муносиб жойда туриши керак эмасми?... Мен шунча жойларни кўрдим... Қаердаки эрлар билан аёллар бир-бирларини астойдил қадрласа, ўша жойда икки томоннинг ҳам қадр-қиммати кўтарилиб кетяпти. Аёл зотини ерга уриб кўтарилмоқчи бўлган эрлар ўзлари паст кетиб, ер бўлиб юрибди. Мен ҳам «олий жинсман» деб керилиб юрган пайтларимда эр эмас, қора ер эканман. Буни мана энди билияман...

Ой чиққан эди. Мадаминжон ўрнидан турди-ю, бир оз гандираклаб булоқ бўйига тушди. Ой нурида маъюс йилтиллаётган тўлқинларга қўлини солиб, бир кафт сув ичди, кейин қизиб кетган юзини ювди.

Гулхан атрофида ўтирганлар хаёлларини йиғиштириб ололмай сукут сақлашарди. Эшитган

нарсалари юракларида шундай мураккаб ҳис-туйғулар қўзғаган эдики, енгил-елпи хулоса чиқариб, буни дарров ўртага ташлашни ёки Мадаминжонга сийқа сўзлар билан тасалли беришни ҳеч ким ўзига эп кўрмас эди.

Эшмурот ака ҳамон ухлаб ётарди.

Холбек тепага қаради.

Осмон баланд ва тиниқ. Юлдузлар шу қадар кўп чиққан эдики, аллақанчаси Сомон йўлининг ортларида ҳам милт-милт қиларди.

Юлдузлар орасидан эгри-бугри чизик чизиб ўтган тоғ қирраси улкан бир арранинг тишларини эслатади. Агар бу «аррани» тортадиган ёвуз паҳлавон топилса, осмонни арралаб иккига бўлиб ташлаши ҳам мумкиндек туюлади.

Холбек бирдан Жаннатхонни кўргиси келди. Эртага унинг қишлоққа тушадиган куни. Хотинини эртагаёқ кўриши мумкинлигини ўйлаганда у ўзини — Мадаминжондан эмас, йўқ, бунга виждони йўл бермайди! — у ўзини боягидан бахтиёрроқ сезди.

Суюнбой ака серсоқол ҳамкасбини туртиб уйғота бошлади:

— Эшмурот ака, турунг кетайлик. Бу ерга ухлагани келганмидингиз? Э, ўлинг-с! Турунг...

29

Арчадан йўнилган оқ-сарғиш рангли янги устунлар қуёш нурида нафис жило бериб товланади. Пайраҳа ҳиди келади.

Ойкўл қишлоғининг ўртасида, булоқ бўйида уста Қамбар билан Норбой ота шунақа устундан учтасини тиклашган. Ҳозир улар бўлажак шийпоннинг тўртинчи устунини тайёрлашапти.

Норбой ота чўпонликни ташлагандан бери носвой кадисини йўқотган кашандага ўхшаб юрар эди. Уста Қамбар ҳам бир ўғли «шийпон керак эмас» дегани учун, иккинчиси хотинини олиб тоққа чиқиб кетгани учун кўчада одамларнинг кўзига кўрингиси келмай, уйда ётар эди. «Одамнинг захриши одам олади» деб Норбой ота устанинг олдига кўп келар эди. Икковлари ёшларда илгаригидака меҳру оқибат йўқлигини гапириб, ўтган замонларни роса эслашди. Бу гаплар зериктиргандан кейин:

– Энди илож қанча, уста, – деди Норбой ота.
– Туринг, мен ҳам сизга қарашай. Шийпонни қурайлик. Ўлиб кетсак биздан ҳам битта ёдгорлик қолсин.

Норбой ота устани уйдан олиб чиқмагунча қўймади. Мана иккаласи гангур-гунгур анча иш қилиб қўйишди. Оппоқ соқоли кўкрагига тушган, қошлари ҳам оқариб кетган Норбой ота ҳозир ердаги устуннинг бир учига боладай миниб, уни қимирлатмай босиб ўтирипти. Қулоғига қалам қистириб олган уста Қамбар устуннинг нариги томонини гоҳ пойтепа билан йўнади, гоҳ ранда билан текислайди.

Дурра устидан янги шол рўмол ўраган баланд бўйли, савлатли бир кекса аёл булоқнинг новачасига мис кўзасини қўйиб, сув тўлишини кутмоқда эди. У рўмолининг бир учи билан буришиқ оғзини тўсиб, Қамбар отага зимдан қараб турар эди.

Шунинг устига Санам хола иккита челак кўтариб, сувга келиб колди.

Ҳалиги кампир илгари Ойқўлнинг энг чиройли қизларидан бири эди. Отаси уни устага бермоқчи эди, киз ҳам шуни истар эди. Қамбар ота Санамойга уйланиб, орада ҳалиги можаролар бўлиб ўтгач, шу

қиз — унинг оти Хожар эди — Санам холага жуда кўн марталар «таги паст» деб таъна қилган эди. Хожар хола ҳозир ҳам уста Қамбарга ҳавас билан қараб турганини Санам хола сизди.

— Ҳа, Хожар буви, хаёл суриб қолибсиз? — деди.

Икки кампир бир-бирларини елкаларидан олиб, наридан-бери кўришдилар. Санам холанинг гапидаги пичингни сезган Хожар кампир ҳам тагдор қилиб:

— Вой, Санам буви, — деди, — қариганда сизга қийин бўлипти-да.

— Қийин бўлиб нима қилипти?

— Челак кўтариб юрганингизга айтаман-да...

Хожар кампир «баттар бўл, келининг юзингни ерга қаратиб, тоққа чиқиб кетипти-я» демоқчи эди. Санам бувининг ўзида ҳам шунга яқин бир тушунча бор ва бу уни жуда қийнаб юрар эди. Аммо у Хожар кампирга ўхшаганларга сўзини бергиси келмас эди.

— Сизнинг ҳам келинингиз бор-ку, ўзингиз челак кўтариб юрмагандай гаширасиз-а!

Қамбар ота орқага ўгирилиб, кампирига мамнун бир кўз ташлаб олди. Хожар кампир лабларини истехзо билан буриб, сувга тўлган мис кўзасини новачанинг тагидан олди-да:

— Менинг келиним пичан ўряпти, — деди, — кечкурун келади, сизга қийин ўргилай.

Хожар кампир мис кўзани белига қўйди-ю, «бошладим» дегандай қилиб шахдам юриб кетди.

Санам хола лабини алам билан тишлаб бирпас жим турди, кейин Қамбар отага қараб, йиғламсиради:

— Хожар савлатнинг гапини эшитдингизми?

— Сен бундан каттарокларини эшитмаганмисан?

— Қачон қутуламиз? Уч ўғилни катта қилгунча не-не азобларни тортганман! Кўрган ҳузурим шуми?

Норбой ота орага тушди:

– Санам буви, пошукурчилик қилманг. Менинг Аваздай ўғлим бўлса жон дер эдим! Кучдан қолган қариялар «боланинг хузури» деса арзийди. Сизларга нима қилипти!

– Ориятини айтмайсизми, Норбой ака! Боягидақалар «келини эрсираб тоққа чиқиб кетишти» деб юрганмиш!

– Сен унақа ҳаром гапларни оғзингга олма! – деб Қамбар ота хотинини жеркиб ташлади. – Аклинг бўлса энди келинингни ёкла!

Қамбар отанинг бўйин томири ўқлоғидай бўртиб чиқди. Санам хола чолига ҳам осон эмаслигини шундан сизди-ю, индамай қўя қолди.

Эртаси куни пешинда Санам холани кайвонилар қатори бўлажак бир тўйнинг маслаҳатига чақиришган эди. Пешин бўлган сари Санам холани ҳам босмоқда эди. Бормаса, кўрққандай бўлади, даврадан чиқади. Борса, келини тўғрисидаги гаплар кўзгаалиб, яна таъбини тиррик қилади.

Санам хола айтилган жойга пешиндан кечроқ борди. Уй тўла аёллар. Хожар буви тўрда. Санам хола ҳам доим тўрга таклиф қилинар эди. Бу гал уй эгаси ҳам, Хожар буви ҳам уни «тўрга ўтинг», деб қисташмади. Санам хола пойгаҳроқда ўзидан анча ёш аёлларнинг орасида ўтирганда, Хожар хола юкоридан унга кадоқ қилинган кир ва синиқ пиёлада чой узатди. Санам хола бунда ҳам бир камситиш борлигини сизди. Илгари Санам холага «таван боши бўласиз» деб ялиниб юрган тўй эгалари ҳозир унинг кўзи олдида бу фахрли вазифани Хожар бувиға юклашди.

Санам холанинг кўнгли чўкиб, руҳи тушиб бораётганини ўнг томонда ўтирган қудаси Рихси

хола сизди. Юзида нўхатдай бир сўғали бор, анча семиз ва кўнгилчан бу аёл:

— Қудажон, хафа бўлманг, — деди ва Санам холанинг олдига сомса суриб қўйди. — Олинг, енг! Қайтага бир ғалвадан қутулдингиз.

— Рост айтасиз, — деди Санам хола сомсадан олиб. Аммо ҳеч нарса егиси келмас эди. Қудасининг яхши гани ҳам унинг аламини келтирарди.

Тўрда савлат тўкиб ўтирган Хожар буви:

— Бир хил бола тоғасига тортади, — деб гап бошлади. — Қамбар ака ўзи жуда яхши одаму Аваз... тоғаларига тортгани учун шундайдир-да.

Санам хола ҳам Аваздан норози бўлиб юрганини билган Хожар буви гўё унга тасалли бермоқда эди. Аслида, Хожар буви Авазни «тоғаларига тортгани учун ёмон» дейиш билан Санам холанинг ўзини айбламоқчи эди. Санам хола буни сизди-ю:

— Тоғаларига тортган бўлса нима, — деди, — тоғалари арпангизни хом ўрганмиди? Ё менинг кенжа ўғлим сизнинг пишагингизни «пишт» деспими?

Хожар хола ҳам мушукни «пишак» деб гапирар эди:

— Пишагимни пишириб еса ҳам майли! Қиз-жувонларга акси урмаса бўлди... Тавба-ей, келиним кечадан бери далага ёпинчиксиз кетади. Уришсам, «Хулкар тоғда очилиб-сочилиб юринти-ку, менга кучингиз етадими!» дейди.

— Ҳа, ёшларнинг юзи каттиқ бўлиб кетяпти! — деди тўрдаги бир камшир ҳам.

— Бас қилинглар шу гапни! — деди Рихси хола. — Куннинг иссиғида ёпинчикқа ўранмай юрса юринти-да. Хулкар ҳам тоғда юрган бўлса, тепасида эри бор.

– Эри билан эр-хотинга ўхшаб юрса экан! – деди Ҳожар хола. – Санам бувининг ўзи ҳам келинига «Сен ўғлимнинг ўйнашига ўхшайсан», деган экан. Шу рост!

Санам хола ҳозир ер ёрилса киргудек бўлди. Чунки унинг илгари Қамбар отага мингашиб Кўктошдан кочиб келганини ҳам Ҳожар буви «ўйнашлик» деб аташи мумкинлигини энди сизди. Хулқарга отилган тош Санам холага ҳам тегишини, боя Қамбар отанинг «ақлинг бўлса, энди келинингни ёқла» дегани бежиз эмаслигини у энди чинакам тушунди.

– Мен айтганманми, айтмаганманми, энди шу гапни дастурхон қилиб кўтариб юрмасангиз нима қилар эди, Ҳожархон? Оши ҳалол бўлгандан кейин кўчага қўйиб ичса ҳам ўзи билади. Ўғлим мард эканки, хотинини қўрқмасдан тоғда олиб юрипти...

Атрофдаги ёшроқ аёллар Санам холанинг гапини маъқуллаб қўйишди.

– Катга кетманг мунча, тавба деб гапиринг, Санамхон! – таҳдид қилди Ҳожар хола.

– Мана, икки қўлим ёкамда!

– Ҳа, тавба дснг, ҳалол ошга ҳаром оралаб қолипти ҳеч гап эмас! Менинг ўғлим Турди ҳам тоғда қўй боқади. Кеча келиб кетувди. Шундан эшитдим. Хулқар эркаклардан ҳеч тортинмас эмиш. Турди борса, чодирда бир ўзи ўтирганмиш. «Роса гаплашдим, – дейди. – «Қатигидан оклиқ олдим» деб кулади.

Тўрдаги кампир қўли билан юзини тирнагандай бир қилиқ қилиб:

– Вой, ўлмасам! – деди.

Санам хола Ҳожар кампирга қаҳр билан тикилиб:

– Уялмайсизми? – деди. – Сиз яхши она бўлсангиз ўғлингизнинг оғзига урар эдингиз шу гапи учун!

– Рост-а, бир қишлоқнинг одамларимиз, – деди ўрта яшар бир аёл.

– Сиз қаёқдан билиб ўтирибсиз! Мен уришдим ўғлимни! Бўйи бўйимдан баланд. Йигит кишини эплаб бўлармиди! Ундан кўра сиз келинингизни эплаб олинг!

Уруш чиқиши муқаррарлигини сезган уй эгалари дарров орага тушишди:

– Қўйинглар, энди, тўйга ярашадиган хушчақчақ гашлардан гаплашайлик!

Мавзунини ўзгартиришди. Аммо Санам холанинг қулоғига бошқа гап кирмас эди.

Санам хола оғир ўйлар билан кун ботар олдида уйига қайтди. Ховлида ҳали ҳам узун бўлиб ўша ўрмак турипти. Бўёқ, ип етишмагани учун Санам хола гиламни ҳеч битиролмаяпти. Ҳозир битмай ётган шу иши уни багтар асабийлаштирарди.

У айвонга қараб ўтаётган эди, сўрининг устида икки кўзи тўлиб турган гилам хуржунни кўриб қолди. Ҳайрон бўлиб бориб қараса, хуржуннинг би- кўзида яхши жун, иккинчи кўзида бир даста жун бўёқ... Бир тугунчакка уч-тўрт қадоқ келадиган зира ўралган экан, хиди димоғига гупиллаб урилди.

«Вой, чолимдан айланай, бўёқ билан жунга зор эдим, топиб келипти-да!» деб ўйлади Санам хола.

– Ие, бу нима? Пулми? Иккита йигирма беш сўмлик, яна қизил ўн сўмликлар... Тавба, бу кимники?

Кўра томонда от депсингани эшитилди. Санам хола ўгирилиб қаради. Чивин кўриб турган эгарлоғлик жийрон от... Авазники!

Санам хола шоша-пиша пул билан тугунчакни хуржунга қайтариб солди. Шунинг устига чап томондаги уйдан енглари шимарилган, қўлига супурги ушлаган Хулкар чиқиб қолди. Санам хола

уни кўрди-ю, хуржунни титиб караганидан жуда изза бўлди.

Хулкар орадан ҳеч гап ўтмагандай очик чехра билан:

— Бу ҳаммаси сизга, онажон, — деди. — Ўғлингиз... икковимизга ойлик беришди.

Санам холага «онажон» сўзи хуржундаги нарсалардай хуш ёқди-ю, аммо «икковимизга ойлик» дегани бехосдан аввалги хафачиликларни эслатди. Санам хола Авазга «бир ойда топган матоинг ўн беш сўм!» деб таъна қилмаганмиди?.. Санам хола уялиб келини билан очилиб гаплашолмади. Бир оғиз:

— Юрибсизларми? — деб сўради, холос.

Хулкар ёш боланинг хархашасини кечиргандай жилмайиб, Аваздан салом топширди. Санам хола хуржунга бошқа қўл урмади ва ошхонага ўтиб, овқатга уннади.

Хулкар кўпдан бери супурилмаган ўз уйларини супуриб саранжомлади. Кейин эчкиларга қаради, сигирни соғди.

Бу орада Қамбар ота ҳам уйга қайтган эди. Аваз билан Хулкарнинг ўйлаб топган совғаларидан хурсанд бўлиб, хуржунни ичкарига олиб кириб қўйди. Келинининг тинмаётганини кўриб:

— Баракалла, эна қизим, — деди. — Энди бутунлай қайтдингми?

— Йўқ, сизларни кўришга келдим. Аваз акам «сен бориб кел» деб қўймадилар.

— Яхши қилипсан-да. тоғда юриб, дугоналарингни ҳам соғингандирсан. Боя сени сўроқлаб юришгандай бўлувди.

— Кимлар?

— Ҳалиги Холбекнинг хотини бор-ку. Кўк кўз.

– Ҳа, Жаннатхон. Улар мени мактабдаги муаллиманинг уйига чақиришувди.

– Ўтириш бор эканми?

– Қиз-жувонлар шунчаки бир... ҳангомалашмоқчи экан.

– Ҳа, ундоқ бўлса, бора қол, қизим.

Хулкар ювилиб-тараниб, атлас кўйлагини кийиб чиқиб кетди. Қамбар ота кампирини ошхонадан уйга чақириб олди.

– Бери кел... Мана бу ерга ўтир... Сенга нима бўлди? Араз ҳам эви билан-да. Топганини кўшқўллаб олиб келса! «Онажон» деб хизматингни қилиб турса... Келинни бунчалик хор қиласан?

Санам хола ҳам тўлиб турган экан, бирдан йиғлаб юборди:

– Мен ўзим хор бўлиб кетяпман, билдингизми? Қайнанадан уялар эдим, кўрқар эдим. Энди келинимдан ҳам уяламан, кўрқаман!

– Астаффурулло! – деди Қамбар ота. У кампирининг пул, бўёқ муносабати билан уялиб қолганини, Хулкарнинг одамгарчиликда нақадар баландлигини энди тан олиб изза бўлаётганини тушунар эди-ю, нега кўрқишини тушунмас эди.

– Нимадан кўрқасан? Ақлинг жойидами?

– Ҳожар савлатнинг гапини сиз бир эшитсангиз эди...

Қамбар ота илгари аёлларнинг гапини хотинидан сўрамас эди. Буни эркак кишига ярашмайдиган бир қилиқ деб ҳисоблар эди. Аммо бугун Санам хола Ҳожар кампирдан нимаики гап эшитган бўлса, Қамбар ота ҳаммасини битта қўймай сўраб олди. Бир-икки марта:

– Яхши жавоб берибсан! Боплабсан! – деб қўйди. – Турди Хулкардан оқлик сўраб олган

бўлса, бу тоғда қўшничиликда бўладиган гап. Сен буни келинингга айтиб юрма тағин, яхши бўлмайди. Эртага бир хурсанд қилиб жўнат. Сомса-помса ёниб бер.

— Ҳо, келинингизга мунча меҳрибонсиз? Мен шунақа келинчақлигимда ойингиз қувиб юборсалар ҳам орага тушмас эдингиз-ку!

— Эски дардларни қўзғама, хотин, у вақтда замон бошқа эди.

— Ўзингиз-чи?

— Ўзим ҳам... ён берганман, тўғри. Оқимга қараб оққанман. Сенга жабр бўлгани рост, Санам буви! Оқимга қарши сузишни ота-оналаримиз бизга яхши ўргатмаган экан, мана энди қолганини болаларимиздан ўрганиямиз.

Ҳозир Қамбар отанинг кўзларида йигитлик пайтларини эслатувчи бир дард олов бўлиб ёнар эди. Санам хола эрига меҳри товланиб қараб турди-ю:

— Ўлсин ўша Ҳожар савлат, — деди. — Ёшлик пайтидаги кекини ҳеч унутмайди.

— Қайси кеки?

— Биласиз-ку, — деди Санам хола уялиб ерга қараркан.

Қамбар ота Ҳожарга ва унинг отасига ёқиб юрган йигитлик пайтларини эслади:

— Ҳа, уми?.. Лекин Ҳожар қурғур ҳам кўҳлик киз эди-да.

Ота бу гапни шундай ҳарорат билан айтдики, Санам хола, ёш жувонлардек рашки келиб:

— Вой, ундоқ бўлса нега Ҳожарни олмагансиз? — деди. — Мени олиб қочиб келиб, шунча қийнаб нима қилар эдингиз?

Камширининг рашики Қамбар отага жуда хуш ёқди.

— Сеп Хожардан ҳам чиройли эдинг-да, хотин!

Санам холанинг чехраси бирдан очилиб кетди, чолига у йигирма ёш яшаргандай кўринди.

— Аммо зап олиб қочган эдим-да! Бўлмаса отанг уриб ўлдириб қўяр эди-я!

— Ўзим ҳам жинни эканманми? Шуни ўйламай йўлингизга чиқибман-а?

— Ёшлик-да, ёшлик!

Улар бирга ўтказган энг яхши дамларини эслаб кетишди. Юз хил гап-сўзлар ва урф-одатларнинг остида қолиб кетган ёшлик меҳрлари тоғ кўчкиси тагида қолган булоқдек ҳали ҳам тирик экан. Эндиги хотиралар гўё шу булоқнинг кўзини очар, уни лойқалардан тозалар эди. Ўшанда ўзлари ҳам ноҳақ қоралаган жасоратлари ҳозир юракларида оқланиб, янгиланар ва икковини бир-бирларига олов ёшликларидагидай жозибали кўрсатар эди...

30

Ой тўлган бўлмаса ҳам, жуда ёруғ, шабадада силкинаётган терак баргларини битта-битта санаб чиқиш мумкин. Оқланган мактаб биноси ойдинда кўкишроқ кўринади. Чўлпонойлар турадиган уйнинг ёруғ деразасидан аёлларнинг гап-сўзлари ва кулгилари эшитилади.

Боя Хулкар бу ерга келаётиб, кўчада овсини Суюма билан айтишиб қолган эди. Суюма болаларининг олдида ҳам Хулкарни ёмон сўзлар билан тилга олади чамаси. Хулкарнинг атлас кўйлак кийиб келаётганини Суюманинг олти яшар ўғилчаси кўчада кўриб қолди-ю, ўн-ўн беш қадам нарида туриб:

– Хулкар Авазга ўйнашиб теккан! Ўйнашиб теккан! – деб масхара қила бошлади.

Бола бу гапнинг маъносини тушунмай айтаётгани билиниб турар эди. Хулкар унга қараб бурилган эди, бола қочди.

– Қўркма, урмайман. Сенга ким ўргатди бу гапни? Ойингми? Ойинг яхши хотин бўлганда, сенга бунақа гап ўргатмас эди.

Енглари кенг кўйлак кийган семиз Суюма деворнинг кемтигидан бошини чиқариб:

– Ҳой, ойимча, сен яхши бўлдингу, биз ёмон бўлиб қолдикми ҳали? – деди.

– Ёш болага шунақа гапни ўргатган хотиннинг яхшилиги-ю, ёмонлиги...

– Мен ёмон бўлсам ҳам, сендай безбет эмасман!

– Безбет ким ўзи? Сизни пулга сотиб, чимилдиққача етаклаб олиб келиб қўйишган бўлса фахрланасизу, мен одамга ўхшаб хоҳлаганимга тегсам уят қиласизми? Баттар бўлинг!

Хулкар йўлида давом этди. Суюма уни оғзига олиб бўлмайдиган сўзлар билан қарғганича қолди.

Хулкар ҳозир Чўлпонойнинг уйида ўтирганда шуни айтиб берган эди:

– Ўзи бу қишлоқда Суюма опадай ёмон қарғайдиган хотин йўқ, – деди Жаннатхон.

Суюманинг турмушини Жаннатхон яхши билар эди. Ортиқ хотинига қайишмас, беш бола ва мол-ҳолнинг бутун оғирлиги Суюманинг бўйнига тушар, унинг эри яна пичан ўроғига ҳам кўп чиқарар эди. Ортиқнинг ўзи эса эрта кетиб, кеч қайтар, баъзан районда ёки шаҳарда тунаб қолар, шунда Суюма ҳар хил хаёлларга бориб, баттар асабийланиб олди. Аламини болаларидан олиб, уларни тарс-тарс урар. «қирилиб кетгурлар», «қон қусгурлар», «ср тинишлар»

ўлгурлар», ҳатто «етим қолгурлар» деб ҳам қарғар эди. «Оғзингга ундоқ қилай, пешопангга мундоқ қилай!» деган аёлча сўкишларни ҳам қалаштириб ташлар эди.

Жаннатхон ҳозир шулардан бир-иккитасини айтиб берган эди, даврадагилар кулишди.

Уларнинг орасида қишлоқ советининг раисаси Ражабой Сафарова ҳам бор эди. У бугун мактабнинг ёзги ремонти масаласида келган эди.

– Суюманинг эри ким, Ортиқ Қамбаровми? – деди Сафарова. – Демак, хотини билан ҳам тарбиявий иш олиб бормай қўйипти-да. Бўлмаса мен уни мажлисда бир боплайман.

– Опажон, бунақа нозик масалаларда мажлис унча иш бермас экан, – деди Чўлпоной. – Ўтган куни шу қишлоқда профсоюз мажлиси бўлди. Биласиз, бу ер совхоз. Ишчилар комитетидан ҳам вакил келди. Мен чиқиб хотин-қизлар тўғрисида гапирдим. Хулқарни мисолга олдим. «Бурчак-бурчакда писиллаб юрганлар чиқсин, даъвосини бу ерда айтсин» дедим. Қани энди бирор киши чиқса! Сасиб юрганлар мажлисга борганда тиканига бекинган киришга ўхшаб олишар экан. Шунча уриндик, очилиб гапиришмади. Охири биров туриб: «Хулқар биздан шикоят қилипти-да, мажлисга соляпсизлар?» деди. Бошқалари кулиб юборди.

– Қуриб кетсин бу эски тушунчалар! – деди Сафарова. – Худди ёввойи ўтларга ўхшайди, сал қарамай қўйсангиз, эскича қиз узатишлару, ёнингичу, бало-ю баттарлар яна кўпайиб қолади. Бўлмаса бу парсаларни «Хужум» давридан бери биз неча марга «ўтаб» ташлаганмиз!

– «Хужум»ни вақтинча бир кампания қилиб ўтказиб, ярим йўлда тўхтатиб қўйганлар ҳам бор

экан-да, раиса опа. Ҳозир шунақаларга гапирсангиз, «Э, паранжи ташлаш билан ҳамма аёллар битта қолмай озод бўлган, оилада қиладиган ишимиз қолган эмас, энди бошқа соҳаларга зўр беравериш керак!» дейишади.

– Зарарли гап бу. Боя айтдим-ку. Эски тушунчалар хумай билан печакнинг худди ўзи. Қарамай қўйсангиз дарров ғовлайди... Биз анча йил уруш билан андармон бўлдик. Урушдан кейин баъзи хатоларга йўл қўйилди... Бу айниқса Ойкўлга ўхшаган чекка қишлоқларга ёмон таъсир қилди-да. Ҳозир, мана, бу ерда ҳам турмуш маданиятига эътибор кучайяпти-ку.

– Ҳа, айтмоқчи, Ойкўлга электр келаётган эмиш-а, ростми? – деди Ҳулкар.

– Қамбаровлар чатоқ қилмаганда ўтган йили келар эди.

– Ишқилиб, сиз ҳам янги директоримизга қўшилиб, райижрокомда шу ишни яхши ҳал қилибсизлар, раиса опа. Эшитган одамнинг ҳаммаси сизлардан миннатдор бўлиб юрипти, – деди Чўлпоной.

– Биз нима? Ҳукуматимизга раҳмат денглар.

Сафарова шу тарзда яна бирпас гаплашиб ўтирди-ю, кейин ўрнидан турди:

– Хўп, энди мен борай, уйда кутиб ўтиришгандир.

У ўн икки чақирим наридаги қишлоқда турар эди.

– Кечаси тоғ йўлларида бир ўзингиз қандок юрасиз-а, опа? – деди Чўлпоной.

– Ўрганиб қолганман, – деб раиса қўнжига тиқиб қўйган қамчисини қўлига олди.

Уни ҳаммалари кузатиб чиқишди.

Қайтиб кирганларидан кейин Чўлпоной дастурхонни йиғиштирди-ю, рубобни қўлига олди.

Бу рубобни олиб келган Жаннатхон бир четда жимгина ўтирар эди. Хулкар уни шўх туртиб:

— Ҳа, дугона, мунча попугинг ётиқ? — деди. — Ё сен ҳам қайнанангдан куйганмисан?

— Йўқ, қайнанам дуруст, жуда меҳрибон.

— Ҳа, қайнаганми?.. Шу экан-да! Менда қайнана, сенда қайната.

— Хамма гап эрда, дугона, — деди Жаннатхон.

— Эр яхши бўлса бошқаларники унча ўтмас экан.

— Эрда ҳам, Сафарова айтгандай, ўзимизда ҳам, — деди рубоб созлаётган Чўлпоной. — Биз мушглик-муштипар бўлсак, эркаклар ҳам шунга яраша баланддан келади.

— Мен муштипар эмишманми? — деди Жаннатхон.

— Бўлмаса бугун мен бу ерга чакирганимда нима дедингиз? Эркаклар бўлса боролмайман дедингизми?

— Ие, а, Чўлпонхон, уйдагилар билан ҳисоблашиш керакми, йўқми?

— Биламан, уйдагилар билан ҳисоблашиб ҳозир ашула ҳам айтмайсиз. Биз қачондан бери овозингизни эшитолмай соғиниб юрибмиз...

Жаннатхон маъюс кўзларини ерга тикиб:

— Биласизлар-ку, — деди.

— Майли, ким нима билан хурсанд бўлса, шуни қилсин, — деди Хулкар. — Чалинг, Чўлпонхон, «Ушшоқ»ни яхши чаласиз.

Чўлпоной «Ушшоқ»дан кейин «Чакқон қиз» кунига ўтди-ю:

— Қани, Хулкархон, ашула бўлмади, энди рақс бўлсин! — деди.

Хулкар дугоналарининг орасида энг ўйинчиси эди. Рақс қилишни унинг ўзи ҳам яхши кўрарди. Куйга монанд нафис ҳаракатлар қилганда юраги

завқли оҳангларга тўлиб бутун вужуди яйраб кетарди. Хозир ҳам у «Чаққон қиз»га ўйнаётиб, ўзини қушдай енгил сезди, умрининг энг бахтиёр дамлари такрорланаётгандай бўлди.

Жаннатхон ўрнидан туриб, деразанинг пардасини тушириб қўйди. Кейин Хулкарга қараб туриб, ўзини тутолмай:

— Дўст! — деб кулди. — Роса келишган жувонсанда, ўртоқ!

Кулишди. Шу билан Жаннатхон ҳам очилиб кетди-ю, рубобни Чўлпонойнинг қўлидан олди. Уни бошқатдан созлар экан:

— Мен ҳам сени совиниб юрган эдим, — деди Хулкарга. — Дўстинг учун захар ют, дейишган экан. Бўлганича бўлар. Қани, Чўлпонхон, тушинг.

«Тановар»...

Рубоб Жаннатхоннинг қўлида шундай тўлиб-тошиб куйлар эдики, билмаган одам унинг бешта эмас, юзта тори бор деб ўйларди. Бири биридан мунгли, бири биридан чиройли оҳанглар тўё деворларни ҳам жаранглатиб юбормокда эди. Чўлпоной рақсга тупмади. Куйга жўр бўлиб секин ашула бошлади:

«Қора сочим ўсиб қошимга тушди»...

Қўлидаги рубобнинг ширин оҳанглари Жаннатхоннинг ўзини ҳам элтиб қўймоқда эди. У хозир завқ денгизида сузар ва бошқа ҳеч нарсани ўйламас эди. Бир вақт у ҳам паст товуш билан ашулага қўшилди:

«Не савдолар менинг бошимга тушди»...

Жаннатхоннинг бениҳоя соф ва жарангли товуши бор эди. Рубобдан чиқаётган оҳанглар қанчалик гўзал бўлмасин, Жапнатхон ашула бошлагач, улар ҳам иккинчи ўришга тушиб қолди. Чўлпонойнинг товуши унинг овозига бирнас эргашиб борди-да, ўзининг ожизлигидан уялгандай йўлда қолиб кетди.

Жаннатхон овозини қўйиб бергиси келмас эди. Аммо юрагидан қўйилиб келаётган дардли ва ғожибали хислар қафасдан учиб чиққан қушлардай энди унга бўйсунмас эди. Унинг тобора баландлашиб бораётган товуши уйчага сифмай қолди. Очик деразадан таниқарига учиб чиқди-да, ойдин ксчада сукутга чўмиб ётган қишлоқ бўйлаб таралиб кетди.

У сўнгги пайтда хоразмча «Найлайин» ашуласини яхши кўрар ва уни жуда таъсирли айтарди:

*«Муҳаббат солган иморат вайрона бўлди,
найлайин?»*

Холис эшитаётган одамларнинг ҳаммаси Жаннатхоннинг овозига берилиб қулоқ солар, баъзилар «Холбекнинг хотини аломат-да» деб кўярди.

«Ёр йўлинда кўзда ёшим равона бўлди, найлайин?»

А-а-а-й-й-й!

Сўнгги нидо билан Жаннатхон кўнглидаги ҳамма дардларини тўкиб солгандай бўлар ва Холбекнинг энг яхши кўришган пайтларини эсларди. Илгари бошқа йигитлар Жаннатхонни «кўк кўз» деб унча писанд қилмаганда ҳам, Холбек уни кўрганда гўзал овозини эслар, мулойим жилмайиб саломлашар ва ҳурмат билан гаплашар эди. Хулкардай қизнинг қаллиғидан

кўрган хурмат ва эътибори Жаинатхоннинг ўзига ҳам жуда хуш ёқар эди. Ўрни келиб, Холбек унга: «Қани, энди ашуладан битта ол!» деб қолса, Жаннатхон йигит кишини мафтун қиладиган куйлардан айтиб, бутун санъатини ишга солар эди. Кейин орада халиги можаролар бўлиб ўтди...

Шу дақиқаларда айвонда тасбех ўгириб ўтирган Исмат бобо мактабхонадан унча узоқ эмас эди. Ўша ёқдан келаётган ашула товушини бошқалардан олдинроқ эшитиб, келинининг овозини таниди-ю, безовталаниб ўрнидан турди. Кўшни девор орқали қизини чақирди:

– Суюма! Ҳо, Суюма!

– Ҳа, дада, нима дейсиз?

– Кулоқ сол-чи, нима бўляпти ўзи?

Жаннатхон «Найлайин» билан кўнглининг зангларини тўкиб олгандан кейин, Коммуна Исмоилова машхур қилган «Ёшлик чоғимда» куйига ўтди.

Шунинг устига чавкар от минган Холбек тоғ томондан қишлоққа кириб келди. Елиб келаётган отнинг туёқлари тошлоқ кўчада тасир-тусур қилиб, мактаб томондан таралаётган куйни унча эшиттирмас эди.

Мадаминжоннинг ҳикоясини эшитгандан бери, Холбек ўша фожианинг таъсирида юрибди. Жаннатхон билан икковининг турмуши тезроқ яхшиланмаса, ўзи ҳам Мадаминжоннинг кўйига тушадигандай бўлади. Холбек уйига шошилаётганининг бир сабаби шу. У «ўзгаришни» нимадан бошлашни билмайди. Балки Жаннатхонга ўша эшитганларини бирма-бир айтиб берар-да, кейин икковлари маслаҳатлашишар...

Холбек кўчадан ўтаётиб, мактабхона томонга кулоқ солиб турган бир қанча кишиларни кўрди.

Улар Холбекнинг саломига алланечук сабрсизланиб алиқ олишди.

– Отинг билан тасир-тусур қилавермай тезроқ ўт, халақит беряпсан! – деди кимдир.

Мактаб томондан ашула овози келаётганини Холбек энди сизди. Ўзларишнинг дарвозаларига яқинланганда, отни тўхтатиб, қулоқ солди.

Жаннатхоннинг овози! Холбекнинг эти жимираб кетди.

«Энг яшнаган ёшлик чоғимда, Сен очилдинг кўнгил боғимда», деган сўзларни хотини унга атаб қуйга солиб айтаётгандек туюлди.

Холбек Жаннатхонга уйлангандан бери унинг шундай жўшиб ашула айтишини биринчи эшитиши эди. Холбек уйланмасдан олдинги холис бир туйғу билан унинг овозидан завқланиб қулоқ солаётган эди, кизинган от жойида турмай халақит берди. Холбек уни боғлаб қўйиш учун дарвозадан ичкарига кирди.

Ховли юзида ота-онаси ва Суюма нима тўғридадир асабий баҳслашмоқда эдилар.

– Ўша Хулкар безбетдан ибрат оляпти! – деди Суюма. – Ҳозир ҳам бирга ўтиришганмиш!

– Ўтирса дугонаси-да, шунга шунчами? – дерди онаси.

Жаннатхоннинг овози ҳамон Ойкўл бўйлаб таралмоқда эди.

– Мов бўлгандай қишлоқни бошига кўтаряпти-я! – деди Исмат бобо ғазаб билан.

Рихси хола шу пайт орқага ўгирилиб, Холбекни кўрди-ю, эри билан қизига шипшиди:

– Жим бўлинглар! Яна уруш чиқарасанлар!

Холбек отдан тушиб ховли юзида турганларга совуққина салом берди. Рихси хола унинг олдига келиб:

– Сен дамингни олиб тур, болам, мен ҳозир хотинингни айтиб келаман, – деди.

Отаси билан Суюма Холбекдан бир нарса кутгандай унга жим қараб туришар эдилар.

– Сиз шошманг, – деди Холбек онасига. У хотинининг ашуласини ҳамма қандай эшитаётганини онди кўз олдига келтирди, аллақанча одам отасига ва Суюмага ўхшаб ёмон хаёлларга бораётганини ўйлади-ю, кўйнига совуқ бир нарса ўрмалаб киргандай вужуди титраб кетди.

– Ўзим бораман!

Холбек дарвозага қараб юрди.

– Жон болам, хотинингга озор берма! – деди онаси кетидан. – Сенга кўзи тўрт бўлиб юрган эди. Яхшиликча гаплаш!

– Ўлиб кет сен оқловчи! – деди Исмат бобо хотинига ўшқириб. – Тилёғлама! Сен ҳам талтайтиряпсан шу келинни.

Холбек Жаннатхоннинг товуши келаётган томонга шошилмай борар эди. Қарама-қарши туйғулар унинг борлиғини қуюндай чирмаб, турли томонга тортқилар эди. Қулоғи тагида хотинининг ажойиб куйи ҳам, Мадаминжоннинг кечаги ҳикояси ҳам, отаси билан онасининг ҳозирги айтган гаплари ҳам бир-бирига қўшилиб, аралашиб эшитилар эди. Кўпдан бери унинг кўнглида яшаб келган бир ҳис – «шу хотин бутун борлиғи билан сеники, фақат сеники!» деб турувчи ҳис – Жаннатхоннинг ҳаммага эшиттириб ашула айтаётгани сабабли исён кўтармоқда эди. «Кўрдингми, хотинининг сенга шундай ёқадиган гўзал овози сеники эмас! – дерди бу ҳис. «Сен очилдинг кўнгил боғимда» деган сўзларини ҳамма йигитлар эшитяпти. Қўшнинг Замонали ҳам эшитди... Ўқимишли, чиройли йигит

Замонали. Жаннатхон эхтимол бу гапни Замоналига атаб айтаётгандир?»

«Йўк, йўк!» деб Холбек даҳшатли қуюндан чиқишга уринди. Мадаминжоннинг ҳикоясини эслаб, шунга таянмоқчи бўлди. Аммо бу воқеа энди кинода кўрилган бегона бир ҳаётнинг фожиасидай ҳозир ҳаёлидан узоқлашиб кетган эди. «Одамгарчилик тўрга чиқиши керак... Хотин ҳам одам... Одам топилмайди»... Эшитган пайтида унга шунчалик таъсир қилган бу сўзлар ҳозир уни чирмаб айланаётган қуюн зарбидан бошқа ёққа бурилиб кетди: «Сен ҳам одамсан-ку, — деди ўша ҳис. — Хотининг сени нега бундай қийноқларга солади? Ўтган сафар айтиб кетган эдинг-ку».

Холбек кўчадан оғир қадамлар билан ўтиб борар экан, Жаннатхоннинг овозига қулоқ солиб турганлар уни таниб, шивирлашар эди:

— Ана боряпти, ҳозир боплайди...

— Холбек, шайтонга ҳай бер! — деди бир чол.

Холбек бу гапларни тушида эшитаётгандай бўлар ва ҳеч кимга қайрилиб қарамас эди. У мактабга яқинланганда яланг оёқлик бир бола ёнидан югуриб ўтди-ю, ёруғ тушиб турган деразанинг олдида бориб:

— Жаннатхон опа! — деди. — Қочинг, эрингиз келяпти!

Ашула бирдан узилди. Бола югуриб мактабнинг нарёвига ўтиб кетди.

Жаннатхоннинг рангида қон қолмаган эди.

— Ҳа, мунча? — деди Чўллоной унга. Сўнг Холбекка пешвоз чиқди: — Қани, келинг, бирга-бирга эшитамиз. Киринг!

Холбек остонада туриб, дағал товуш билан:

— Иш бор, — деди.

Унинг важоҳатида таҳдидли бир ўзгариш сезиб, Жаннатхон ўрнидан турди. «Уруш бўлса ҳам, бу срада бўлмасин» деди ичида.

– Мен кетай энди, – деб Хулкарга кўзлари мўлтираб қаради.

Хулкар уни кучоқлаб хайрлашар экан, бадани зир титраётганини сизди.

– Ўзингни бос, ўртоқжон! – деб шивирлади. – Маҳкам бўл!

Холбекнинг гаши келиб остонадан нари кетди. Жаннатхон рубобини олишни ҳам унутиб, унинг кетидан шошилиб чиқди.

Жаннатхоннинг кўрқиб кетгани ва шошилиб дарров чиққани Холбекнинг пазарида хотинининг гуноҳини тасдиқлаётгандай бўлди. Холбекни қуюндай чирмаб айлантираётган қарама-қарши ҳислар ичида ғазаб аралаш бир ҳадик газаклаб, дақиқа сайин улканлашиб борар эди.

Шунинг устига Чўлпоной рубобни деразадан узатди-ю, Холбекнинг ҳовурини босиш учун:

– Манг, куёв, – деди кулимсираб, – йигит кишисиз, кўтариб олинг.

Холбек рубобни жирканиброк олди.

– Жаннатхоннинг ашуласи оғзида қолди, – деди Чўлпоной. – Шу ўзи етар. Энди хафа қилманг бу кишини!

Холбек ўзини тутолмади:

– Менга муаллимлик қилманг, опа. Сизсиз ҳам муаллимларим кўн!

Жаннатхондаги кўрқув зиди норозиликка айланди. Озиб-ёзиб бир хушчақчақлик қилишаётганда ўдағайлаб келиб ҳамманинг хаёлини қочиргани озми? Жаннатхон-ку, унинг қовоғига қараб дарров чиқди...

Мактабдан узоқлашганларидан кейин Жаннатхон:

– Чўлпонойга нега қаттиқ гапирасиз? – деди.

– Аралашмасин!

– Уйдаги «муаллим»ларингизга шу гапни нега айтмайсиз?

Қизиган ёр устига сув сепилгандай, Холбекнинг кўкрагида бир нарса «жаз» этиб кетди.

– Сен аввал ўзингни бил! Қачонгача қишлоқни бошишга кўтариб айюҳаннос тортасан?

Айюҳаннос!.. Жаннатхон боя яйраб ашула айтганда, шу куйлари илгари Холбекка қанчалик ёққанини эслаган эди.

– Сиздан қайтган «яхшилиқ» шу... Бақирсам мен бакирибман-ку, сизга нима?

– Ие, хали, мен сенга эр эмасманми?! – деди Холбек. – Эр бўлолмаётибманми?! Шунинг учун мов бўлган мушукдай бакирар экансан-да? Отам тўғри айтган экан-да!

– Боринг, ўша отангиз билан ўзингиз туринг! – деб Жаннатхон орқасига қайтди. – Бас! Муаллимларингиз ўзингизга буюрсин!

Жаннатхон опасиникига қараб кетмоқда эди. Холбек ғазаб билан:

– Қайт! – деди.

Жаннатхон қайтмади. Баттар жадаллади. Кейин нима бўлганини Холбек яхши эслай олмайди. Қўлидаги рубобни Жаннатхоннинг орқасидан қанақа қилиб отди? Рубоб Жаннатхонга тегмади. Бир уйнинг пойдеворига ётқизилган тошга «пақ» этиб урилди-ю, дастаси синди, қорни пачақлангани ойдинда аниқ кўринди. Тор узилиб, синиқ ёғочга «шарт» этиб теккани ҳам барала эшитилди.

Кейин Холбек туман ичида юргандай бўлиб уйларига келди, отасига қараб:

– Мана, мақсадларингга етдиларинг! – деди.
Кейин онаси қаёққадир югуриб кетди.

Холбек бир вақт ҳушини йиғиб қараса отда тоққа қараб кетяпти. Ой ҳали ботган эмас. Тун шу қадар сокин, ҳаво шу қадар майин. Холбек бундан бир неча соат олдин шу йўлдан умидга тўлиб ўтганини – Жаннатхон билан мириқиб гаплашиш иштиёқида ўтганини эслади-ю, бўлиб ўтган воқеанинг бутун даҳшатини энди сизди...

31

Қабулхонада машинка чиқиллайди. Мансуровнинг кабинетида, кўк мовут ёпилган столнинг бир томонида Ортиқ, иккинчи томонида Ражабой Сафарова билан Замонали ўтиришипти. Мансуров банкага шошилаётган кассирнинг чекига қўл қўйиб бераётганда орага жимлик тушди. Мансуров перосининг учини тозалаб, ярми оқ, ярим кўк варақчага эҳтиёт билан имзо чекди-да, ручкани жойига қўя туриб:

– Давом этинг, ўртоқ Сафарова, – деди.

Ражабой Сафарова Ойқўл қишлоғида аёлларга ёмон муносабатда бўлаётганлар тўғрисида гапирмоқда эди. Холбек рубобни синдириб кетганини Сафарова ўқитувчилардан эшитган эди. Бунга қўшимча қилиб, Суюма Хулкарни «Авазга ўйнашиб теккан» деганини, яна бу ҳақоратни олти яшар болачасига ҳам ўргатганини айтиб берди.

– Ўша бола сизнинг ўғлингиз, ўртоқ Қамбаров, – деб раиса Ортиққа тик қаради. – Суюма сизнинг хотинингиз. Холбек сизнинг қайнингиз. Шу қишлоқнинг энг масъул одамисиз. Бу хунук ишлар учун аввало сиз жавобгарсиз!

Мансуров Ортикқа «гапир» дегандай кескин бир назар ташлади.

Ортик стол четига кўкрагини тираб, бошини эгди-ю, кучанган товуш билан:

— Тўғри, — деди. — Лекин... Ҳаёт мураккаб экан-да, раиса опа. Биласиз, укам Аваз қайним Холбекнинг қаллиғига уйланган. Хулқарга. Шундан бери овсинлар ҳам чап. Холбек ҳам, бир марта оғзи куйиб, энди ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган бўлиб қолган. Мана, Замонали билади, буларнинг носозлиги мени ҳам қийнайди. Қўлимдан келса ҳаммасини апоқ-чаноқ қилай дейман... Лекин одамнинг кўнгли қалай эмас эканки, бундай эритиб кавишарлаб кўя қолсангиз.

— Демак, шундай давом этавериши керак! — деди Сафарова.

— Йўқ, нега? Мен кўлимдан келган чорани кўраман. Ўша ҳодиса бўлган куни мен уйда йўқ эдим. Хотиним билан ўғилчам шундай деган бўлса, мен бугун бориб, иккинчи такрорланмайдиган қиламан. Бошқа масалаларда нуқсонлар бўлса... одам баъзан улгуролмас экан-да. Тоғда ферма... Бу ёқда пичан ўроғи. Долзарб қушлар...

— Баҳонани кўпайтиравермангу, ишнинг уйдасидан чиқолмайман деб кўя қолинг! — деди бирдан Мансуров гапга аралашиб.

Ортик бригадирликдан олиб ташланаётгандек кўрқиб кетди:

— Ўртоқ Мансуров, баҳона десангиз ҳам ўзингиз биласиз. Лекин мен юрагимда борини айтдим. Агар вақт берсаларингиз раиса опа айтган гапларни ҳам албатта ҳисобга оламан. Лозим бўлса беш-олти кун ўтказиб суриштириб кўришларингиз мумкин.

– Бу ишлар беш-олти кунда битадиган осон иш эмас, – деди Замонали унга. – Ойкўлда одамларнинг маданий савиясини кўтарини керак.

– Сизда бирон аниқ таклиф борми? – деди Мансуров гапни тезроқ якунлашни истаб.

– Мен таклифларимни ёзиб берган эдим...

Ойкўлнинг тақдири тўғрисида Ғиёсиддинов ва Воҳидовларнинг йўл бўйида айтган гаплари... Кейин ортиқча молни хатлаш баҳонаси билан Давлатбеков Замоналидан ўч олгани... Мансуров буни эшитган бўлса ҳам, Давлатбеков қонуний йўл билан иш кўргани учун Замоналига дадил бир ёрдам бера олмагани... Ҳаммаси Мансуровнинг эсига тушди. Замоналининг кўнглини кўтаргиси келиб, сўнгги бир кенгашда уни «ташаббускор ва жонкуяр мутахассис» деб мактаган, шу билан Замоналини ёмонлаб юрган Давлатбековга қарши гапиргандай бўлган эди. Мансуров Замоналининг ҳозирги гапи қаршисида ўзини иложсиз сезиб юзини ишқалади.

– Биласиз, ёзиб берган таклифларингизни ҳал қилиш менга боғлиқ эмас, – деди. – Масала кузгача очиқ қолган.

– Бўлмаса, – деди Замонали кўлида ўрам қилиб ўтирган қоғозини Мансуров билан Сафарованинг олдига ёйиб, – сиз билан раиса онага боғлиқ бир таклиф бор, Муталлиб Мансурович. Ойкўлда мактабдан бошқа маданият ўчоғи йўқ. Илгари колхознинг идораси бўлган бино омборга айланиб ётипти. Шунини бўшатиб таъмирласак, яхшилаб жиҳозласак, ҳозирча маданият уйининг хизматини қилиб турармиди?.. Мен хомчўт қилиб чиқдим. Тахминан саккиз-тўққиз мишг...

Мансуров қоғозга қарамай пешонасини тириштирди:

– Ҳозир менда бунақа ишларга сарфлайдиган пул йўқ. Совхоз қаддини тиклаб олгунча... Ўртоқ Сафарова райижроком ёрдам бермасмикан?

– Ижроком Ойкўлга электр тушириб берапти. Яна бу талабни қўйсақ, бошқа қишлоқларда ҳам эҳтиёж катта, гапимиз ўтишига кўзим етмайди.

– Қурилиш материаллари билан таъмирланг ишлари ўзимиздан чиқмасмикан, Муталлиб Мансурович? – деди Замонали.

Мансуров бир лаҳза ўйланиб турди-ю, Сафаровадан:

– Бўлмаса, жиҳозлашни сизлар қиласизларми? – деб сўради.

– Билмадим, энди, ижроқўм кўнса...

– Кўплашиб кўндирайлик-да, ўртоқ Сафарова! Мен ижроқўмга ўзим кираман. Сиз ҳам айтинг!..

Ортиқ шу масалани Замоналидан ҳам олдин ўзи кўтариши кераклигини сезиб ва кўтармаганидан афсус қилиб стол устида бошини солинтириб ўтирар эди.

Мансуров уни бошқалардан кейин олиб қолди-да:

– Энди қадамингизни билиб босинг, Қамбаров! – деди. – Ўша симёғочларни арралатиб юборганингиз учун мен сизни аллақачон бригадирликдан олиб ташлашим мумкин эди. Лекин инсоф билан айтганда, бошқа бошлиқларда ҳам айб бўлган. Мен сизни тузаларсиз деб умид қилиб юрибман.

– Умидингизни оқлаш учун жонимни ҳам аямайман, ўртоқ Мансуров!

Ортиқ бу гапни Мансуровнинг кўзларига қараб, самимий бир ҳаяжон билан айтди. «Бригадирликда қолишни жуда истайди, – деган гап Мансуровнинг кўнглидан ўтди. – Амални яхши кўради... Лекин...

одам яхши кўрмаган ишига бутун борлиғи билан берила олмайди-ку. Мушкул бир зиддият...»

– Эрта-индин мен Ойкўл томонларга ўтмоқчиман, – деди Мансуров. – Қолган гапни ўша ерда гаплашармиз.

Ортиқнинг кўзлари хавотирлик туйғуси билан бир лаҳза тўхтаб олди. Аммо ўзи қувонгандай кулимсираб:

– Жуда яхши бўлади, – деди. – Қачон кутайлик?

– Мени кутиш керак эмас. Менга қилмоқчи бўлган меҳрибончиликларингизни ҳамқишлоқларингизга ҳам қилинг. Яхши қаралмаса сигир ҳам сут бермайди. Булар-ку одамлар.

– Биламан, ўртоқ Мансуров, биз янги жамиятни одам учун қурапмиз.

– Билсангиз оғизда камроқ такрорлангу, амалда кўпроқ татбиқ қилинг...

Ортиқ директорнинг кабинетидан кўнгли анча ёришган, айни вақтда, жуда хавотирланган ҳолда чиқди.

Яхшиси шуки, «директор мени бугун ишдан олармикин? Кимни ўрнимга қўяр экан?» деб кўрқишлар энди тарқади. Мансуров унга ўзини оқлаш учун вақт, имконият беряпти. Директор янгилангандан бери Ортиқ ҳаракат қилиб юриб анча иш қилди: сут топшириш графикдан олдин кетяпти... Қўйлар ҳам яхши кўзилаган... Фақат одамлар... Ортиқни суймайдиганлар кўп. Эртага директор борганда Ортиқни ёмонлаб қолишлари мумкин. Шулардан қайси бирининг кўнглини олиш мумкин.

Ортиқ Ойкўлни кўз олдига келтирди. Директор борса, битмай ётган шийпонни кўради. Қамбар

ота билан Норбой ота Мансуровга Ортиқдан арз килиб қолса жуда ёмон бўлади. Аввалги директор чолларга ваъда қилган фанер ва тунукани Мансуров берармикан? «Пул йўқ» деди-ку. Ортиқ қайтиб кирса-ю, рад жавоби олса, яна ёмон кўринса... йўқ!

Ортиққа бригадирликдан тушиш баланд бир тоғдан қулашдек ваҳимали кўринади. Ойкўлда ҳозир ундан катта одам йўқ. Қишлоқ ўзи алоҳида колхоз бўлган пайтларда Ортиқ учун раис қандай баландда турган бўлса, ҳозир у ҳам ўзини шундай баландда кўради. Уникига нозик меҳмонлар келиши бор. Илгариги директорга ўхшаганларга Ортиқ қўй сўйиб, тандир кабоб килиб берар эди. Ўзи ҳам гўшт-ёғсиз туrolмайди. Демак, қонун талаб қилган учта қўй, бир сигир билан бошқалар яшаганда ҳам у яшай олмайди. Қишлоқдаги молидан ташқари, Турди боқадиган сурувда Ортиқнинг ўн саккизта қўйи, фермада икки сигир, бир ғунажини бор... Турди ҳам, фермадагилар ҳам Ортиқнинг катталигини ҳурмат килиб, унинг ортиқча молини яшириб боқишяпти. Агар Ортиқ бригадирликдан тушса «олиб кет» дейишлари аниқ. Уйига кун ора қимиз олиб келиб турадиган йилқичи ҳам, Ортиқ бир нарса деса гадини қайтармайдиган бошқа кўпгина одамлар ҳам у лавозимидан тушса ҳозирги ҳурматини қиладими? Йўқ, чунки Ортиқнинг катталигидан улар ҳам манфаатдор. Бекорга мушук офтобга чиқмайди... Шунинг ҳаммасидан бирваракайига маҳрум бўлса, кўлида ҳунари йўқ, таёқ кўтариб мол боқади ёки бошқа бир қора иш қилади. Яна тагин ёмон кўрган одамларига кулги бўлиши бор... Шу сабаблар устма-уст қалашиб, Ортиққа тоғдай баланд кўринади.

Тўғри, у тоғдан йиқилса ушлаб қоладиган битта одам бор – Давлатбеков. У Ортиққа ён босмай иложи йўқ, чунки ўша Турдининг сурувида Давлатбековнинг бир эмас, қирқ бешта яширинча қўйи бор. «Мен бўлим бошлиғиманми, сен ҳам ўрнингдан қўрқма» дейди Давлатбеков. Аммо Мансуров келгандан бери Давлатбековнинг ўз ташвиши ўзига стиб ортади. Директор уни суймаслигини Ортиқ ҳам билади ва директорга ёқинга кўпроқ тиришади. Чунки Давлатбеков нақд, Мансуров эса бирпасда нари-бери қилиб ташлаши мумкин.

Ортиқ идорага қайтиб кирмади-ю, мотоциклини миниб, сут заводига жўнади.

Шопмўйлов хайдовчи Ойкўлдан ортиб келган сутини топшириб бўлиб, бўш бидонларни бортга тераётган экан.

Ортиқ унга:

– Катта омборнинг олдида бориб туринг, – деб тайинлади-ю, ўтиб кетди.

«Катта омбор» деган жойда қурилиш материаллари сотилади. Омбор мудир Ортиққа таниш. Ўтган йил кузда Ойкўлга борганда Ортиқ уни бир кеча зиёфат қилиб, хуржунига ҳам гўшт-ёғ солиб жўнатган. Шундай бўлса ҳам, омбор мудир «ҳозир фанер билан тунуканинг ҳар бир қаричи ҳисобли, кейин келинг», деб анча таркашлик қилди. Ортиқ унга «кўн эмас, булоқ бўйидаги бир шийпончага етарли бўлса бас, савобли иш!» деб узоқ тушунтирди. Шириккома ҳам ваъда қилди.

Қамбар отадаги бағри кенглик Ортиқда ҳам бор эди. Шийпон учун ўз ёнидан пул чиқариб, фанер билан тунука олди-ю, яна омборчига ўн сўм «шириккома» берди.

Бидонлар устига бир даста фанер ва тунука ортиб олган юк машинаси кеч кирганда Ойкўлга етиб, булоқ бўйига келиб тўхтади.

Шопмўйлов ҳайдовчи уста Қамбар билан Норбой отани чакириб, фанер билан тунукани кўрсатди:

– Қани, қаерга туширай?

– Бизгами?! – деди Қамбар ота. – Мўйловгинангдан айланай, Фозилжон, буни осмондан олиб тушдингми дейман!

– Ҳа, лекин менинг мўйловимни айланиб чиқишингиз учун бир-икки кун етмайди, уста ака! – деб кулди шофер.

Шунинг устига мотоциклни елдириб Ортиқ ҳам етиб келди. У мўйсафидларнинг қувонаётганини кўриб мийиғида кулди-ю, юкни туширишга ёрдамлашди. Қамбар ота шундан билдики, бу нарсаларни ўғли ундириб келган.

– Барака топ, ўғлим! – деди. – Лекин янги директоринг ҳам дуруст экан... Даромад-буромад деган гапларга қарамай тўғрилаб беришти-я!

Ортиқ индамай кулиб турар, бу нарсаларни ўз пулига олганини атайин айтмас эди. «Директор эртага келиб чоллар билан гаплашганда раҳмат эшитиб бир қойил бўлсин!» дерди у ичида.

32

Ойкўлга электр етиб келган. Молхонада беш юз шамли лампочкалар ёнади. Хонадонларга энди сим тортиляпти. Ҳали бу иш битмасдан олдин Давлатбеков Ортиққа иккита темир радиокарнай топиб берди.

– Қишлоқнинг энг гавжум жойларига ўрнатинг, азондан хуфтонгача ҳайқириб турсин, – деди.

– Тонг отмасдан уйқуни бузади деб хархаша қилишмасмикин?

– Э, кеч турадиганларнинг уйқусини бузсин-да! Сизга шуниси керак. «Ҳа, тур, ишга кеч қолма», деб юрасизми? Варанглатиб қўйсангиз, сахармардонда ҳаммани уйғотиб беради.

– Ҳа, бундан ташқари, қишлоқда электр борлиги кундузи ҳам билиниб туради-я!

– Лекин включатель қўйдирманг, азонда ҳеч ким олмасин, – деди Давлатбеков.

Ортиқ Давлатбековнинг айтганини қилиб, радиокарнайларни қишлоқнинг ўртасига ўрнаттирди. Бугун уларнинг овозидан ўзи ҳам эрта уйғонди-ю, тўшакдан тургиси келмай, нариги ёнига ағдарилди. Сўнг бирдан директор келиши кераклиги эсига тушиб, уйқуси қочиб кетди.

Қишлоқ этагидаги текисликда машина ўрок билан ўрилган пичанлар қуриб, нами қочиб қолмоқда эди. Ортиқ ишга яроқлиқ эркак-аёлларни кун ёйилмасдан пичан боғлаш ва фарамлашга олиб чиқди. «Хотининг қани?» дейишмасин учун Суюмани бошқалардан олдинроқ жўнатди. Ўзи уйда зерикиб юрган қайнатаси Исмат бобони мотоциклининг коляскасига солиб олди.

Даладан тонг салкини ҳали кетмаган. Тонгдан эсган майин шабада хушбўй пичан ҳидига қўшилиб жуда ёқимли туюлади.

Аёллар хаскаш ва ўроқлар билан пичанни ердан йиғиб боғ қилишади. Паншахалари офтобда ялт-юлт қилаётган эркаклар боғ қилинган пичанларни автокачкаларга ортиб беришади. Нарироқда етти-саккиз киши автокачкалар келтираётган пичандан фарам босишяпти.

Ортиқ мотоциклини фарамнинг олдида ҳайдаб келди. Коляскада Исмат бобо ҳассасини қўлтиғига қисиб силкиниб келар эди. Фарамнинг юқорисидан пастигача турнақатор бўлиб пичан босаётган одамлар ҳазил-мutoйиба қилиб, кулиб ишлашар эди.

Ортиқ мотоциклдан тушиб фарамнинг қанчалик текис бўлаётганини текшириб кўрар экан:

– Эргаш ака! – деди тепадаги ияги узун кўса одамга. – Чап томони чиқиб кетипти-ку, иягингизга ўхшаб!

– Мол эгасига ўхшайди-да, ука! – деди кўса кулиб.

– Ундай бўлса ўзингиздай силлиқ қилинг-да!

Сал гандан гур-гур кулаётган хушчақчақ одамлар Исмат бобога ҳам жуда ёқиб кетди.

– Балли, шоввозлар! Ана шундай нам ўтмайдиган, шамол титмайдиган қилиб босинглар!

Эргаш кўса юқоридан ўсмоқчилаб сўради:

– Исмат ака, қалай, ўнг томони қийшиқ бўлмайдими?

Бу сафар кулги босикроқ бўлди, чунки Исмат бобонинг кўзи шундай катта фарамни ҳам яхши кўрмаслигидан кулиш ноқулай эди. Лекин бобо ҳамма нарсани аниқ кўриб тургандай:

– Эргашбой, – деди, – пичан қийшайса тузатиш осон, лекин худо уриб, оғзингизни қийшайтириб кетса тузатиш қийин.

Исмат бобо «худонинг амри билан» кўзи ожиз бўлиб қолганини, бундан кулган киши осмонга шак келтиришини писанда қилмоқда эди. Буни кўп одам тушуниб турар, илгари мачитларни бузиб, диндорларни қувғин қилиб юрган бу одамнинг самимийлигига ҳеч ким ишонмас эди.

– Исмат ака, – деди Эргаш кўса. – Илгари сиз ҳукуматнинг номидан гашириб бизни кўрқитар эдингиз. Энди ҳукуматнинг назаридан қолиб, яна худонинг номидан кўрқитадиган одат чиқаряпсиз. Фонда чиқадиған томонини дарров топасиз-да, а?

Ортиқ орага тушди:

– Эргаш ака, ундоқ бўлса сиз билан биз ҳам бир марта фойда чиқадиған томонини ўйлайлик.

Ияги узун кўса унга савол назари билан қаради.

– Ҳозир бу иш бор, агар динга қарши лекция ўқийман десангиз, мен кечқурун ташкил қилиб берай.

Эргаш кўсанинг динга қарши лекция ўқишини тасаввур этиш қийин эди, чунки бу одамнинг ўзи ҳам худога ишонар эди. Шунини билганлар «гур» этиб кулинди-ю, орага тушган губор кўтарилгандай бўлди.

Ортиқ мотоциклини - буриб, аёллар ишлаётган томонга ҳайдаб кетди.

Исмаи бобо, кўзойнаги офтобда йилтиллаб, нотекис жой келганда коляскада силкиниб борар эди.

– Илоҳим умринг узок бўлсин, Ортиқжон! – деб, куёвини дуо қилди. – Мендай кўзи ожиз мўйсафидга шунчалик меҳру оқибат кўрсатяпсан. Илоҳим ниятларингга етгин, ўғлим!

– Илоҳи омин! – деди Ортиқ кулиб.

У динни тан олмас эди-ю, лекин қайнатасининг дуоси фойда қилиши мумкинлигига озми-кўпми ишонар эди. Бундан ташқари, кўпни кўрган Исмаи бобо юқоридан келадиған катталар билан муомалага уста эди. Аввалги директор билан «тил топишиб» олишда Ортиққа қайнатаси кўп ёрдам берган эди.

Ортиқ отасининг ҳалоллигини яхши кўрса ҳам, уни боладай содда деб билар эди. Қишлоқнинг каттаси бўлиш эса жуда мураккаб иш эди. Хар

мушкулнинг ўзига яраша калитини топишни Ортиқ кўпроқ қайнатаси билан Давлатбековдан ўрганган эди. Кеча Ортиқ шийпоннинг пулини ўз ёнидан чиқарганини отасига айтмади-ю, бугун қайнатасига айтди.

– Жуда тўғри қилибсан! – деб Исмат бобо унинг ишини дарров маъқуллади: – Бир қўйнинг пули экан, қаёқдан келиб, қаёқдан кетмайди. Директор келиб, отангдан раҳмат эшитса, сенга хурмати бир даража ортади. Кўнглини олишинг осон бўлади. Бу дунё ўзи шу, ўғлим. Эплаган одам қаловини топиб қорши ҳам ёндиради-ю, ишини пиширади. Эпламаган одам туянинг устида ҳам итга таланиб юраверади.

Ортиқ бир лаҳза ўйланиб туриб:

– Гапнинг хўрози шу, – деди.

Исмат бобо мамнун жилмайди. У Ортиқни яна шунинг учун яхши кўрадики, бобонинг ҳаётий тажрибаси ўғлидан кўра куёвига яхши сингияпти.

– Кўзим ожиз бўлгандан бери далага чиқолмай занглаб юрган эдим! – деди Исмат бобо Ортиққа меҳри товланиб. – Ҳозир бағримга шамол тегиб жоним роҳат қияпти. Ўғлим қилмаган яхшиликларни қияпсан, Ортиқжон. Мана тепамизда худо турибди. Мен ҳам сени Холбекдан зиёд кўраман!

Бу гап Ортиққа бир оз чучмал туюлди. «Чол қариб қояпти-да, болатабият бўлиб», – деди у ўзича.

Ортиқ Исмат бобони фақат ўйнатгани олиб чиққан эмас. Директор билан муомала қилишда ёрдам беради деган умид билан мотоциклга солиб юрибди. Аммо буни қайнатасининг ўзига айтмади. Чунки Исмат бобо буни билса куёвидан ҳозиргидайин

самимий қувонмаслиги мумкин. Холбуки, директор келганда Исмат бободай мўйсафиднинг Ортиққа самимий ихлоси билиниб турса, фойдаси каттарок бўлади.

Ортиқ пичан боғлаётган аёллардан бериюкда мотоциклини тўхтатди. Оёғини ерга тираб туриб:

– Ҳа, паризодлар, бўш келманглар! – деди. Сўнг автокачкага пичан босаётган йигитларга юзланиб, жиддий гапирди: – Бугун директор келадиган. Бир зўр беринглар, шу гарамни тушгача битириб қўяйлик.

Аёллардан бири ёнидаги Жаннатхонни туртиб деди:

– Ишқилиб, Ортиқ акам катталарга яхши кўринсин-да!

Кўпчилик «пиқ» этиб кулди.

Бошига ёпинчиқ ташлаган, бурнига балдоқ таккан Суюма халиги аёлга зуғум қилиб:

– Менинг эримдан кулганча ўзларингдан кулинглар! – деди.

– Ие, бизга нима қилипти?

Ўроқ билан пичан йиғаетган Жаннатхон ёпинчичини ечиб қўйиб ишламоқда эди. У Холбек билан уришиб кетгандан бери ойисиникида турар, Суюма билан эса гаплашмас эди. «Бизга нима қилипти?» деган аёл Жаннатхоннинг катта опаси эди. Суюма ҳам Жаннатхоннинг ўзига гапиргиси келмай, опасига захарханда қилиб деди:

– Юзларингга чарм тортиб юрибсанлар-ку. Уятсизлар!

– Хой, Суюмахон! Жаннат ёпинчичини ечиб қўйганига шунчами? Хулкар овсинингизга кучларинг етмайди-ку!..

– Опа, гапирманг, – деди Жаннатхон. – Бу гапни Хулкарга чаппа қилиб етказишади. Чақимчилик буларнинг қонларида бор!

Суюма кўкариб кетди. Отасининг чақимчилик одатидан Суюма ҳам ҳазар қилар эди. У бир нарса дегунча бўлмай эри чақириб қолди.

– Хой!.. Бери кел!..

Суюма эрининг «хой» деб чақирishiга аллақачонлар ўрганиб кетган. Ортиқ чақиргандан кейин у оғзини кўйлагининг кенг ва узун енги билан тўсиб, бошини итоаткорона эгиб, мотоцикл томонга йўрғалади. Отасиникига ўхшаб кетадиган хунуккина юзини пичан ортаётган йигитларга кўрсатмасликка тиришиб эрига яқинлашди.

– Нима дейсиз? Энди кетсам майлими?

Эр-хотин азонда келишиб олишган эди: Суюма эртароқ ишга чиқиб бир кўриниш беради-ю, кейин уйга қайтиб меҳмон кутишга ҳозирлик кўради.

– Ҳа, лекин кечаги гапни унутма. Директор кирса ёпинчиксиз чиқиб, қўл бериб кўринасан.

– Вой, ўлай, ота, бу қанақаси бўлди?

– Ҳеч нима қилмайди, Ортиқ гап эшитганидан бу осонроқ, – деди Исмат бобо. – Ўғилчангга ҳам айт, ҳалиги гапни «кўчада биров ўргатган эди» десин.

– Хўп.

– Тўхта, – деди Исмат бобо қизига. – Бизнинг келин нима деб чулдираяпти?

Суюма алам билан:

– Ҳе, бети қурсин, – деди-ю, аммо Жаннатхоннинг гапини айтгиси келмади. Шунчалиги билан у отасидай чақимчи бўлишдан ор қилар эди.

– Хўп, бўлти, бор! – деди Ортиқ.

Суюма ўроғини олди-ю, қишлоққа қараб жўнади. Кун исиб борар, қишлоқча уч чақирим келарди.

Суюмани тайёр мотоциклда олиб бориб қўйиш на эрининг хаёлига келарди, на отасининг.

Суюманинг ўзи ҳам буни табиий деб биларди. Шунга ёшлигидан ўрганган эди. Шунинг учун Хулкар билан Жаннатхоннинг ўзини эркин тутишлари Суюмага ғайритабиий туюларди.

* * *

Тушга яқин текисликнинг узоқ четидан Мансуровнинг брезенти ўнгиб оқариброк қолган «газик»и чикиб келди. Ортиқ уни кечроқ кўрди-ю, шошиб мотоциклини катта йўлга томон бурди.

Мансуров бу сафар сув ўтказмайдиган плаш кийиб олган эди. Ортиқ мотоциклдан сакраб тушиб унга пешвоз чикди. Директор ўзи қўл бермагунча одоб сақлаб турди.

Исмат бобо хассасини ерга тираб коляскадан тушишга уринмоқда эди. Мансуров унинг кўзи ожизлигини билар эди.

— Тушманг, ота! — деб ўзи келиб кўришди. — Қалай, бардаммисиз?

— Раҳмат, ўртоқ Мансуров! Сиз мана шундай келиб турсангиз, биз доим бардаммиз-да. Мана hozir улоқчи отдай гижинглагим келяпти!

Исмат бобо чиндан жуда қувониб кетган эди. Директор буни сезиб мамнун кулиб қўйди.

Ортиқ ҳам севиниб жилмайди. Чунки қайнагаси директор билан муомалани Ортиқ кутгандан ҳам яхши бошлаган эди.

Директор пичан фарамлаётган одамларнинг олдига бориб, ярим соатча гаплашиб турди.

Шунинг устига моторли велосипедини тириллатиб Замонали келиб қолди. Велосипедини марзага суяб

ётқизиб қўйди-да, багажникка қистирилган кўк папкани олиб директорнинг олдига келди. Одамлар ҳаммаси жим бўлиб унга қараб туришарди.

— Муталлиб Мансурович, мен Ойкўлдаги ерларнинг планини топиб, ҳаммасини айланиб кўрдим. — Замонали панкасини очиб бир даста қоғоз олди. — Мана, қишлоқ атрофида дон экинлар экилиб юрган икки минг гектар партов ер бор экан.

Замонали келиши билан Ортиқ директорнинг назаридан қолаётгандай безовталанди. Бироқ ўзини совуққон кўрсатишга тиришиб:

— Замонали, сен аниқроқ ганир, партов ер эмас, пичанзор, — деди.

— Илгари экин экилиб, кейин ташлаб қўйилган ер партов бўлади-да, — деб паншаха тутган Эргаш кўса Замоналига бўлишди.

Мансуров чўнкайиб ўтириб, ердан бир сиким тупроқ олди. Нами кетмаган ҳосилдор қора тупроқ.

— Ҳозирча учта ҳайдов трактори бўлса бас, — деди Замонали. — Шудгор қилиб, кузги экин экиб қўйилса...

— Кейин пичанни қасрдан оламиз? — деди Мансуров. — Кузда бизга яна бир неча минг қўй берилиши керак.

— Пичан тоғ этакларидаги қирларда жуда кўп, — деди Замонали. — Илгари бу ерларга буғдой экилганида Ойкўлнинг моли ҳозиргидан тўрт барабар кўп эди.

Мансуров савол назари билан Ортиққа қаради. Ортиқ директорга жиззаки кўринмаслик учун босиқ товуш билан деди:

— Оғизда ҳамма нарса осон. Лекин бунини лалми дейди, ўртоқ Мансуров. Ҳаво қуруқ келса уруққа ҳам чув тушиши мумкин.

– Мен бу ерда қурғоқчилик бўлганини кўрган эмасман, – деб Замонали девордай бўлиб турган улкан тизма тоғни ва ундан ошиб ўтолмай чўққилар учига тирмашган булутларни кўрсатди: – Қаранг, водийдан чиқиб келган булутлар доим шу ерга келиб ёғади. Тоғнинг терскай томони-да, салқин.

Директор Исмат бобога юзланди:

– Сиз нима дейсиз, ота?

– Энди... Замоналилар ҳали ёш. Биз кўрган азобларнинг юздан бирини ҳам кўрган эмас. Мен шу Замоналидай йигит эдим. Ўн саккизинчи йил эди. Бир қурғоқчилик бўлиб берди. Ерга экилган уруғликлар бир йил ётиб, иккинчи йили эгаларининг кўпи очдан ўлиб кетгандан кейин чикди. Ер заранг бўлиб қуриб қолса уруғ ҳам чиримас экан... Ўрток Мансуров, ўшанда ўт ҳам бўлмай, моллар ҳам очдан қирилиб кетган эди. Мен ўзим кўрганман: қўйлар оч қолганидан бир-бирининг жунини «шарт-шарт» юлиб сийишгача борган.

Гарамнинг тепасидан Эргаш кўса эътироз қилди:

– Лекин ўша йили ҳам Ойкўлда ўт бор эди, экин аввалгидан кам бўлса ҳам, битган эди. Исмат ака, сиз чўлда юриб кўрганингиз йўқ.

– Йўқ, мен кўрганман, сиз билмайсиз! – деди Исмат бобо.

Гап бошқа ёққа бурилиб кетаётганидан ташвишланган Замонали:

– Тўхтанглар, – деди. – Ахир ўн саккизинчи йилдан бери бунақа қурғоқчилик бўлган эмас-ку. Биладиган одамларнинг айтишича, бунақа ҳодиса етмиш-саксон йилда бир бўлар экан. Шундан кўриб, ҳосилдор ерларни ташлаб қўяверамизми?

– Замонали, чироғим, сен отангга ўхшаган жонқуяр йигитсан, биламан, – деди Эргаш кўса. – Лекин

бу кишлоқ чорвани зўрға энляяпти-ю, яна устига ғалла қўшилса, жуда қийин бўлиб кетмайдими?

– Йўқ, бу бўлмаган гап! – деди Ортиқ. – Ёш-ялангларнинг анчаси янги ерларга кўчиб кетган. Кишлоқда илгариги куч йўқ.

– Куч бор, журъат йўқ! – деди Замонали. – Ахир ғаллачилик илгаригидай мушкул иш эмас-ку. Беш-олтита механизатор бўлса бас, ҳамма ишни трактор билан комбайн қилади.

– Тўғри, – деди аравакаш йпгит. – Бугдой эксак, даромади яхши, бир-икки йилда жонимиз кириб қолар эди.

Паншахасини ничанга санчиб, сопиға суяниб турган бир йигит:

– Даромаднинг йўлини билган одам чорвадан ҳам тез бойийди, – деди,

– Ҳа, ҳозир гўшт-сғдан қиммати йўқ, – деди Эргаш кўса ҳам.

Замонали Мансуровга қараб:

– Баъзилар кейинги йилларда ўз кучига ишонмай қолган-да, – деди. – Бўлмаса шу Эргаш акалар омон билан ер хайдаб бугдойни ўроқ билан ўриб қанча даромад олишган. Ҳозир комбайн бор.

– Майли, иш пайтида ганни чўзмайлик, – деди Мансуров. – Агар бу ерда ғаллакорлик яхши фойда беришига ишонсак, ташвишидан қочмаймиз, масалага яна қайтамиз.

Мансуров одамлар билан хайрлашиб, машинасининг олдиға келганда Ортиқ кечадан бери ичида пишитиб юрган таклифининг учини чиқарди:

– Ўртоқ Мансуров, бизникиға бориб бир пиёладан чой ичсак...

Мансуров аввал соатига, сўнг тоққа қаради. У

қишлоқни бир кўриб ўтиб, кейин яйловга чиқмоқчи ва чўпонлардан хабар олмоқчи эди.

— Чойга вақт йўқроқ, — деди.

— Гап чойда ҳам эмас, — деди Ортиқ. — Ўтган куни раисамиз Сафарова мени тўғри танқид қилган эди. Шундан хулоса чиқариб, уйда анчагина... «сиёсий-тарбиявий ишлар» қилдик, — Ортиқ ўзининг ҳазилидан ийманиб кулиб қўйди: — Шуни бир кўриб ўтасизмикин деб, оилам номидан ҳам айтяпман...

— Энди, сиз туфайли биз ҳам бир яйрайликда, ўртоқ Мансуров, — деди Исмат бобо мотоцикл коляскасида шўх бир қимирлаб олиб. — Ортиқбой жуда яхши қимиз келтириб қўйганмиш...

Замонали марзага ётқизилган велосипедини тиклар экан, Ортиқ билан Исмат бобо томонга кинояли бир кўз ташлаб олди.

Мансуров машинасига ўтириб:

— Қани, аввал қишлоққа борайлик-чи, ота, — деди.

Замонали велосипедини етаклаб кетмоқда эди.

— Хей, Сайфиддинов, — деди директор. — Сиз бирга бормайсизми?

Замонали аввал велосипедига, сўнг Ортиққа қараб иккиланди. Ортиқ унинг тезроқ идорасига кетишини, Мансуровнинг бир ўзи қолишини истарди. Бироқ Мансуров Замоналига буйруқ оҳангида деди:

— Велосипедни қолдириб, машинага чиқинг. Чўпонларнинг ишини иктисодчилар ҳам кўриши керак.

«Тоққа ҳам бирга борар экан-да!» — ўйланди Ортиқ бўғини бўшашиб, «Илоннинг ёмон кўрган ўти инининг оғзидан чиқади» деганларидек, Замонали Ортиқнинг тумшугидан нари кетмай таъбини хуфтон қилиб қўйди.

Замонали велосипедини пичан фарамлаётган йигитлардан бирига бериб келиб, машинага чиқаётганда, Исмат бобо Ортикқа шипшиди:

– Булокнинг бўйига олиб бор директорни.

– Ха, айтмоқчи, – деб Ортик шийпон учун олиб берган тунука ва фанерини эслади-да, бир енгил тортди.

* * *

Мансуровнинг Ойқўлга кетганидан аллақачон хабар топган Давлатбеков уларни қишлоқнинг четидаги молхоналар олдида кутиб олди. Унинг ёлдор қора оти қалпоқли лампочка ўрнатилган симёғочга боғлаб қўйилган эди. Қишлоқ ўртасидаги радиокарнайлар овози шамолда бир пасайиб, бир баландлашиб, бу ерга ҳам барала эшитилиб турар эди.

Давлатбеков Мансуровга қатор симёғочларни ва тепадаги лампочкани тантана билан кўрсатиб:

– Мана, топпириғингиз бажарилди, – деди. – Электр келиб, қишлоққа файз кириб қолди.

Мансуров мамнун кулимсираб, цемент симёғочга ишора қилди-ю:

– Ҳар қалай, арралаб бўлмайдигани ўрнатилинти, дуруст! – деди.

Ортик қизариб ерга қаради. Давлатбеков директорнинг таъби очилиб ҳазил қилганини сезди-да, хандон ташлаб кулди.

Кейин Мансуровни молхоналарга бошлаб кирди. Ферма тоққа чиқиб кетгани учун молхоналарнинг кўпи бўшаб ётар эди. Давлатбеков уларнинг ҳаммасига лампочкалар ўрнаттирган, энди ток кучи билан хашак ташийдиган осма аравачаларга сим торттирмоқчи бўлар эди.

– Буни ферма қайтгунча қилаверасиз, – деди Мансуров. – Аввал қўй қирқимини ўйланг.

– Электр билан қирқамизми? – деди Давлатбеков ташвишга тушиб.

Бу ишни у яхши билмас эди. Мансуров шуни сезиб:

– Мутахассислардан юборамиз, хаммасини ташкил қилади, – деди.

– Бўпти, мен ўзим эртага бориб эсингизга соламан, – деди Давлатбеков директорнинг илиқ гаплашадиганидан кўнгли ийиб.

Замонали ҳам директордан кетда қолмай бирга юрипти. Фақат шу Давлатбековнинг гашига тегади. Замонали гапга аралашмай жим юрган бўлса ҳам, Давлатбеков уни ҳар кўрганда кўзига бир нарсга қадаладигандай бўлади, «Сенга бу ерда бало борми?» дегиси келади. Шунинг устига Мансуров Замоналига мурожаат қилиб:

– Қани, энди маданият уйига мўлжалланган жойни бир кўрамизми? – деди.

– Эсингизда бор экан-а, мен айтмоқчи бўлиб турган эдим, – деди Замонали қувониб.

Давлатбеков Замоналининг суянганидан энсаси қотиб, Ортиқдан сўради:

– Қайси жой?

– Э, эски идора, – шипшиди Ортиқ.

– Хўп, ўртоқ Мансуров, – деб Давлатбеков директорни у ерга ҳам ўзи бошлаб борди.

Вақтида ҳафсала билан қурилган деворлари баланд бу бинонинг уч-тўртта хоналари ва икки юз кишилиқ битта зали бор эди. Лекин кўп йилдан бери қаралмай, томларидан чакка ўтиб, бурчаклари пўнанақ босиб кетган, залининг тўрига кунжара тўкиб қўйилган эди.

– Йиғилишларни қаерда ўтказасиз? – қошини чимириб сўради Мансуров Давлатбековдан.

– Мактабхонанинг зали бор.

– Болаларнинг пинжигига текилиб юргунча шу бинони тузатиб олсаларингиз бўлмасмиди?

– Маблағ йўқ эди. Мана энди... ўзингиз ёрдам берсангиз...

Мансуров ишдамай кўчага чиқди. Машинаси томон бораётганда Давлатбеков билан Ортиққа қарата деди:

– Ремонтга кетадиган маблағни топиб берамиз, одамлар йиғиладиган шинам бир жой қилиш сизларга топширилади.

Давлатбеков ичида «яна ташвиш» деб бир нижиди-ю, аммо Мансуровга:

– Хўп, – деди.

Мансуровнинг машинаси мактабнинг қаршисида, баланд овоз билан радиопостановка бераётган темиркарнайнинг олдида қолган эди. Танаффусга чиққан болалар, Чўлноной ва яна бир ўқитувчи йигит радиокарнайнинг тагига тўпланишиб, унинг включателини қидиришмоқда эди. Бир ўсмир бола симёточга нарвон кўйиб, юқориқларни ҳам синчиклаб қаради-ю:

– Йўқ! – деди.

Директорга эргашиб шу томонга келаётган Ортиқ гап нимадалигини пайқаб, юраги «шув» этиб кетди. Радиокарнай мактабга жуда яқин тургани учун дарс пайтида болаларнинг хаёлини бўлган, ўқитувчилар ўчириб қўядиган жойини тополмай хит бўлиб туришар эди.

– Атайлаб включатель қўйдиришмаган, – деди ўқитувчи йигит.

– Нега? – хайрон бўлиб сўради Мансуров.

– Ўртоқ Давлатбековдан сўраш керак, – деди Чўлпоной. – Қишлоқда электр борлиги кун бўйи билиниб турсин деб шундай қилганмилар ё радиокарнай одамларни эртароқ уйғотсин деганмилар?

– Ким айтди шу ёлғон гаини? – талмовсираб сўради Давлатбеков.

– Монтёр айтди, – деди нарвондан тушаётган ўсмир бола.

Давлатбеков Ортикқа «оғзингдан гуллабсан-да, ахмоқ» дегандай ғазабли назар ташлади. Замонали унинг қарашидаги маънони сезиб:

– Тавба, – деди ўзига-ўзи гапиргандай секин.

Давлатбеков Замоналига гап бермаслик учун шошиб:

– Ўртоқ Мансуров, – деди. – Сиз билан биз шунча меҳнат килиб бу ерга электр олиб келсак, одамлар дунёдан хабардор бўлиб турсин, концерт эшитиб, дам олсин деб, мана бу маданий точкаларни ўрнатсак, – у қўли билан радиокарнайни кўрсатди, – яна келиб-келиб биз ёмонга чиқдикми?

Мансуров унга қарагиси келмай:

– Маданий точкани бундай маданиятсизларча ўрнатиш керак эмас эди-да, – деди.

Ўқитувчи йигит Мансуровнинг гапини ёктириб кулди.

– Тўғри-да, ахир, – деди. – Буни эшитадиган одамлар ҳозир далада бўлса. Мактабда дарс ўтишга халақит берса. Шундай яхши нарсани хўжакўрсинга килиб, одамларнинг ғашига тегишнинг нима кераги бор?

– Монтёрнинг айби бу, – деди Давлатбеков. – Включатель қўйишни унутиб, яна айбни бизга тўнкапти.

— Ҳалигача хонадонларга электр туширилмагани-чи? — деди Замонали. — Бўш ётган молхоналардаги лампочкаларни ўртоқ Мансуровга мақтаниб кўрсатдингиз. Моллар-ку тоғда юрипти. Аввал хонадонларга электр туширтирин керак эмасми? Ё мол одамдан ҳам азиз бўлиб кетганими?

— Ўртоқ Мансуров, — деди Давлатбеков алам билан, — бу бола нега менга хўжайинлик қилади? Ё буни ҳам менга раҳбар қилиб олиб келдингизми?!

Мансуров одамларнинг олдида гапни кўпайтиргиси келмади, Давлатбеков ўзини босгунча ерга қараб сукут сақлади. Сўнг паст товуш билан буюрди:

— Ҳозир монтёрни топиб мана бу аҳмоқона хатони тузаттиринг. Хонадонларга ҳам тезроқ сим торттиринг. Келаси ҳафта дирекцияда шу ҳақдаги ахборотингизни эшитамиз.

Мансуров машинасининг эшигини очди. Гапга аралашмай бир четда пусиб турган Ортиқ энди машинанинг олдига келди. Мансуров унга орқа эшикни кўрсатиб:

— Чикинг, йўл кўрсатасиз, — деди.

— Ўртоқ Мансуров уйда... чой-пой...

— Вақт йўқ. Сайфиддинов, сиз ҳам чикинг.

Давлатбеков Замоналининг машинага ўтираётганини кўриб юзи кўкариб кетди. Шу билан директор уни ерга уриб, Замоналини кўкка кўтаргандай туюлди.

Машина кишлок оралаб тоққа қараб борар экан, Ортиқ булок бўйида қурилаётган шийпонни эслади. Аммо Мансуровнинг важоҳатига қараб, «кўриб ўтайлик» дейишга юраги бетламади. У ўз пулига олиб, отасига «директор берди» дегандай қилиб, келтириб берган туңука ва фанерлари ҳозир уни фош қиладигандай бўлди. Мансуров балони

биладиган сезгир одамга ўхшайди. Ортиқ чолларни алдаб, улар тилидан директорга раҳмат айттириб, охирида ўзи яхши кўринмоқчи бўлганини пайқаб колса, «Бойваччалик қилибсиз-да, давлат сизнинг бойваччалигингизга зор эмас!» дейиши аниқ. «Ундан кўра тоққа тинчгина кетаверганим маъқул, — деди Ортиқ ўзича. — Ўша ёқда биронта зиёфат ташкил қиларман».

Тоғ теңасида тўпланаётган булутлар тушга бориб қуюқлашиб кетди. Офтоб ғойиб бўлди. Арчазорлар коронғилаша бошлади.

Азаз сурувини Окдара деб аталадиган кенг бир сойдан нарида ўт яхши ўсган қияда боқиб юрипти. Қўшлари бу ердан узок. Аваз Хулкарни кўшда ёлғиз қолдиришни истамай ўзи билан бирга олиб келган.

Ўша оқшом Авазнинг кўнглига кўшни чўпонлар солган машъум соя гоҳ ёруғ туйғулар ичида эриб йўқ бўлиб кетар, гоҳ осмонга қалқиб чиққан булутдай қайтадан пайдо бўлар эди.

Аваз Хулкарни шу булутдан узокроқ тутиш учун ҳам қишлоққа юборган, «Истасанг уч-тўрт кун туриб кел, қўйларни ўзим эплайвераман», деган эди.

Бироқ Хулкар бир кеча ётиб, эртаси куни қайтиб келди. Тантанали бир алфозда кулимсираб, Санам хола билан қандай ярашганини айтди-ю, қайнанаси нишириб берган варақи сомсаларни ўртага қўйди... Аваз хотинини боладай қўлларига кўтариб олди-да, кўзларидан, қошларидан ўпди...

Ўша куни улар бахтиёр эди.

Бироқ эртаси куни Девдаранинг ёнасида қошқовоғи осилган Холбек қаршиларидан чиқиб қолди ва саломлашмай ўтиб кетди. Шунда Хулкар рубоб воқеасини, Жаннатхон Холбекдан аразлаб,

ойисиникига кетиб қолганини айтиб берди. Аваз Холбекнинг Қорабулоқ бўйидаги ўтиришда Эшмурот акага бўлишганини эслади... Нарёқда Турди Хулкарни қўлга туширмоқчи бўлиб пайт пойлаб юргандир. Агар Хулкарга бир гап бўлса, Эшмурот акага ўхшаганлар: «Айтмабмидим! Касофатлари ўзларига урди!» дейишлари аниқ.

Аваз шу нарсаларни ўйлаган сари кўнглидаги соя тобора қуюқлашади.

Хулкар воқеанинг тафсилотларини билмаса ҳам, Аваз билан қўшни чўпонлар орасида ёмон бир гап ўтганини сезар эди. Аваз нима гап бўлганини аниқ айтмас, Хулкар ҳам «эркакча гапдир-да» деб, унча сўрамас эди.

У эрининг яна шу тўғрида ўйлаётганини бугун ҳам сизди.

– Аваз ака ё нима бўлганини айтинг, ё...

– Ё нима қилай?

– Ё ўшаларни ўйламанг.

– Нимани ўйлай бўлмаса, Хулкар?

– Бирга юрганларимиздан хурсанд эмасмисиз?..

– Нега? Агар бошқалар билан ишимиз бўлмаса эди, доим хурсанд юрар эдик...

– Битта оила ўзича бахтли бўлолмайдими?

– Билмадим... ўзларини бахтсиз одамларга солиштириб, «толеим буларникидан баланд» деб қувонадиган кишилар... қанақа бўларкин? Мен атрофимдагиларнинг бахтсизлигини кўрсам, ўзимнинг бахтим ҳам кўзимга омонат кўриниб кетади. «Ёлғиз дарахт боғ бўлмайди» деган гап эсимга тушади. Хавотирланаман...

Аваз ўзидан эмас, бу тоғда хотинига бирор шикаст етишидан хавотирланиб юрганини Хулкар энди сизди.

— Сиз мендан кўра қўйларингизни кўпроқ ўйланг, чўнон ака! Қаранг, ёмғир келаётганга ўхшайди.

Авазнинг юзига йирик бир томчи келиб тушди. Аваз энди атрофга дурустроқ қаради.

Тоғ чўққилари булутга ўраниб кўринмай кетган эди. Қаршидаги ёнанинг ортидан қуюқ қора булут чиқиб келяпти. Ундан нарида, анча узоқда момақалдироқ гумбурлагани эшитилди.

— Дўл ёвса ажаб эмас. Бу ердан тезроқ кетиш керак. Хулкар, сен отга мин.

Уларнинг суруви ёйилиб кетган ялангликда қўй-қўзилар паналайдиган ўрмон ҳам, камар тош ҳам йўқ эди. Шунинг учун даранинг нариги ёғидаги арчазорга тезроқ ўтиб олишга интилишди.

Ёмғирда кийиладиган капюшонли брезент плашлари отнинг эгарига танғиб қўйилган эди. Қўй билан бирга юришга ўрганган ювош отни Хулкар қийналмай ушлади. Кичикроқ ёмғирпўшни ўзи кийди-ю, отга минди. Чопа-чопа қўйларни қайтариб тушаётган Авазга каттасини элтиб берди.

Улар қўй-қўзиларни ҳайдаб Окдарага яқинлашгунча ёмғир шатирлаб етиб келди.

Тоғ ичида юрган одамга узоқ жой дуруст кўринмайди. Аваз Окдаранинг юқорисида яшин чакнаётганини энди кўрди. Орқадан кучли шамол осар эди.

«Хулкар чиққандан бери тоғлар бизга қаҳрини кўрсатмаган эди, — деди Аваз ичида. — Ишқилиб, шамол елкадан эсиб турсин-да».

Окдара ёмғир нардаси ичида одатдагидан ҳам кенг кўринар эди. Энига икки юз қадамча келадиган санглоқнинг бериги четидан бир тегирмон тиник сув оқиб турар эди. Ёмғирда бужур бўлиб ётган шу сувдан қўй-қўзилар чўчиб-чўчиб ўтишди.

Фақат сурув олдидаги қизил серка ёмғирда бошини бир оз ҳам килиб, йирик-йирик қадам ташлаб борар эди.

Момақалдирок яқин бир жойда қасир-қусур қилди. Осмонга оловли томирлар отиб, яшин таҳдидли чакнади. Қўй-қўзилар қўрқиб маърай бошлади.

Шамол ўзгариб, ўнг томондан эсиб қолди. Аваз изтироб билан олдинга қаради. Ёмғир бениҳоя кучайган. Оқдаранинг нарёғи энди кўринмайди.

Қўйлар шамолнинг йўналишига қараб, дарани қиялаб юра бошлади. Бундай вазиятда йўл яна узаяр эди. Аваз отда келаётган Хулкарга:

– Сен бу ёғига ҳушёр бўл! – деди.

Ўзи сурувнинг чап томонига югуриб ўтди.

Хулкар отдан тушди, ёмғирнўшининг капюшонини маҳкамроқ боғлаб, бўйнидан сув кирмайдиган қилди. Сўнг қўлидаги хипчин билан қўйларни тезроқ ҳайдай бошлади.

Момақалдирок ҳозир қоқ тепада қалдур-кулдур қиларди, ёмғир челақлаб қуяр эди. Аммо бундан ҳам ёмони – шамол тез ўзгармоқда эди. Сурув даранинг ўртароғига борганда шамол қаршидан эсиб, ёмғирни қўйларнинг юзига қайтариб ура бошлади. Бундай пайтда қўйлар шамолга қарши юра олмайди. Ҳаммаси бир жойга вуж бўлиб олишди-ю, бошларини бир-бирларининг тагига тикишиб, юришдан бош тортди.

Қизил серка ҳам уларнинг орасига кириб олган, узун шохи қўйларнинг сағриси оша кўриниб турар эди.

Аваз Хулкарга кичқирди:

– Сойда туриш хавфли. Орқага қайтамыз!

У қўйларни келган томонларига қараб ҳайдади. Қўйни шамолнинг йўналишига қараб юритиш

осонроқ эди. Сурувнинг олдига тушиб бораётган Хулкар бир вақт оёғининг сувга ботганини сизди. Сесканиб олдинга қараса, бояги тиниқ сув бўтана бўлиб, тошларни юмалатиб оқяпти.

– Аваз ака! Тўхтанг! Қўзилар оқиб кетади! Тўхтанг!

Аваз унинг олдига чошиб келди. Икковлари сурувни зўрға тўхтатиб олишди.

Ёмғир ҳамон челахлаб қуяр, момақалдироқ гоҳ ўпда, гоҳ чапда гумбурлар эди. Авазнинг капюшони елкасига оғиб тушган, юзи ва бошидан бўйнига сув оқиб тушар, лекин буни сезмас эди. Ёмғир томчилари билан бирга қиррали бир нарса унинг юзига урилиб сачраб кетди. Аваз чўчиб қўйларга қаради. Бир қора қўйнинг жунига кичкина муз парчаси тушиб илиниб қолди.

Дўлнинг учкуни! Яқин бир жойда дўл ёғяпти. Бу ерга ё ўзи келади, ё сели! Хулкар шу ерда... Аваз ёмон одамлардану айикдан хавотирланиб юрган эди. Ҳақиқий хавф кутилмаган жойдан чиқди.

Ҳозир тўп отиб ҳам қўзғатиб бўлмайдиган қўйлар Авазнинг кўзига балодай кўришиб кетди. «Қўйдаи фаросатсиз, қўйдаи ўжар» деганлари шудир-да! Аваз Хулкарнинг олдига чошиб келди:

– Отга мин! Тез жўна!

– Одамларга хабар берайми?

Аваз буни ўйламаган эди. «Одамлар» деган сўз ҳозир унга жуда илиқ, жуда ёруғ туюлди. Уларнинг энг ёмони ҳам шу қўйлардан фаросатлироқ, ўз фойдасини биладиганроқ эмасми? Бироқ Хулкар бориб одамларни топиб келгунча сел қараб турармиди? Лаҳза сайин улканлашаётпти. Ҳеч бўлмаса Хулкар беҳатар жойга чиқсин.

– Жўна, Хулкар! Тез!

-- Сиз-чи?

— Кет бу ердан!

Аваз девордай тиқилишиб турган қўйларнинг орасига ёриб кирди-да, серкани ҳайдаб чиқди.

— Ча, жонивор, ча! — деди кескин, айти вақтда илтимоскорона товуш билан.

Момақалдироқ бир лаҳза тиңди. Ёмғир товуши орасидан серканинг бўйнидаги қўнғироқ кескин бир жиринглагани эшитилди.

Хулкар гап нимадалигини энди сизди: «Бутун хавфни ўзига олиб, мени беҳатар жойга жўнатмоқчи!» Аваз бир ўзи қолса селда оқиши муқаррар. Хулкар буни тасаввур қилиб, аъзойи бадани титраб кетди. У Авазнинг кетидан қўйларнинг орасига ёриб кирди. «Мен кетсам ҳам сиз билан бирга кетаман!» демоқчи бўлди. Аммо иккови беҳатар жойга чиқса-ю, сурувни сел олиб кетса, кейин нима бўлади? Қандай бош кўтариб юришади?

Хулкарнинг хаёлидан шу фикр ўтди-ю, ҳозир ҳар қандай гап ҳам ортиқча туюлди.

Аваз серкани шамолга қарши солганда Хулкар унинг кетидан ўн чоғли қўй-қўзини чу-чулаб ҳайдаб чиқди.

Момақалдироқ гумбурлар, Аваз «курхей, курхей!» дер, кўзғатилган қўйлар асабий маърар эди. Олдиндаги маърашни эшитган бошқа қўйлар ҳам аста-секин кўзғалишди.

Бироқ серкага эргашиб кетаётган қўнғир совлиқнинг кўзиси орқада — катта тўпда қолган экан. Қўнғир кўзи онасини йўқлаб:

«Ма-а-а!» деб бақирди.

Олдинда кетаётган онаси унинг товушини таниб:

«Ба-а-а!» деб дод солди-да, орқага қайтди. Унинг кетидан бошқа қўйлар ҳам шамолга орқа ўгира бошлади...

Оқдаранинг нариги томонида баланд қоятошнинг ковагида Суюнбой ака билан Холбек ёмғирдан паналаб, гулхан ёқиб ўтиришарди. Уларнинг суруви арчалар тагида ғуж-ғуж бўлиб турарди. Қўйлар гоҳо силкиниб-силкиниб қўяр, шунда жунларига тўпланиб қолган ёмғир суви тўзон бўлиб атрофга сачрар эди.

Холбек билан Суюнбой ака Авазларнинг нариги қиядан Оқдарага қўй ҳайдаб тушганларини кўришган эди. Кейин шамолда чангиб совурилаётган сув зарралари дарани улардан тўсиб қўйди. Фақат Оқдаранинг бериги чети — Авазлар чиқиб келиши керак бўлган жой — уларга сал-пал кўринар эди. Суюнбой ака Авазларни кўриш умидида дам-бадам шу ерга қарар эди. Холбек ёналарда тўхтамай, дарага ариқ-арик оқиб тушаётган бўтана сувларга кўз ташларди. Бир вақт даранинг юқорисидан келаётган кудратли бир шағирлаш эшитилди.

— Селнинг товушими? — деди у Суюнбой акага.

Суюнбой ака ҳам қулоқ солиб кўрди. Уларнинг тепасидаги қоятошга дўлчалар урилиб, қапчиб кета бошлади.

— Бояқишлар селда қолди-ёв! — деб Суюнбой ака қоятошнинг камаридан чиқди.

Холбек ҳам ўрнидан турди. Селда қурбон бўлишни у ўз душманига ҳам раво кўрмас эди. Бундан ташқари, Холбек бир нарсани энди сезмоқда эди: Аваз билан Хулкар унга негадир керак эди. Хусусан, у Мадаминжоннинг тарихини эшитгандан бери, кейин қишлоқда қилган ишига пушаймон бўлиб қайтгандан бери, Авазлар унга аввалгидан бошқача кўринар эди.

Агар Суюнбой ака «юр» деса, Холбек ҳам ҳозир ёрдамга боришга тайёр эди.

Суюнбой ака унга:

— Сен қол, ука, — деди. — Тўполонда қўйлар тарқаб кетмасин!

Суюнбой ака чопа-чопа Оқдарага тушиб кетди.

* * *

Қўнғир совлиқнинг кетидан бошқа қўйлар ҳам қайтаётганини кўрган Хулкар каттагина бўлиб қолган қўнғир қўзини шартта қўлига олди ва жадаллаб серканинг ортидан кетди.

Қўзи энди олдинда, Хулкарнинг қўлида маъраб, онаси ҳам маъраб унга эргашиб борар эди.

Шамол ҳамон қаршидан эсар, яшин «лип-ли» қилар, момақалдиروق даранинг юкорисида гумбурлар эди. Ора-чора серканинг қўнғироғи жиринглаб колар эди.

Санглоқнинг нариги четидан бошланиб, тобора кенгайиб келаётган сел тошларни шағирлатиб, сурувнинг ортгинасидан ўтмоқда эди. Сурув катта, қўй кўп, ҳаммаси бирдан қўзғалолмайди...

Аваз сурувнинг кетига чошиб ўтди-ю, бор кучини овозига бериб, қийқира бошлади.

Зўри хужум қилганда, бошқа хавфли пайтларда ишлатиладиган бу қийқирикда даҳшатли бир хатарнинг садоси эшитилмоқда эди. «Қурҳей»га унча эътибор бермаган қўйлар ҳам устма-уст такрорланаётган бу ўткир қийқирикдан ваҳимага тушибди.

Олдинда қўнғироғини жиринглатиб кетаётган серка ва Хулкарнинг қўлида маъраб бораётган қўзи ортда гуж бўлиб турган қўйларга энди нажот бўлиб кўринди. Олдингилари ер хидлагандай бошларини ёмғир ва шамолдан эгиб, йўрғалаб

кетди. Орқадагилари бошларини уларнинг панасига тикиб қўзғалди.

Аваз устма-уст қийқирар эди. Хайқирик, кичқирик, чинқирик – шунинг ҳаммасини ўз ичига олган бу гулдурак товушда унинг бутун йигитлик кучи, Хулкарни кутқариш истаги, ўзини, сурувни кутқариш истаги, бутун борлиги, бутун ҳаёти жамулжам бўлгандек туюлар эди.

Суюнбой ака ёмғир ва сел шовқини орасидан чиқаётган бу қийқирикни анча узоқдан эшитди. У шу қийқирикқа томон чопиб бораётган эди, Хулкар қаршисидан чиқди.

Қўй-қўзиларнинг анчаси дарёнинг бериги қирғоғига чиққан эди. Хулкар қўлидаги қўзини энди ерга қўйди.

Аваз сурувнинг кетини тезроқ беҳатар жойга чиқаришга шошилар эди. Суюнбой ака унинг олдига югуриб бораётиб, оёни тагида бўтана сув шалп-шалп сачраганини сизди. Селнинг вағиллаши яқин бир жойда эшитилди.

Орқада қолган қўй-қўзиларни икковлашиб бериги қирғоққа чиқаришди. Шу пайт нима бўлди-ю, жуни ҳўл бўлиб оғирлашиб қолган ёш бир қора қўзи тик жойдан сирғаниб, юмалаб селга тушиб кетди.

Даранинг четидаги қоятошга бош уриб қайтиб кетаётган кучли сел оқими қўзини бир кўмиб, бир кўрсатиб, сойнинг ўртасига олиб кета бошлади.

Қизишиб кетиб, хавф-хатарни унутган Аваз қўзининг орқасидан югурди.

– Аваз! – Суюнбой ака унинг кетидан чопди. – Жинни бўлдингми, Аваз!

– Ҳозир олиб чиқаман!

– Аваз ака!!! – Хулкар қичқириб юқоридан унга қараб чопди.

Аваз тиззасигача селга ботиб тўхтади. Суюнбой ака, унга етиб келиб қўлидан тортди:

– Олиб чиқолмайсан! Дурустрок қара!

Сойнинг ўртасида сел шунчалик зўр эдики, катта-катта арчаларни тоғдан қулатиб келиб, лапанглатиб оқизиб ўтмоқда эди. Қўзини бир хасдай липиллатиб олиб кетаётган оқим ҳам даранинг ўртасига етиб қолган эди.

– Лаънати сел!.. Мен битта қил ҳам бермоқчи эмас эдим.

– Иложинг қанча, ука. Ҳалиям шукур қил! Бошқа одам бўлса ё сурувни бой берар эди, ё қўйларга қўшилиб оқар эди.

Аваз Хулкарнинг олдига чиқди. Момақалдирок узоқлашиб кетган, ёмғир секинлашган, фақат сел зўрайиб борар ва тобора қаттиқ шағирлар эди.

Хулкар кўзларини катта-катта очиб селга даҳшат билан қараб турар эди. Соч толалари хўл бўлиб ёноқларига ёпишган, ранги ўчган.

Агар Аваз оқиб кетса Хулкар ҳам уни қутқараман деб ўзини селга ташлаши аниқ эди. Аваз Хулкарга яқинлашганда шуни сезд-ю, эсон-омон чиққанларидан энди қувонди. Хулкарнинг хаёлини бошқа ёққа буриш учун:

– Гугурт сендамиди? – деди.

Қўйлар ўрмон ичига кириб паналашди ва жим бўлиб қолишди. Суюнбой ака тагига ёмғир кам теккан, ҳуж бўлиб ўсган қалин арчалар орасига кириб, қуруқроқ шох-шабба синдириб, гулхан тайёрламоқда эди.

Хулкар шалаббо бўлган ёмғирпўшининг устидан нимчасининг қўйин чўнтагини «тап-тап» уриб кўрди.

Гугурт шиқирлар эди.

Бутун бахт гугуртнинг қуруқ турганида бўлганидай, Хулкар севинч билан жилмайди. Шох-шабба синдираётган Суюнбой ака томон ўгирилиб:

– Раҳмат сизга! – деди.

Сел шовқинида Суюнбой ака буни ноаниқ эшитди-ю:

– Ха, ҳозир ёқамиз, ҳозир! – деди.

Оқдаранинг санглоғи Ойкўлни четлаб ўтар эди. Бу ердан бошланган сел Сирдарёга яқинлашганда қўшни сонлардан келган селларга қўшилиб, темир йўл кўпригини бузиб кетди, Фарход ГЭСининг деривацион каналига ҳам хавф солди.

Бу орада тоғда ҳаво очилиб кетган эди. Ёмғир ювган ўрмонлар офтобда қулф уриб турарди. Қушлар ҳеч нарса кўрмагандай басма-бас сайрашади. Тоғ ва осмон шундай тиниқ, нафас олиш шундай енгилки, кекса одам ҳам бу ерда мусаффо болалик пайтларини эслайди.

Мансуровлар тоғнинг пастроқ жойидаги сигир фермасигача «газик»да келишди, ёмғир пайтида ўтовда ўтириб тушлик қилишди. Чўпонларнинг қўшига машина чиқолмас эди. Ҳаво очилгандан кейин учови учта отга миниб, юқорига кўтарилиб кетди.

Улар ўтирган жойга сел келмаган бўлса ҳам, Оқдаранинг шаңирлаши қулоқларига чалинган эди. Баланд бир ёнада уларга Суюнбой ака билан Холбек дуч келди. Бошқа вақт бўлганда Ортиқ директорнинг олдида Холбекни «хотинингга феодалларча муносабатда бўлибсан» деб роса уришмоқчи эди. Аммо ҳозир Суюнбой ака Авазларнинг Оқдарада селда қолганини ҳикоя қила бошлагандан кейин, Ортиқ Холбекни ҳам унутди.

– Ишқилиб, ҳамма омон қолдими? – деди сабр-сизлик билан.

Суюнбой ака сурувнинг қандай қутқарилганини, охирида битта кўзининг қандай окиб кетганини айтиб берди.

– Оббо, ношудлар-эй! – деди Ортиқ кўзига ачиниб.

Суюнбой аканинг фаши келди:

– Ношуд бўлса бутун сурувдан ажрар эдинг! Аваз сенинг уканг бўлса ҳам, бечорани ҳалигача юзага чиқармайсан! Қўклам иккита кўзичокни топиб келганда «директор мени уришади» деб машинанинг кабинасига яширтирган экансан! Бизни билмайди деб ўйлайсанми? Энди битта кўзи окиб кетган бўлса, келган бало шунга урсин демайсанми?.. Ўргоқ директор, мен сиз бўлсам, шу Авазлардан бир хабар олар эдим. Оғзига кучи етмаганлар ҳар нарса деб юрибди. Лекин инсоф билан айтганда, бу тоғда ҳозир шулардан ўтадиган чўпон йўқ!

– Хўп, уларни қаердан топамиз? – деди Мансуров.

Ортиқ директордан хайикқани учун укасини орқаваротдан қойган эди. Мансуровнинг Авазга қизиққанини сезиб, жим бўлиб қолди.

– Шу тобда кўшларида бўлса керак, – деб Суюнбой ака Мансуровга Кўкёенанинг тагини кўрсатди.

Ортиқ йўл бошлаш учун отини олдинга ҳайдади.

Тор сўқмоқ қалин арчазорлар орасидан ўтар, кўп жойларда шохларни қайириб ёки эгар устига эгилиб ўтишга тўғри келар эди. Отлар орқама-орқа тизилиб боришади, баландга кўтарилган сари нафас олишлари оғирлашиб дам-бадам пишқиришади, гоҳо инқиллаб ҳам қўйишади.

Мансуров ўртада саман от миниб келмоқда эди. Орқадаги бияда ўтирган Замонали директорга Аваз билан Хулкарнинг уйланиш тарихини, Холбек билан ҳали ҳам «чап» эканликларини ҳикоя

қилишга тушди. Ортиқ ўзига ҳам гап тегизишдан хавотирланиб, қулоғини динг қилиб борар эди. Хайриятки, Замонали қисқа қилиб, кўп нарсани тапилаб ўтди-ю, Ортиқни ҳам тилга олмади.

* * *

Хулкарнинг эғнида қуруқ, озода кийимлари, оёғида қизил этикчаси. Чодир олдидаги топ ўчоққа қозон осиб ошга зирвак қовурипти. Ўчоқда ёнаётган арчага қора чойдиш тақаб қўйилган.

Меҳмонлар отларини тушовлаб қўйиб юборишган, узангиларини эгарларининг қошига илиб қўйишган. Ўзлари Аваз билан бирга қўйларни оралаб кўришпти. Хулкар кўшларига биринчи марта меҳмон келганидан жуда хурсанд, бояги сел машаққатини ҳам унутиб, ҳафсала билан палов пиширади.

Аваз ҳам директор йўқлаб келганидан севиначар эди, лекин акасининг Мансуровга ёқишга тпришаётганини сезиб, ўзини тутиброқ муомала қиларди.

Совлиқлар тушда ёмғирда қолиб дам ололмаганликлари учун энди қўтонда ўзларини офтобга солиб кавшаниб туришади. Мансуров тепасида қашқаси бор йирик бир қўзига қизиқиб қолди.

Ортиқ дарров Авазга шипшиди:

– Ушлаб кел!

Аваз қўзининг ёнидан бепарво ўтиб кетмоқчи бўлгандай секин юриб борди-да, яқин қолганда тез эгилиб, қўзини чаккон бир ҳаракат билан орқа оёғидан ушлади. Мансуров унинг ҳийласидан завқланиб кулимсиради.

Қўзи катта кўринса ҳам, Аваз уни снгилгина кўтариб, Мансуровга келтириб берди. Мансуров кўзини енгил деб ўйлаб бўшроқ олган эди, жуда огир экан, қўлини эгиб, тушиб кетишига сал қолди.

– Э, дурустрок бермайсанми! – деб Ортик укасини жеркиди.

Аваз «дурустрок олишлари керак эди-да», дегандай кулимсираб турарди. Мансуров ҳам кулди. «Мен дуруст олганимда ҳам сенинг билагингдаги куч менда йўқ, шуни тан олсам қутуламанми?» деган маънода Авазга бир қаради, сўнг кўзини ерга қўйди.

Ортик укасининг «фаросатсизлигидан» безовталаниб дарҳол эгилди ва қўзини директорнинг оёғи олдида тутиб турди. Аваз хижолат бўлиб четга қаради. Мансуров унинг фурури кучли йигит эканини пайқади. Мансуровнинг ўзи ҳам фурури йўқ одамни суймас эди. Шунинг учун Ортикқа секин:

– Қўзини қўйворинг, – деди. Сўнг Авазга мулойим боқиб сўради: – Шу неча ойлик бор?

Чопиб кстаётган қўзига қараб турган Аваз:

– Беш ойлик, – деди.

– Бир пуд келадими?

– Кўп келади. Ҳисорий қўзи тез катта бўлади-да.

Қўй-қўзилар яхши семирганлиги юрган пайтда аниқроқ билинар эди: думбалари лапанглаб орқадан итаргандай бўлар, ҳар қадам қўйишганда бошлари ва қулоқлари бир силкиниб олар эди. Замонали шуни айтиб сурувни мақтаган эди, Аваз:

– Тоғда бу йил ўт яхши, – деди.

– Бокилишига ҳам боғлик, ука, – деб Ортик ҳам энди Авазни мақтаб қўйди.

У нукул Мансуровнинг кўнглига қарар эди. Укаси бирорта кўполлик қилиб, директорни ранжитиб қўйишидан хавотирланар, шунинг учун Авазни мумкин қадар юмшатишни истарди.

Мансуров гавдали бир совлиқни кўрсатиб:

– Шунинг яхшилаб боқса юз килога борармикин? – деди.

– Ошса керак, – деди Аваз ва Замоналига юзланди. – Замон, сен айтувдингми? Дунёда ҳисор зотидан сервазн қўй бўлмайдими деб?

– Илгариги зоотехникимиз Сабоҳатхон айтган эди. Москвада, виставкада бор эмиш-ку, Муталлиб Мансурович, сиз кўрмаганмисиз?

Мансуров виставкада ичига сомон тиқиб, тирик қўйга ўхшатиб қўйилган қора ҳисорий қўйни кўрган эди, аммо у вақтларда бошқа соҳада ишлар эди, шунинг учун чандон эътибор бермаган эди. Ўша улкан қўйнинг вазни бир юз етмиш килога етишини ҳозир Замоналидан эшитди-ю, хижолат бўлди. Аваз уни хижолатликдан чиқариш учун гапни бошқа ёққа бурди:

– Лекин ҳисорий қўйнинг зоти бузилиб кетяпти-да. Шунга бир чора кўрилса бўлар эди. Дурагай қўйлар аралашиб, майдалашиб қоляпти.

– Сизнинг сурувингиз ҳаммаси ҳисорий чамаси? – деди Мансуров унинг сезгирлигидан мамнун бўлиб.

– Ҳа, фақат шу сурув яхши сақланган. Норбой ота ҳеч аралаштирмас эди.

– Бўлмаса, – деди Мансуров, – уч-тўрт йил шу сурувни қўйиб берамиз. Бу йил уч юз совлиқдан уч юз олтмишта қўзи олганмисизлар? Кузда шуларни ажратсак, яна бир сурув қўй бўлади.

– Ана сизга даромад! – деди Замонали Ортиққа қараб.

– Ҳа, қўй жонивор гавҳар-ку, – деб Ортиқ ҳам ён берди.

Бошқа сурувларга дурагай аралашиб қўйнинг майдалашиб кетгани тўғрисидаги гап Ортиқни жуда сергаклантириб қўйди. Чунки қўйлар майдалашишининг бир сабаби – йирик ҳисорий зотни семиртириб сотса, биттасига иккита-учта майда қўй берар, ортиб қолганини баъзи катталар чўпонлар билан бирга бўлиб ейишарди. Ортиқ гапни шу мавзуга яқинлаштирмаслик учун:

– Зоотехнигимиз кетиб қолди-да, – деди. – Қиз бола эди. Бизнинг шароитга чидай олмади. Зоотехник бўлганда, зотини яхшироқ хиллар эдик.

Аммо бу мавзунини ҳам Замонали Ортиққа қарши бурди:

– У қизни Давлатбеков ҳаммаларинг жуда қийнаб қўйдиларинг-да.

– Тоғнинг тиклигини ҳам биздан кўраверма, энди, Замонали! – деб Ортиқ кулги чиқармоқчи бўлди. – У қиз отда яхши юролмас экан. Бу тоғ яйловида бошқа транспорт йўқ. Нима қилайлик?

– Лекин отда юрадиган бўлиб қолувди, – деди Аваз. – Ўша Сабоҳатхон яна келса яхши бўлар эди.

Мансуров бу гапни аввал ҳам эшитган эди. Шундай бўлса ҳам, блокнотини олиб, ёзиб қўйди.

Ортиқ нохуш гаплардан тезроқ қутулиш учун Авазга «чойга таклиф қил» деган ишорани қилди.

Хулкар арчанинг соясига кўрпача тўшаб, жой қилиб қўйган эди. Мансуров боя Хулкар билан сўрашиб, уч-тўрт оғиз гаплашган эди. Ҳозир яна унга яқинлашиб:

– Келин, чодирни бир кўрсак мумкинми? – деди.

Хулкар нимадандир ташвишланиб Авазга қаради.

Аваз хижолатомуз кулди-ю:

— Майли, кўринг, — деди. — Боя сел ёққанда шамол чодирнинг бир ёғини очиб, нарсаларга ёмғир тегибди. Келинингиз шундан хижолат.

Чодир кичкина бўлса ҳам сариштали эди. Фақат тўрда тахланиб турган китоблар ва ёстикларда хўл довлар кўринар эди. Мансуров китобларни кўра бошлади. «Ўткан кунлар», «Кутлуг қон», Хемингуэйнинг «Чол ва денгиз»и, Толстойнинг «Хожимурод»и, сўнг яна Виктор Гюгонинг «Денгиз заҳматкашлари». Хаммаси ўзбекча.

— Денгиз кўп экан, ёмғир ҳам денгизни, топиб ёғипти-да, — деди Мансуров.

Кула-кула ташқарига чиқишди. Арча тагига тўшалган кўрпачага бориб ўтиришганда Замонали директорга:

— Оилали одамга чодир ўзи бўлмайди, Муталлиб Мансурович, — деди. — У куни келган синтетик ўтовлардан биттасини Авазларга берсангиз аломат бўлар эди-да.

Мансуров бу гапга жавоб бермади-ю, дастурхон ёзаётган Аваздан:

— Китобларни қайсингиз кўпроқ ўқийсиз? — деб сўради.

Аваз иссиқ чойнакни Хулкарнинг кўлидан олар экан:

— Келинингиз, — деди.

Мансуров Хулкарга ҳавас билан кўз ташлади. У бу жувон тўғрисида кўп нарса эшитган эди, унга дам-бадам қарагиси келар эди, аммо бировнинг хотинига қарайвериш яхши эмаслигини ўйлаб ўзини тутар эди.

— Синглим, печанчини битиргансиз? — деди Мансуров Хулкарга майин бир назар ташлаб.

– Саккизинчини.

– Сиз-чи? – сўради Мансуров Аваздан.

Чой қайтараётган Аваз пиёлага қараб туриб:

– Еттинчидан кетиб қолганман, – деди.

Мактабдан эрта кетиб қолгани Авазнинг кўнглида хали ҳам бир армон бўлиб юрганини Замонали билар эди.

– Лекин булар иккови бир-бирининг билимига тенг шерик, – деди. – Мен сирларини биламан.

– Қанақа сиримиз?

– Сир шуки, Хулкар нимаики китоб ўқиса хаммасини оқизмай-томизмай Авазга айтиб беради. Аваз ҳам чўпонликда нимаики бошдан кечирган бўлса, қаймоғини бузмай Хулкарга етказади.

Мехмонларга ярим ўгирилиб турган Хулкар Авазга қараб кулиб қўйди-да:

– Рост, бу кишининг саргузаштларини ҳам китоб қилиб ёзса бир сандиққа сиғмайди! – деди.

Ортиқдан бошқа ҳамма кулди. У Хулкарнинг тезроқ нари кетишини истаб унга зимдан ўқрайиб қаради. Келинларининг бегона эркакдан тортинмай кулишиб хазиллашаётгани унинг ғашини келтирар эди. У Мансуровдан ҳайиқса ҳам, аммо бу соҳада ориятни қўлдан бергиси келмас эди.

Хулкар Ортиқнинг қарашларидаги совуқ маънони сезди-да, уни бир боплагиси келди:

– Аваз акамнинг ўқимай кетишларига мана шу акалари ҳам сабаб бўлганлар, – деди.

Ортиқнинг ранги оқариб кетди, аммо Мансуровнинг олдида илжайишга тиришиб:

– Аниғини айтганда, – деди Хулкарга, – сен сабаб бўлгансан.

Мансуров хайрон бўлиб Авазга қаради. Ноқулай жимликда Аваз хижолат бўлиб деди:

– Э, бу эски гап, менинг эсимдан ҳам чиқиб кетган.

У ҳозир акасини аяётгани сезилиб турарди. Хулкар ўчоқнинг бошига кетди. Директордан бошқа ҳамма биладиган бу воқеа хаёлларини банд қилиб орага узоқ жимлик тушди.

Хулкар ошни сузиб келди.

– Кани, ўзинг ҳам ўтир, – деди Аваз.

Хулкар Авазнинг ёнига ўтирди-ю, даврага яна бояги илиқлик ва нафосат қайтгандай бўлди.

Аваз бугун селдан бирга қутулиб чиққанларидан бери Хулкарни дунёдаги энг яқин, энг ишончли бир дўстдек ҳурмат қилгиси келар эди.

Мансуров уларнинг ўзаро муомаласидан шуни сизди-да, завқи келиб, ёқимли бир гап қидирди:

– Қўпдан бери бунчалик маза қилиб палов емаган эдим.

– Тоғ ҳавоси шунақа, ҳамма нарсага маза киритади, – деди Хулкар. – Олингизлар, қолмасин!

Буларнинг қаршисида Мансуров ўзини жуда эркин ва оддий бир одамдек сезар, директорлигини ҳам унутиб, оғир яроғ-аслаҳасини счиб қўйган солдатдек дам олар эди.

Ошни еб, чой ичиб бўлганларидан кейин Мансуров яна ўша «яроғ-аслаҳани» елкасига олгандек жиддийланиб:

– Хўш, – деди ва Авазга қаради: – бугун селда кетган қўзини акт қиламиз. Сурувни қутқариб қолганларингиз учун раҳмат. Энди биздан нима талабларингиз бор? Сизларга нима керак?

Аваз бир лаҳза ўйланиб турди-ю:

– Энг катта талабимиз шуки, – деди, – бизнинг қишлоғимиз ҳам бутун камчиликларидан қутулиб, энг яхши жойлар каторига кирса... Шунга ёрдам берсангиз.

– Буни ҳаммамиз биргаликда қиламиз. Вакт керак.

– Ишқилиб, тезроқ бўлсин-да. Эрта-ю кеч радиомиз илғор қишлоқлар тўғрисида гапиреди. Биз орқада қолиб кетаётганга ўхшаймиз.

Хулкар жиддий туриб эътироз қилди:

– Келажак узоқ йиллар давомида қурилади. Бунга шошилмаслик керак.

Мансуров Хулкарга тили ширин болага қарагандай жилмайиб қаради-да:

– Келажак ҳақида кўп ўйлайсизларим, синглим? – деди.

– Аваз акам билан шу тўғрида баҳслашиб ҳам оламиз.

Мансуров Авазга мароқ билан тикилиб:

– Кани, баҳсларингни биз ҳам бир эшитайлик, – деди. Аваз ўпғайсизланиб Хулкарга қаради. Хулкар шўх кулимсираб:

– Айтинг! – деди.

Аваз Мансуровга юзланди:

– Энди биз содда бир ишчимиз, жўн қилиб айтсак кулмангизлар. Ҳозир одамга етишмайдиган таъсиқ нарсалар кўп. «Шулар ҳаммаси келажакда етарли бўлади» десам, Хулкар «ўшанда ҳам бир хил етишмовчиликлар бўлиши мумкин» дейди.

– Масалан, нима? Овқат, кийим, буюм? – сўради Мансуров.

– Булар етарли бўлар-а... Лекин... одамнинг қорни тўйгани билан кўзи тўймаса бекор. Ўзи тўқ бўлгани билан кўнгли тўқ бўлмаса яна қийин. Одамнинг усти бутун бўлгани билан кўнгли бутун бўлмаса яна бўлмайди. Билими, маданияти, обрўси етарли бўлгани билан виждони, одамгарчилиги етарли бўлмаса яна чатоқ... Шу чатоқликлар йўқ бўлса, нондан тортиб виждонгача, ишакдан тортиб

инсофгача ҳаммаси ҳаммага етарли бўлса – биз истаган келажак шу.

Мансуров чуқур тин олиб:

– Яхши! – деди. Сўнг бир лаҳза жим турди-да, кулимсираб сўради: – Гандан ишга ўтадиган бўлсак, ҳозир эр-хотин икковларингизга етарли бўлмаётган нарсалардан бири – бу чодир. Шундайми?

– Тўғри! – деб кулди Аваз.

– Замонали айтган синтетик ўтовдан биттасини берсак... қаршилигингиз йўқми, синглим?

– Йўқ, йўқ! – деди Хулкар севиниб.

Ортиқ ҳам ўзича қувониб қўйди: синтетик ўтовнинг нархи салкам икки минг сўм, ўзи талаш эди, бутун совхоз бўйича олтитами, еттита илғор бригадаларга берилган эди. Энди Ортиқнинг бригадаси ҳам шуларнинг қаторига кириши унга жуда ёқимли туюлди.

Мансуров отланаётиб Ортиққа тайинлади:

– Келтириб ўрнатиб бериш – сиздан.

– Хўп!

Замонали ҳам ўз таклифи ўтганидан хурсанд эди.

Шу тариқа мезбонлар ҳам, меҳмонлар ҳам бир-бирларидан жуда мамнун бўлиб ажрандилар.

35

Икки-уч қир нарида Турди ва Эшмурот ака боқадиган эркак қўйлар суруви чувалиб ёйилмоқда эди. Ортиқ билан Давлатбековнинг яшириқча қўйлари шу сурувда эди. Директор бораётганини Ортиқ боя фермада ўтирганларида бир подачидан айтиб юборган, «чой-пой қилиб, тайёрланиб турсин» деган эди.

Бу сўзларнинг тагидаги маънони фақат Турди яхши тушунар эди.

У Давлатбековнинг қирқ бешта ва Ортиқнинг ўн саккизта қўйини сурувдан бирма-бир айириб олиши ва директор келиб кетгунча шу яқин орадаги таниш чўпонларнинг сурувларига қўшиб қўйиши керак эди. Тоғда юриб кучга кирган салт қўй жуда чарс бўлади. Турди билан Эшмурот ака олтминдан ошиқ қўйни айириб олгунча роса қийналишди. Шунда ҳам Ортиқнинг қўйларидан учтаси айрилган жойида яна орқага қараб қочиб, сурувга қўшилиб кетди.

— Эгасиз қол-а, надарингга лаънат! — деб сўкинди Турди ва Эшмурот акага буюрди. — Ўша борини хайдаб кетаверинг. Булари қолса қолар. Бўлинг тезроқ!

Эшмурот ака ажратилган қўйларни қўшни совхознинг сурувини боқаётган таниш бир чўпоннинг қўйларига қўшиб қайтди. Иккови шу иш билан андармон бўлиб, сурув тўзғиб кетган, қўйларнинг бир қисми арчалар ва чакалакзорлар орасида тарқалиб юрар эди.

Ортиқ директор билан Замоналини сўқмоқдан бошлаб келаётганда икки ёна наридаги пасткам жилғада кучук вангиллаб, қўйлар маъраб, Турди қийкириб, бирдан тўполон бўлиб кетди.

Отлиқларга ўрмон орасидан ҳеч нарса кўринмас эди. Ортиқ ўгирилиб:

— Бир бало бўлди! — деди Мансуровга ва от чоптириб кетди.

Сурув чуваб кетганидан фойдаланган халиги гўштхўр айиқ шу пасткамликда қўйларга хужум қилган эди.

Шовқинни эшитган Эшмурот ака қўшдан милтиқ кўтариб югуриб келди. Бу ёқдан Ортиқ от чоптириб етиб борди.

Зирklar тагида айиқ билан олинган ва унинг зарбасидан чалнак бўлиб қолган катта бўйноқ ит вангиллаб жон бермокда эди. Зирklar ва буталардан бир қанчаси эгилган, синган. Шунга қараганда ит айиқ билан ҳазилакам олишмаган эди.

Қалт-қалт титраётган Турди нарироқда ўлиб ётган катта бир қўйни сўйиб ҳалоллашга тиришарди. Аммо қўйнинг сўйилган бўйнидан қўшникичалик ҳам қон келмади — демак, ҳаром ўлган.

— Нима бўлди?! — деб Ортиқ билан Эшмурот ака барабар қичқириб сўрашди.

— Айиқ! — деди Турди қалтираб. — Битта тўқлини кўтариб кетди...

— Сен қаерда эдинг, аҳмоқ. Қаёққа кетди? — бақирди Ортиқ.

Турди арчалар ва зирklar бир-бирига чирманиб ўсган томонни кўрсатди. У томонга от билан ўтиб бўлмас эди.

Ортиқ отдан сакраб тушди. Эшмурот аканинг қўлидаги қўштиғ милтиқни юлиб олди-ю, ўша томонга югурди.

Қўйлар яланглик жойда ғуж-ғуж бўлиб олиб, ваҳима билан маърашар ва қулоқларини «динг» қилиб атрофга аланглашарди.

Эшмурот ака ўлиб ётган семиз-симоби қўйга энди яхшироқ қаради. Эшитиб қулоғини кўтариб кўрди. Давлат қўйларида бўладиган сирға бунда йўқ.

— Э, бу Ортиқнинг қўйи-ку! Ўл сен, Турди, Ортиқдан балога қолдинг энди!

Турди сўқинди, кейин ғуж бўлиб турган қўйларнинг олдига чолиб борди. Битта симоби

қўйни ушлаб, қуловидан сирғасини чиқариб олди. Ў Ортиқдан кўрқар эди. Қўйнинг ўрнини тўлдириб қўшиш учун ўлган қўйнинг қуловини пичоқ билан тешди-ю, ҳалиги сирғани яхшилаб тақиб қўйди.

– Мана энди акт бўлади! – деди.

– Биров билиб қолса нима бўлишини биласанми?

– Ҳеч ким билмайди.

Ярадор ит энди жим ётибди. Афтидан, жон берган.

* * *

Ортиқ, қўлида милтиқ, арчаларга юзи тирналиб, анча жойгача югуриб борди.

Айиқ дом-дараксиз йўқолган, қалин ўрмонзорда ҳеч нарса кўринмас эди.

Ортиқ бир тепаликка чикиб, хансираб тўхтади, атрофга аланглаб қулоқ солди. Айиқ шу орада бўлса қўйни ташлаб қочармикин деган умид билан осмонга икки марта ўқ отди.

Милтиқ товуши тоғларда анча вақт гумбурлаб, акс садо бериб турди-ю, тинди. Жимлик.

Узоқда одамларнинг асабий гап-сўзлари, қўйларнинг маъраши эшитиларди, холос.

Ортиқ изига қайтди.

* * *

Эшмурот ака бўз ерни қазиб, бўйноқ итининг ўлигини кўммоқда эди.

Директор билан Замонали нарироқда туришарди. Турди уларга айиқ қандай хужум қилганини ваҳимали қилиб айтиб бермоқда эди.

– Етиб келгунимча шундай зўр итни бир уриб ялпайтириб ташлади-я. Менинг ҳам ўлишимга сал қолди...

Директор ўлик қўйга нохуш назар ташлади.

– Тўқлини олиб кетган бўлса, бу қўйни нега ўлдиради? – деди.

Кучукнинг устига тупроқ тортаётган Эшмурот ака бошнии кўтарди:

– Ит билан олишиб жаҳли чиққан-да. Айиқ ҳам уни кўрса қутуриб кетади. Қимир этса кўтариб отаверади.

Чакалакдан милтиғини елкасига оingan Ортиқ чиқиб келди.

– Етолмадим, – деди директорга. Сўнг Турдини уришиб кетди: – Шунақа йирткич айиқ борлигини билар эдинглар-ку. Фермага текканини айтиб огоҳлантирган ким эди? Нега эҳтиёт бўлмайсанлар?

– Қандай қилайлик, Ортиқ ака, ҳамма ёқ ўрмон, насту баландлик.

– Милтиқни ўқлаб юриш керак эди.

– Бу айиққа милтиқ билан ҳам бас келиш қийин-да, – деди Эшмурот ака. – Мерган одам бўлмаса, битта-иккита ўқ билан йиқилмайди. Кейин одамнинг ўзини ўлдириб кетади.

Мансуров бу айиқни совхоз молларига ҳали кўп хужум қилиши мумкинлигини ўйлади-ю:

– Наҳотки ораларингда биронта овчи йўқ? – деди.

Ортиқ жавоб бермай ерга қаради. Шунда унинг ўрнига Турди жавоб берди:

– Бор, мана, Ортиқ ака жуда ўтқир овчи. Ўтган йили зўр бир бўрини отиб олган эди.

– Шунақами? – деди директор Ортиққа илиқ бир назар ташлаб.

– Ҳа, армияда снайперликка ўқиган эдик, – деди Ортиқ ва Турдидан сўради: – Айиқнинг иини биладиганларинг борми?

– Суюнбой ака кўпдан бери зеҳн солиб юриб сезганмиш. Ҳу ана у Қизилтошнинг ўнгурида ини бўлиши керак дейди.

Турди қалин чакалаклар ва арчазорлар орасидан чиқиб турган қизғиш қоятошни ва унинг тагидаги баҳайбат бир ўнгури кўрсатмоқда эди.

Қуёш узоқдаги ўша қоятош ортига тушиб кетмоқда эди.

– Бўлмаса, таваккал, – деди Ортиқ. – Ўртоқ Мансуров, рухсат берсангиз, мен бир айиқ овлаб кўрай.

Директор унга бир оз хавотирланиб қаради-ю:

– Ҳозирми? – деди.

Директорнинг илиқ гапи ва хавотирланиши Ортиққа жуда ёқиб кетди. Ортиқ шу айиқни отиб олса директор билан яқин муносабат пайдо қилиши мумкинлигини сизди. Замоналига татибона бир назар ташлади-да:

– Йўқ, – деди, – ҳозир айиқ ҳам жуда безовта, ҳали-бери ўзини кўрсатмайди. Мен кечаси чиқмоқчиман.

Мансуров баҳайбат унгулга яна бир қараб кўйди-ю:

– Ҳар ҳолда, эҳтиёт бўлинг, – деди.

Ҳамма айиқнинг гапи билан бўлиб, ҳаром ўлган кўйнинг қулоғидаги сирғани махсус текшириб кўриш ҳеч кимнинг эсига келмади...

Тоғда отлик юриб ўрганмаган одамни юқорига чиқиндан кўра настга тушини кўпроқ қийнайди. Мансуров корнига ботаётган эгарнинг қошидан ўзини орқага тапилайвериб, узангига оёғини тирайвериб жуда толиқди. Тоққа чиққанларига ярим кун бўлгани йўғу унинг назарида, бир печа кун бўлгандай туюлади.

У орқада келаётган Замоналидан сабрсизланиб сўради:

– Ярми қолдимми?

– Ҳа, мана шу камга тушсак, нарёқда яна битта бароз бор. Кейин йўл текисроқ кетади.

Мансуров отини буриб, сўкмокқа кўндаланг қилди. Энди текисроқ турган эгарда бадани бир оз дам олиб:

– Нима-нима? – деди. У «кам» ва «бароз» деган сўзларнинг маъносини билмас эди.

Замонали қўлидаги қамчи билан ҳозир иккови тушиб бораётган тик йўлни кўрсатиб:

– Бароз мана шу, – деди. – Русчасига «крутой спуск». Хув тўғрида тоғнинг икки томони пасайиб келиб, кемтилиб қолган жойи бор-ку. Кичкина довоonga ўхшаб турипти. «Кам» дегани ана шу. Йўлимиз ўша камдан ўтади.

– Бу ернинг терминлари ҳам ўзгача, – деди Мансуров. Уни шу ўзгачалик қийнаб қўяётгандай безиллаб сўради: – Ҳали яна битта шунақа бароз борми?

– Лекин манзарани қаранг, Муталлиб Мансурович. Қоятошлар ҳам ипакдай майин кўрилади-я!

Офтоб қаршидаги тоғларнинг ортига ўтиб, уларни кўкинн нур пардаси билан чулғаб олган

эди. Шу нур пардаси ичида қоятошни ўрмондан ажратиб бўлмас, ҳаммаси бир хил ҳарир тўрдан тўқилгандай силлиқ, нафис ва енгил кўринар эди.

– Ипакдай майинлиги шу бўлса, – деди Мансуров кундузги селни ва боя айиқ ўлдириб кетган қўй билан итни эслаб. – Ёз бўйи бўлмаган ишлар бир кунда бўлса-я. Бирорта мухбир ёзиб чикса одам ишонмайди.

– Менинг бобом раҳматли айтувчи эди: «Баъзи-баъзи кунларни кўзга сургим келади, баъзи-баъзи кунларни қувлаб ургим келади». Бугун унақаси ҳам кўп бўлди-ю, мунақаси ҳам.

– Қанақаси?

– Мен мана шу табиатнинг гўзаллигини кўзга сургим келади. Қаранг: Кавказдан қаери кам? Швейцария тоғларидан нимаси ёмон?

– «Хар кимники ўзига, ой кўринар кўзига» деган мақолни эшитмаганмисиз?

– Хўп, Муталлиб Мансурович, тоғларнинг гўзаллиги писанд бўлмаса, одамларнинг гўзаллиги эътиборингизни тортгандир? Нахотки, шу табиатдаги гўзаллик бу ернинг одамларида зоҳир бўлмаса?

– Бу шоирона гапларингизни бирор газетада ёзиб чиқсангиз-чи? Беҳазил! Аваз Қамбаров билан хотини иккови бугун бир сурув қўйни селдан қутқариб қолганини ҳар қанча ёзсангиз ҳам кам.

– Сиз шунга ишонган бўлсангиз, бугунги кун ҳақиқатан кўзга суртадиган кун бўлипти, Муталлиб Мансурович! Ойкўлда бунақа одамлар кўп, фақат Давлатбеков билан Ортиқ Қамбаров уларни юзага чиқармай юрибди.

Мансуровга сўнгги гап унча ёқмади:

– Ортиқ Қамбаровнинг ўрнида сиз бўлганингизда айиққа қарши отланармидингиз?

– «Ха» десам мактанчоқлик бўлади. Шунинг учун «йўк» дейман. Ўзи Ортиқ ҳам Қамбаров эканлиги бежиз эмас...

Директор Ортиқдан бунақа дадиллик кутмаган эди. Унинг кечаси чиқмоқчи эканини эслади-ю, бирор шикаст етишидан хавотирланди. «Рухсат бериб ногўфри қилдиммикан» деди ичида.

– Муталлиб Мансурович, мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи бўлиб юрибман.

– Нимани?

– Ўша мен Воҳидовга ёзиб берган таклифлар, Ойқўлнинг тақдири... нима бўларкин?

– Кузгача ҳеч нарса бўлмаса керак... Мен Воҳидов билан Фиёсиддиновнинг олдида сизнинг таклифларингизни ёқлаган эдим...

Мансуров Бодомзор қишлоғининг олдида йўл бўйида бўлган гапларнинг тафсилотини Замоналига энди айтиб берди.

– Шу Давлатбеков ишдан кетса масала тезроқ ҳал бўлар эди-да, – деди Замонали ва Мансуровга «бўлим бошлиқларини ўзгартириш сизнинг қўлингиздан келади-ку», дегандай қилиб қаради.

Давлатбековни лавозимидан кетказишни Мансуров истаган пайтлар бўлар эди. Лекин бунга катта бир асос керак эди, чунки у Фиёсиддиновнинг ҳимоясидаги одам эди. Давлатбековнинг ўзи ҳам усталик қилиб тутқич бермай юрипти.

Мансуров буни Замоналига айтиб ўтирмади. Уни синамоқчи бўлгандай:

– Агар Давлатбеков кетса... ўрнига сиз бўласизми?
– деди. Замонали «ялғ» этиб Мансуровга қаради. Унинг тагидаги от ўт ейиш учун бошини ерга чўзди. Югanning учи Замоналининг қўлидан чиқиб кетди. У юганга қўл чўзар экан, «наҳотки мен

Давлатбековнинг ўрнини олиш учун курашиб юрган бўлсам» деган ўйдан қулоқларигача қизариб кетди.

– Бу нарсa менинг хаёлимга ҳам келган эмас, Муталлиб Мансурович, – деди Замонали ранжиган тўвуш билан. – Ҳозирги ишим ўзимга жуда яхши.

Мансуровга унинг қизарини ҳам, ранжиши ҳам алланечук жуда ёқди. «Халол йигит» деб қўйди ичида. Сўнг жилмайиб туриб:

– Хўп, майли, ҳозирча қистамайман, – деди ва отини пастга бурди.

Замонали индамай биясини унинг кетидан ҳайдади. Мансуров боягидай оёқларини узангига тираб, ўзини орқага ташлаб бароздан тушиб борар экан:

– Гап фақат Давлатбековда эмас, – деди. – Сўнгги икки-уч йилда қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилиш қанчалик мушкуллашиб кетганини сиз ҳам сезаётгандирсиз?

– Ҳа, ҳар хил чигалликлар чиқаётганини ҳамма гапириб юрипти-ку.

– Давлатбековлар мана шу шароитга мослашиб олганини-чи?

– Э, булар шахсга сиғиниш даврига ҳам жуда мослашган эди.

– Мана шунақа мослашувчилар ишни бузаяпти-да, ука, – деди Мансуров. – Тарих қайси томонга бурилса, булар дарров шу томонга «паррагини» тўғрилайди-ю, фақат ўзининг тегирмонини юргизишнинг пайида бўлади. Жамият нима бўляпти, халқ нима бўляпти – бу билан ишлари йўқ.

Мансуров дилидаги гапларни Замоналига айтиш билан кўнглини бўшатиб, енгиллашар, айни вақтда, уни ўзига яқин олишини билдириб, келажакдаги мушкул ва мураккаб ишларга тайёрлагиси келар эди.

Улар Қорабулоқнинг тепасига келганда сўқмок бўйидаги чакир тошлар орасидан бир тўп каклик париллаб учди. Арчалар устидан пастлаб учган какликларнинг аллақайсиси «кийк-кийк» деб кетаётгани аник эшитилиб турарди.

Замонали пастга қаради. Кечки қуёш ёғдусида Қорабулоқнинг суви эриган қалайдай ошшоқ бўлиб ялтиради.

* * *

Сув бўйида битта оқ «Волга» кўринди. Машинадан бериюкда турган икки киши тоғларга қараб ниманидир муҳокама қилишяпти.

Мансуров билан Замонали булоқ бўйига тушиб боришди. Ҳалиги кишилар нотаниш эди. «Волга»нинг номери ҳам узоқдан келганини кўрсатиб турар эди.

Машинанинг чанглари артаётган баланд бўйли озгин йигит отлиқларга ўгирилиб қаради. Шунда Замонали унинг бўртиброқ турган ёноқ суяклари ва сочи сийракланиб қолган чаккаларини кўриб суюниб кетди.

— Ие, Мадаминжон ака, келинг, — деб у билан оғдан тушиб кўришди.

Мадаминжон ҳорғин кулимсираб машинага ишора қилди:

— Иш жойим яна ўзгарди.

У Ойкўлдан қайтгандан кейин болаларини кўргани борган эди, Маъсудага кўп ғамхўрлик қилган халиги врач йигит Насимхонни учрағиб қолди. Эски дардлари яна янгиланиб, Мадаминжон Насимхонга ўз аҳволини айтиб берди. Гап орасида Ойкўл томонларни ҳам кўп таърифлади. Маъсудани шу тоққа олиб чиқмаганидан армон қилди.

Насимхон ҳозир соғлиқни сақлаш бошқармасида каттагина лавозимда ишлар, колхозчилар учун санаторий типдаги янги дам олиш уйи қуришга маблағ ундириб, энди шунга баҳаво бир жой қидириб юрар эди.

У Мадаминжонга: «Саргардонликни энди бас қилинг», — деди-да, уни ўзига ҳайдовчи қилиб олди. Кейин лойихачи инженерни таклиф қилди. Бугун уочвлари Ойқўлга чиқиб келишди.

Насимхон гавдаси чуваккина йигит бўлса ҳам, ўткир кўзларида ва ҳаракатларида алоҳида бир ғайрат сезилиб турар эди. У Мансуровнинг директор эканлигини билиб гапнинг пўскалласини айта қолди:

— Жойларингиз жуда баҳаво экан. Арчазорлар инсон соғлиғига қанчалик шифо эканини ўзингиз биласиз.

Афсуски, бу ерларда ободончилик кам экан. Бу ёғини ўзимиз иложи борица тўғрилармиз.

Замонали Мансуровга суюниб кўз таплади. Мансуров пенюнасини тириштириб:

— Ниятларинг яхши-ю, лекин бизда ҳам тапшиш кўп-да, — деди. — Райижрокомга учрадиларингизми?

— Аввал сиз билан келишиб, кейин учрашамиз.

— Бу ерлар яйлов, ҳар бир қаричи ҳисобли.

— Чорвангиз яйловда ўтлайверади, одамларнинг насибаси бошқа, — қулиб эътироз қилди Насимхон.

Замонали Мансуровдан ҳайрон эди: «Жон демайдами? Шу баҳона билан кўп ишлар битиб қолади-ку». Мансуров ҳам ичида «жон» деб турар эди-ю, фақат баъзи қийинчиликларни ҳозирдан меҳмонларнинг бўйнига қўйиб олмоқчи эди.

Насимхоннинг сўнгги жавоби унга ёқди. «Ҳа, дуруст, юқоридан бўладиган эътирозларга бу йигит

ўзи жавоб топадиган кўринади», — деди ичида. Аммо яна пешонасини ишқаб бошқа тўғрида эътироз қилди:

— Тоғнинг ичи совуқлик қилади. Қиш эрта тушиб, кеч кетади.

— Бизни ҳам шу ёғи ўйлантриб турибди.

— Ундай бўлса дам олиш уйини Ойкўл қишлоғида қуриш керак.

Замонали. Мансуровнинг ниятини энди фаҳмлади-ю, унга қойил бўлиб тикилди: агар дам олиш уйи қишлоқда қуриладиган бўлса, Ойкўл янада тез обод бўлади.

Насимхон ҳам сезгир йигит экан, коса тагидаги нимкосани фаҳмлаб қолди.

— Ўртоқ Мансуров, сиз билан мен тешани нукул ўз томонимизга чопсак, иш чиқмайди. Арра бўлиб, бирни у ёққа, бирни бу ёққа тортганимиз яхши.

Мансуров «сири» очилганини сезиб жилмайди.

— Хўш, Ойкўл нега тўғри келмайди?

— Чунки арчазорлардан анча узоқда. Ойкўлингизда сув ҳам оз экан. Ҳайронман, тоғнинг ҳар жилғасидан шунча сув чиқяпти...

— Санглоқларга сингиб кетяпти-да, — деди Замонали. — Мирзачўлдагидақа цемент нова қуриб, сув олиб борилса эди, Ойкўлнинг лалмикорликлари боғ бўлиб кетар эди. Сизларга мева ҳам керакдир ахир?

— Керагу, лекин мевани ўзимизнинг колхозлардан ҳам олиб чиқаверамиз. Бизга арчанинг нафаси билан биянинг қимизи зарурроқ. Ҳар қанча қимиз, сут-қатиқ бўлса совхозингиздан олаверамиз. Заводга ташиб юрмайсизлар.

— Лекин шу муносабат билан битта цемент ариқ қурилмаса, бу ҳаммаси бекор...

Насимхон билан Мансуров баҳслашиб кетишди. Бундан қатъи назар, дам олиш уйи қурилса Ойқўлга яна файз кириши Замонали учун шубҳасиз эди. У машинанинг ойнасини артаётган Мадаминжоннинг олдига келди. Буларни бошлаб келиб жуда яхши иш қилганини унга айтиб, миннатдорчилик билдирган эди Мадаминжон лаблари титраб:

– Мен ҳали раҳматга арзирли ҳеч иш қилганим йўқ, укажон, – деди. – Миннатдорчилигингиз бўлса раҳматли Маъсуданинг хотирасига айтинг. – Унинг тарихини Замонали ҳам эшитган эди. Мадаминжон давом этди: – Қолган умримни шунақа ишларга сарфлагим келади. Докторларга хизмат қилиб, касалларни тузатишга қўлимдан келганича ёрдамлашсам, кўнглимдаги доғ бир оз кетармикан дейман...

– ...Қаранг, – дерди Мансуров Насимхонга тоғларни кўрсатиб, – бунақа табиатни яна қаердан топасиз?

– Обод қилиш масаласи-чи?

– Мен ҳам шуни айтяпман. Бу табиат ҳар қанча харажатни ўн ҳисса қилиб қайтаради. Биргаликда обод қилайлик десаларингиз, марҳамат, бўлмаса... бошқа тоғларни ҳам кўринглар.

– Муталлиб Мансурович, – деди Замонали уларни муросага келтирмоқчи бўлиб. – Пастроқда бир жой бор. Арчаси ҳам қалин. Қишлоқ ҳам узоқ эмас.

– Бўлмаса бир кўрайлик.

– Юринглар.

Улар сой ёқалаб пастга қараб кетишди.

Ойсиз тун.

Баланд тизма тоғ ўзидан наридаги минглаб юлдузларни бекитиб ётибди. Ўрмонзор ён бағирлар, қоятошлар ва ўнгуллар кечаси бир-бирига чаплашиб, девордек қорайиб кўринади.

Осмоннинг ярмигача чиқиб борган бу баҳайбат деворнинг у ер-бу ерида чўпонлар ёққан гулханлар милт-милт қилади.

Елкасига милтиқ осган Ортиқ ўрмон орасида кетаётиб тўғрида милтиллаётган гулханни кўрди-ю, бунинг Авазларники эканини эслади ва бирдан укасини кўриб ўтгиси келди.

Қоронғи жилваларда тошларга урилиб оқаётган сувлар тун қуюқлашган сари қаттиқ шовуллайди. Ортиқ директорга «айиқни мен бир овлаб кўрай» деганда, тоғларнинг ҳамма ёғи шурга тўлиб турар, чўққилар тепасида қор йилтирар эди. Ҳозир ўша тоғларни таниб бўлмайди. Ҳамма ёғи қоп-қора. Ортиқ тикилиброқ қараса, устига тоғ босиб келаётгандай бўлади. Шу тоғнинг бир жойида ҳозир қутурган йиртқич яшириниб ётибди. Шу кеча балки у ўлар, балки... Ортиқни ўлдирар.

Ортиқ шуни ич-ичидан ҳис қилади-ю, бутун ҳаёти, аввалги ўйлари ва изтироблари кўзига бошқача кўринади. Директорга ёкиш ва лавозимида қолиш истаклари кўнглининг бир бурчагига тикилиб, кичкина бўлиб қолган. Ҳаёт-мамоғ туйғуси эса шу тоғдай улканлашиб кетган. Такдир ҳам Ортиққа энди ўзини бор бўйича кўрсатаётгандай... Шу туйғулар таъсирида Ортиқ кучли ва соф бир кишининг яқинида бўлишни истайди ва Аваз эсига тушади.

У Аваздан саккиз ёш катта бўлгани учун иккови бирга ўйнаб ўсган эмас. Ортиқ Авазни гўдаклигида кўп кўтарар, жонига текканда баъзан уриб-сўкар эди. Аваз тўққиз-ўн ёшга кирганда Ортиқ катта йигит бўлиб қолган, бир чеккаси шунинг учун ораларида дўстона яқинлик ва сирдошлик бўлмаган эди. Аммо туғишганлик меҳри зимдан ўсиб боришини Ортиқ армияга жўнаган куни сезган эди.

Ўша пайтда Кореяда қаттиқ жанглар кетмоқда эди. Америкаликлар бир-иккита бактериологик бомба ҳам ташлаган, уруш соғуғи узоқ қишлоқларда ҳам эсиб қолган эди. Шу сабабли Ортиқлар армияга одатдагидан жиддийроқ ва хавотирлироқ бир рух билан жўнашмоқда эди. Ҳарбий комиссарлик ҳам уруш вақтида армияга жўнаганларни кузатгандагидай оркестр чалдириб, митинглар ўтказган эди. Шунинг ҳаммаси сабаб бўлиб, Санам хола Ортиқни кузатиш пайтида кўн йиғлади. Қамбар ота нуқул «Ой бориб, омон кел, болам!» деган сўзларни такрорлар, унинг ҳам товуши товланар эди.

Ўн ёшли Аваз ҳам кузатишга келган эди. Катталардаги ҳаяжон унга ҳам ўтган, ҳозир алланечук бошқачароқ кўринаётган акаси кино қаҳрамонларини эсига туширар эди. Акаси энди қаҳрамон бўлиб кўринаётганда бирдан у билан ажрашиш кераклиги боланинг кўнглини чидаб бўлмас даражада эзар эди.

Кетадиганлар машинага чиқа бошлашди. Оркестр чалиб турибди. Ортиқ онаси ва дадаси билан кучоклашиб хайрлашди, сўнг Авазчанинг елкасига кўлини қўйди. Товуши ҳаяжондан олиниб, лаби титраб деди: «Хайр, ука, энди менинг ўрнимда ҳам сен қоласан, яхши йигит бўл!»

Шунда Аваз бирдан ўзини акасининг қучоғига отди, кўз ёшини кўрсатгиси келмай, юзини акасининг қўйлагига босди. Ортиқ ҳам таъсирланиб кетиб, уни қучоклаб олди. Укасининг мурғак гавдаси шундай ҳаяжон ва изтироб билан титрар эдики, Ортиқнинг ҳам кўнгли бузилиб кетди.

Ортиқ ҳозир ўша дамларни худди бугун бўлгандай жуда аниқ эслади. Сўнг бирдан аниқ эсига тушди-ю, вақтни билиш учун осмонга қаради.

Етти Қароқчи юлдузларининг бир қисми тоғнинг фарб томонига ўтиб кетган эди.

Авазларнинг гулхани энди яқиндан кўринди. Тўрткўз ит кимдир келаётганини сезиб ҳуриб чикди.

Аваз милтиқ ўқлаётган эди — айиқ қўшни сурувга ҳужум қилганини у ҳам эшитган эди. У милтиқни чодирга суяб қўйиб акасига пешвоз чикди.

Гулханнинг ёруғида катик ивитаётган Хулкар Ортиқнинг юзидан ва елкасидаги милтиғидан айиққа бормоқчи эканини пайқади-да, унга бирдан ҳурмати ошиб:

— Келинг, ака, — деди.

— Қалай, тинч ўтирибсизларми? — деди Ортиқ ҳам илиқ товуш билан. — Аваз, ҳалиги қўлчироғинг борми? Из кўришга керак эди.

Аваз ҳам акасининг алланечук майинлашиб қолганини сизди. Кафтга олиб қисиб-қисиб турса «ғиж-ғиж» этиб ёнадиган электр фонарчани чодирдан тошиб чикди.

Ортиқ укасининг чодирга суяб қўйилган қўштиғ милтиғини олиб кўрди.

— Бу ҳам шу, — деб милтиқни ёқтирмай жойига қўйди. — Бешотар бўлмади-да.

Аваз қўлчироқни унга берар экан:

— Суюнбой акам ҳам боряптими? — деди.

Суюнбой аканинг кўлида таёғи-ю, қўлтиғида кимнингдир чакмонидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ.

– Бу киши инини кўрсатиб қўйса бас, – деди Ортиқ. Сўнг Хулкарга юзланди: – Сув борми? Бояги ошинг зўр бўлган эканми, ҳали ҳам чанқатиб юрибди.

Хулкар чсалакдаги тиниқ сувдан бир чинни коса олиб келиб берди. Ортиқ сувни олар экан, Аваз унинг плаш тагидан белига боғлаб олган ўқдони ўққа тўлиб турганини кўрди. Сўнг кўзи акасининг чап кўлидаги қўшалоқ бош бармоғига тушди. Бу бармоқлар ҳозир Авазга боланинг бармоқларидай кичик ва нозик кўриниб, негадир раҳмини келтирди.

Ортиқни акалик меҳри тортиб келганини, ичи куяётгани олдиндаги мушкул ишнинг ҳаяжонидан эканини Аваз сезиб турар эди. Кечаси ўрмонда айикни бир-иккита ўқ билан йиқитиш жуда кийин эди. Ортиқ «бешотар бўлмади-да» деб қўркиб эмас, афсусланиб гапирган, Аваз буни ҳам пайқаб турар эди. Туғишганлардагина бўладиган иссиқ бир туйғу Авазнинг юрагини чулғаб олди.

– Шошманг, – деди у акасига ва чодирга кириб қалинроқ кийинди-да, ўқдонни олиб чиқди. – Бирга борамиз.

Ортиқ сувни сипқариб, Хулкарга бўш косани қайтариб бермокда эди. Авазга тез ўтирилди-ю, кўзлари йилтираб:

– Сен қўй, ука, – деди. – Кечаси хотининг ёлғиз...

Аваз белига ўқдонни боғламокчи бўлди, лекин боғламай туриб Хулкарга қаради. Бу қарашда савол, айни вақтда, ишонч бор эди. Хулкарнинг бугун Окдарадаги селда ўзини йигитлардай тутгани Авазнинг кўз олдидан кетмас, ҳозир у Хулкарга ўзига ишонгандай ишонар эди.

Хулкар эса «кундузги азоблар оз экан-да, куриб кетсин» дегандай эрига жавдираб қаради. Сўнг кўз кўзга тушганда, Авазнинг унга ишониб шундай қилаётганини, акасини ёлғиз юборишдан кўра Хулкарни ёлғиз қолдириш осонроқ эканини сизди.

– Майли, ака, борсинлар, – деди Хулкар Ортиққа.
– Ўша маймоқ мени ҳам хавотирлантиравериб жонимга теккан.

– Сен бугун уни ўйлама, – деди Аваз. – Бугун қорни тўқ, бу ёққа келмайди.

Суюнбой ака Аваз билан Ортиқни тоғнинг кунботиш томонидаги ўнгурга эргаштириб кетди.

Улар ўрмон ичига кириб гойиб бўлди-ю, ўша томондаги катта бир тепалик Хулкарга худди айиққа ўхшаб кўрина бошлади. Тепанинг қиррасида тиккайиб турган ўрмон айиқнинг елкасида Хулкар кўрган ёйсимон жунини эслатар эди.

Қаршидаги тоғ ортидан яримта бўлиб ой чиқди. Унинг кемтиги юқорига қараган эди.

* * *

Суюнбой ака Ортиқ билан Авазни ойдинда қорайиб турган ўнгурнинг ёкасига бошлаб келди.

Кундуз қизғин кўрнган баланд қоятош ҳозир ой ёруғида ҳаво ранг тус олган, қалин ўрмон орасидан улкан бир кал бошга ўхшаб чиқиб турар эди.

Қоятош билан ўнгур оралиғида эни икки қадам келадиган бутазор йўлак бор эди. Айиқ ўз инига шу ердан ўтар эди.

Ортиқ қўлчирикни «ғиж-ғиж» қилиб ёқди. Аваз ерга чўккалаб:

– Мана, изи бор, – деб шивирлади.

Ёмғирдан кейинги лойқада мухрланиб қолган иккита изнинг нимасидир гўдак товонини эслатар эди. Аммо бу «гўдакнинг» панжасидан қолган излар катта одамнинг изларидан ҳам йирикроқ эди. Шу изга қараганда айиқ ишига томон ўтиб кетган эди.

– Ёзда кўп ётмайди, – пичирлади Ортиқ. – Гўшт еб чанқаса хали замон чиқади. Сув қайси томонда?

– Бу ёкда, – деб Суюнбой ака орқа томонни кўрсатди.

– Бўпти, сиз бораверинг, – шивирлади унга Ортиқ. – Биз ҳаялласак Хулкардан хабар олиб қўйинг.

– Хўш, – деб Суюнбой ака қайтиб кетди.

Шабада кечаси корли чўққилар томонидан эсар эди. Ортиқ шабадага қарама-қарши томондан айиқ ҳид ололмайдиган бир жойни танлади.

Турдининг чакмони билан телпагини Суюнбой ака қўлтиғига қисиб келган эди. Ортиқ шуларни катта арчанинг олдидаги бир ниҳолга одамга кийгизгандай кийгизиб қўйди.

– Кўрса хурқади-ку, – шивирлади Аваз.

– Кўриб тўхтаган захоти отаман. Агар бир ўк билан йиқилмаса, шу чакмонга хужум қилади. Тушундингми? Унгача мен орқага чекиниб яна отаман.

Аваз акасининг хийласини ёктириб ичида кулиб қўйди, сўнг қоятош этагига тармашиб ўсган қалин бир бутанинг орқасига ўтди. Ака-ука йўлакнинг икки четида ётиб айиқни пойлай бошлади.

Атроф жимжит. Фақат ҳар замонда ҳаққуш «кўўк» деб ҳазин ва чўзиқ товуш билан нола чекади.

Ой унча баланд кўтарилмай ғарбга орди-ю, энди кемтиги пастга қараб қолди.

Хулкар ҳамон гулхан ёқиб ухламай ўтирар ва Авазлар кетган томонга қулоқ солиб ўқ овозини кутар эди. Кундузи селда қолиб ва меҳмон кутиб чарчаганининг устига кечаси бу ташвиш ҳам қўшилиб, унинг туйғуларини жуда нозиклаштириб юборган эдими ёки чиндан ёмон бир хатар бормиди, хар ҳолда, Хулкарнинг кўнгли ниҳоятда безовта эди. Аваз бирда-ярим каклик, кийик отар эди-ю, аммо бунақа катта овга биринчи чиқиши эди. Ортик ҳам айиқ овини бир марта кўрган, бироқ ўзи отган эмас эди. Хулкар шуни ўйлаган сари, уларга бир шикаст бўлишини олдиндан сезаётгандай юраги увушар эди.

Тун яримдан ошганда Сўюнбой ака Хулкарнинг олдига келди.

— Бирпас мизғиб ол, синглим, кўнглинг алағда бўлса, мен ўтириб тураман, — деб уни кўярда-қўймай чодирга киргизиб юборди.

Хулкар чодирнинг кираверишига кўрпача тўшаб, счинмасдан ётди. У ётган жойдан тоғнинг қирраси ва тиниқ осмоннинг бир парчаси кўринар эди. Осмоннинг худди шу қисмида Хулкар юлдузлари осойишта милтиллаб турар эди.

Хавотирликдан кўзлари қалқиб кетаётган ва турли хаёлларга бораётган Хулкар шу гўзал юлдузлар тўпига тикилиб илтижо қилди: «Юлдузим, Хулкар юлдузим, ёрдам бер!»

Унинг ота-онаси «ўғил-қизларимиз Хулкар юлдузларидай кўпайишсин», деб, қизларига шу номни беришган эди. Лекин бечоралар бу ниятлар

етишмади. Отанинг жасади уруш вақтида Ўралда қолди. Онаси ҳам ёлғиз қизининг дийдорига тўймай вафот этди...

Хулкар адаш юлдузлардан кўзини олмай ўйланарди: «Наҳотки шу кўргиликлар оз бўлса? Айт, юлдузим, гуноҳим нима? Меҳнат билан муҳаббатдан бошқа нима айбим бор?»

Бири қўйиб, бири порлаётган тўп юлдузчалар унинг илтижосига бепарво, ўз жимир-жимирларидан ўзлари завқлангандай шўх-шўх кўз қисишади. Гоҳ еттита бўлиб кўринишади, гоҳ тўкқизта. Хулкар уларни аниқроқ санамоқчи бўлди-ю... кўзи уйқуга кетганини сезмай қолди.

* * *

Ой ҳам ботиб кетди. Сахарга яқин ҳаво анча совуқлашди. Бир жойда кимирламай ётаверишдан қунишган Ортиқ милтиқни қўлдан қўймай Авазга яқинлашди. Шивирлаб:

— Ўнгурининг нарғидан чиқиб кетганми дейман-да! — деди. — Совқотмадингми?

Ортиқ совуқдан титрар эди.

— Йўқ, — деб Аваз плашини ечиб акасига узатди: — Манг, менинг пахталигим бор.

Ортиқ плашни шалдиратмасликка тиришиб кияр экан:

— Кун чикқунча кутамиз, — деди. — Аваз, гап ўша. Мен от демагунча отмайсан. Томоша қилиб тураверасан.

«Ўзига ишончи керагидан ҳам ошиқ-да» — деди Аваз ичида. Аммо акасига:

— Бўпти, — деб шивирлади.

Тонг бўзарганда Авазнинг кўзи илинган экан. Лекин бутун борлиғи сергак бўлгани учун қоятошдан

тушган бир тошчанинг шитирлашидан чўчиб дарров кўзини очди.

Милтиғини қисиб, тошча тушган томонга қаради. Ортиқ ҳам ўша томонга кўз тикиб турар эди.

Суюнбой ака айикнинг инини аниқ билмас экан. Айик Ортиқлар кутган ўнгурдан эмас, тепадан, қўл етмас қоятошнинг аллақайси ковагидан чиқиб келмоқда эди. Пайпоғи юмшоқ бўлгани учун кадам товуши эшитилмас, факат ўсиқ оқ тирноқлари тошга тегиб сал-сал шиқирлар эди. Аваз айик келаётган томонда ўтиргани учун бу шиқирлашни тонг сукунагида анча аниқ эшитди. Аммо бунини бирор қушнинг кадам товуши деб ўйлади.

Шу пайт тошдан сскин тушиб келаётган сарғиш-кўнғир айикнинг баҳайбат елкаси кўриниб қолди. Турдиларнинг итини ўлдириб, қўйини олиб кетган айик шу эди. Елкасидаги жуни елдай тиккайиб турипти. Қоятошнинг қирраларини олдинги оёқлари билан одамдай қучоқлаб шошилмай пастга тушар экан, гавдаси беҳад катта кўринди.

Аваз тез акасига ўтирилди.

Ортиқ айикни қоятошдан бутазорга тушган пайтда кўрди-ю, милтиғини дарров унга тўғрилади.

Аваз яна айикқа қаради.

Бу орада пастга яна битта айик тушиб келган эди. Буниси хиёл кичикрок, афтидан, урғочиси.

Авазнинг тили музлаб кетгандай бўлди. Унинг назарида, юқоридан яна беҳисоб айиклар тушиб, аввалгиларига қўшиладигандай туюлди. Ака-ука ўнгур бўйида шундай тор жойда ўтиришар эдики, айиклар кўпланиб хужум қилса, бу йўлак уларни йиртқичларга осонгина тутиб берар эди.

Кейинги айик хушёррок эди чамаси, ниҳолга кийгизилган чакмонни биринчи бўлиб кўрди.

Катта айикнинг пастки лаби осилган, сарғиш тишлари кўришиб туради, қора тили билан юқори лабини ялаб кўяди – чанқаб келаётган бўлса керак. Ҳозир у ҳам чакмон билан телпакни кўрди-ю, кўзлари йилтиллаб, хид олмоқчидай ерга бош эгди ва дўриллаган вазабли бир товуш чиқарди.

Айикнинг ўнгурдан чиқишини кутиб пастроқда ётган Ортик ҳали уларнинг иккинчисини кўрган эмас эди. У олдинги ёлдор айикнинг бошини мўлжалга олиб тегишни босаётганда айик бирдан энганди, ўқ унинг елкасини сидириб ўтди.

Айик оёриқдан бир силкинди. Ўқ гумбурлаши ва айикнинг даҳшат солиб бўкириши бир-бирига уланиб, тоғларни ларзага келтирди.

Ярадор айик милтиқнинг тутуни кўринган томонга ташланди. Иккинчиси унга эргашди.

Ортик шоша-пиша аввалги мўлжаллаб қўйган жойига чекинди. Аммо айикларнинг кўзи у ўйлагандан ўткирроқ эди. Улар ўқ отган одам қасққа чекинганини кўриб қолишди ва ниҳолга кийдирилган чакмонга қарамай, Ортиққа ҳамла қилишди.

Аваз катта айикнинг қутурган башарасини, елкасидан тирқираб чиққан қонини, қонга беланаётган сарғиш-қўнғир жунини яқингинадан кўрди. Ортиқнинг милтиғида фақат битта ўқ қолгани, айиклар унинг устига бостириб бораётгани Авазнинг хаёлидан чакмоқ чақиб ўтди.

Аваз олдинги айикқа ўқ отиб, кейин ўрнидан туриб кетдими ёки чўккалаб туриб отдими, аник эсида йўқ. Жон-жаҳди билан қийқиргани ҳам ўзига гўё узокдан эшитилди.

У ўқ отгандан кейин эркак айик гандираклаб кетди. Авазнинг ўқи айикнинг олдинги оёғига тегиб, суягини синдириб ўтган эди.

Авазнинг қийқириб чиқишини ва ўқ отишини кутмаган айиқлар бир лахза довдираб қолишди. Урғочи айиқ саросима бўлиб тўхтади. Каттаси икки орқа оёғига турди. Яна ўқириб Авазга ташланди.

Аваз ҳам, Ортиқ ҳам милтиқларида қолган ўқларини деярли бир вақтда шу айиққа қараб отишди.

Бу ўқларнинг аллақайсиси тикка турган айиқнинг юрагига тегди. Айиқ гурсиллаб ағанади. Эркагининг йиқилганини кўрган урғочи айиқ тез орқасига қайтди, буталар орасидан ўтиб, ўнгурга тушиб қочди.

Йиқилган айиқ сабза ўтларни қонга белаб силкинар ва кўнгилни беҳузур қиладиган товуш билан хириллар эди. Ортиқ ўзига яхши итоат этмаётган титроқ қўллари билан милтиғини яна ўқлади-да, айиқни қулоғидан отиб жим қилди.

Қоп-қора товонлари одам товонига ўхшаб кетадиган, қора тили осилиб қолган айиқ энди зирк тагида дўнгдай бўлиб қимирламай ётар эди.

Аваз унга орқа ўқириб, тошнинг устига ўтирди. унинг оёғи тахир бўлиб кетган, юз мускуллари асабий учар эди.

Ортиқ унинг ёнига келиб ўтирди-ю, энди титроғи сал босилган қўллари укасининг елкасига ташлади. Ҳансираб:

– Хайрият, сен тўхтатдинг, – деди. – Бўлмаса мен тамом бўлувдим.

– Ёлғиз бўлсам мен ҳам тирик қолмас эдим.

Аваз ўрнидан турди. Оғир ва нотекис қадамлар билан пастга, сув бўйига тушиб кетди.

Туш пайти. Турди айикдан шилиб келинган гиламдай катта терига туз сепмокда эди. Авазларнинг чодирда бир ухлаб турган Ортик ташқарига чикди. Керишиб, кўзларини офтобдан қисиб, Турдига қаради-ю:

– Қалай, – деди, – айикнинг қорнидан қўйишгни топдингми?

– Ха, жунига аралаштириб роса еган экан жониворни. Қорнини ёриб бир аламдан чикдим-да, Ортик ака. Аблах, гўшт еб шундай семирибди!.. Катта сойда рус геологлар бор эди. Айик гўштини яхши кўрамиз дейишувди. Чақириб келиб сотдим. Мана пули! Олинг!

Ортик букланган қизил ўн сўмликларга қаради-да:

– Ўзинг олавер, – деди. – Мен энди келиб-келиб овимни сотаманми?

– Бўлмаса, битта кўзи олиб кўяман, – деди Турди. – Катта бўлса тандир кабоб қиламиз.

– Майли.

Аваз қўйда эди, акасини жўнатиш учун юқоридан тушиб келди.

– Лекин қойилмиз сизга, Ортик ака, – дерди Турди. – Тоғдай айикни қулатиб, бизни бир фалокатдан халос қилдингиз-а!

Ортик Авазга ўгирилиб қаради-ю, Турдига:

– Битта мен эмас, – деди. – Аваз ҳам яхши ёрдам берди.

Турдининг мақтови Ортикка жуда ёқар эди. Кеча оқшом бир бурчакка тиқилиб кичкина бўлиб қолган обрўпарастлик туйғулари энди ғалабадан кейин яна ўсиб, ўзини қўйиб бермокда эди. Қишлоқда ҳали уни қанча одам Турдига ўхшаб

мақтайди. Ортиқ буни олдиндан ҳис қилиб, камтар бўлишга тиришар эди.

– Директор ҳам роса хурсанд бўлар, – деди унга нима ёқишини найқаган Турди.

– Ха, яхшилаб ўраб бер, уйда ошлатиб олиб бораман.

Аваз акасидаги ўзгаришни сезиб таажжубланиб турар эди. Ортиқ айиқнинг териси устига энгашиб, корин томонини ағдариб турди-ю:

– Аваз, қара, – деди. – Иккинчи марта юрагини мўлжаллаган эдим. Теккан экан-да.

Шу билан у айиқни ҳақиқатан ўзи қулатганини исботламоқчи бўлар эди.

– Ха, энди, бир омад келди-да, – деди Аваз.

Ортиқнинг наздида укаси унинг мерганлигини тан олмаётгандай кўринди. Ака-ука иккови Турдидан алча узоқда, арча соясида ўтириб овқатланишаётганда Ортиқ Авазга писанда қилиб:

– Омад ўзи келмайди, ука, – деди.

Аваз унга синовчан назар билан тикилиб:

– Айиқнинг терисини директорга совға қилмоқчимисиз? – деди.

– Агар ёқтирса қиламан. Нима, сенинг кўзинг қиймаяптими?

– Терини эмас.

– Ха, нимани?

– Ортиқ ака, мен сизни бирда тушунаман, бирда тушунмай қоламан.

– Масалан?..

– Масалан... сиз мунча директорга ёқишга тиришасиз?

– Соддасан-да, ука. Битта мени шундай деб ўйлайсанми? Директорнинг ҳам ўзидан каттароқларга ёқишга тиришади. Юқориларга ёмон кўринган одам масъул ишда ярим йил ҳам ишлай олмайди.

– «Пастдагиларга» ёмон кўринса-чи?

– Бу ҳам ёмон. Лекин юқорида суяйдиганинг бўлса, «пастдагилар» суймаса ҳам беш-олти йил чидаб бериши мумкин.

– Чидашини қаёқдан биласиз?

– Чунки «пастдагилар» – денгиз. Денгизнинг бардоши зўр бўлади.

– Денгизнинг қаҳри келса итқитиб ташлаши ҳам бор.

– Ҳа, лекин кемангни яхши ҳайдайдиган дарға бўлсанг, денгизнинг ҳар қандай тўлқинларидан ошиб ўтаверасан.

– Ўтганда қаерга борасиз?

– Порлоқ келажакка! – деди Ортиқ кулиб.

Унинг кайфи чоғ бўлгани учун шоирона гаплар айтгиси келар, аммо бу гаплар баландпарвоз чикмасин деб ўзи олдиндан кулар эди.

– Бундан чикди, биз денгизнинг тўлқинига ўхшаб кемангизга елкамизни тутиб турар эканмизу, порлоқ келажак томон сиз ўзингиз борар экансизда?

– Нега? Кема борган қирғоққа тўлқин ҳам боради... Сен қилдан қийиқ кидирма, ука, мен омади гапни айтдим. Ҳали кўн нарсани билмайсан. Билиб қўй деяпман.

– Тўғри, мен кўп нарсани билмайдиган содда бир чўпонман. Лекин... очигини айтганимга хафа бўлманг... Шу чўпонлигимни сизнинг дарғалигингизга алиштирмайман.

– Ҳо-о! – деди Ортиқ овкат чайнашдан тўхтаб.

– Даминг баланд-ку. Қани, очикроқ гапир-чи, нима демоқчисан?

– Дарғаман дейсиз... Кеча директорга лаган бўлганингизни кўриб, уялиб кетдим.

Ака-ука лаганбардорликни қисқа қилиб «лаган» деб атар эдилар. Ортиқнинг гаши келиб, оғзидагини зўрға ютди.

– Тумшуғинг яна осмонга чиқиб кетяпти сенинг! Хушёр бўл, чўқиб кетадиган калхатлар бор.

– Чўқиса ҳам осмонда чўқисин, Ортиқ ака. Умр кишига бир марта берилади. Нахотки шуни ҳам бировларга пойи-патак бўлиб ўтказиш керак? Одам ўзининг фурури билан эркини байроқдай баланд тутиши керак эмасми? Мана, нон турипти. Агар менга «акангдай дарға бўласан, ўзингдан каттароқларга акангдай лаганлик қиласан» деса, ўлиб қолсам ҳам бўлмас эдим!

– Ҳа, энди, бўйинг етмагандан кейин «цуф сассик» дейсан-да!

– Борингки, сиз айтгандай бўлсин. Борингки, катгалар хушомадни суйсин. Лекин янги директоримиз Мансуров... Кеча мен сездим... лаганликдан ирганадиган одам экан. Агар сиз унга ёқай десангиз лаган бўлманг. Ўзингизни тутиб муомала қилсангиз ёқасиз.

Сўнгги гапда пичинг борлигини сезган Ортиқ:

– Ёқмасам ёқмаёқ қўя қолай! – деди. – Сенлардан ҳам қулоғим тинчийди. Керак бўлса олсин шу лавозимини! Ўзимнинг ҳам жонимга тегди!..

Ортиқнинг бу гаплари самимий эмаслигини бошқа ҳеч ким сезмаганда ҳам, укаси сезар эди.

– Тавба! – деди Аваз. – Эрталаб айикни алдай олмаган одам энди мени алдамоқчимисиз?

– Ҳали сен ҳам менга ишонмайдиган бўлиб қолдингми?

– Э, шу кетишда сизга Турди билан Исмат бободан бошқа ҳеч ким ишонмай қўяди.

– Балки менга сендақаларнинг ишончи керак ҳам эмасдир?!

– Кичкина бир қишлоққа катта бўлиш сизни шу кўйга солса... дунёда амалпарастликдан ёмон касал йўқми дейман-да!

– Гапни кўпайтирма!

Ортикнинг кўзлари косасидан ўйноқлаб чиқди. Газаби яна бир даража ошса, укаси билан муштлашиб кетиши мумкин эди.

Аваз ўрнидан турди.

– Ортиқ ака, сизда отамерос мардлик бор. Шу бўлмаса айиқ енгилмас эди. Бу мардликни айиқнинг терисига кўшиб топшириб юборманг, хали керак бўлади.

Аваз орқасига бурилди-да, юқорида ёйилиб юрган кўйларига қараб кетди.

Ортиқ ҳам ўрнидан турди. Тоғлар боягидай тиниқ, куёш боягидай чарақлайди. Аммо Ортиқда бояги яхши кайфиятлардан асар ҳам йўқ. Ўзи ўзига совуқ туюлади. Атроф ҳам гўё фэйзсиз ва кўримсиз бўлиб қолган. Авазнинг гаплари... Ортиқ уларни мулоҳаза қилиб кўришни истамас эди, чунки хотирасини кавлаштира, таъбини баттар тирриқ қиладиган нарсалар чиқишини билар эди. У ҳозир бир нарсани ҳис қилар эди: укаси унинг кўнглидаги бояги шодликни сўндирди...

Турди терини тузлаб бўлиб, яхшилаб ўраган, энди Ортикнинг отини ечиб келиб, айилини тортиб, маҳкамламоқда эди. Етти ёт бегона одам Ортиққа шундай партибийрону, туғишган укаси... «Бахил!» – деди Ортиқ Авазни ичида сўкиб.

Турди отни айиқ терисининг олдига стаклаб келди.

Бир четда симоби кўйнинг териси ҳам ўроғлик турар эди.

– Бу нима? – деди Ортиқ.

Турди ён-верига қараб атрофда ҳеч ким йўқлигига амин бўлгач, «сирни» очди:

– Ортиқ ака, кеча айиқ ўлдириб кетган қўйни та-ниганмидингиз?

– Йўқ.

– Ўша сизники эди.

– Бекор айтибсан!

– Худо урсин агар. Мана, терисига қаранг.

– Қулоғида сирғаси бор эди-ку!

– Мен совхознинг қўйидан олиб тақувдим.

Ортиқ воқеани энди тушуниб, бир лаҳза бақрайиб турди. Сўнг Турдига ўшқирди:

– Сен, бўри, мени ҳам ўзингга ўхшатиб ҳаромхўр қилмоқчимисан-а!

Бултур кузда Турди катта ҳисорий қўйлардан еттитасини сотиб, ўн бешта майдароқ дурагай қўй олган, ортиб қолган саккиз қўйнинг учтасини ўзи сўйиб еган, учтасини Давлатбековга, иккитасини Ортиққа берган эди. Турди шуни эслаб қулди:

– Нима еган бўлсак ўртоқ Давлатбеков билан ҳаммамиз бирга еганмиз... Юрагингиз така-пука бўлавермасин, Ортиқ ака. Бунинг айиқдан ўлганини директор ўзи кўриб кетди-ку.

– Тафтиш бўлса сирғасининг ўрни билинмайдими?

– Тафтиш кузда бўлади. Унгача семиртириб элтиб бераман.

Ортиқ бир лаҳза ўйланиб қолди. «Мана бу айиқ тирик қолса давлатнинг яна қанча молини қийратмасмиди? – дерди кўнглининг Турдига яқин бир жойи. – Бугун кечаси қилган ишинг бир қўйга арзимайдими?»

Аммо кўнглининг бошқа бир жойида Авазнинг товуши ҳам эшитилиб тургандай бўларди: «Кечаги ишингни бир қўйга сотасанми? Мардликнинг нархи шунчалик пастми?»

«Хе, шу мардлик ҳам жонимга тегди! – гижинди Ортиқ ичида. – Мен буларнинг қайси бирига мард кўринай? Қўлинг очик бўлса, яхши меҳмон келганда коньяк очиб, қўй сўймасанг, ким сени мард дейди? Юз йигирма сўм ойлик оламан. Беш болага етказайми, келди-кетдига етказайми? Бу дунёда мардлик ҳам нукул пул ейди!»

– Ўраб бера қолай, Ортиқ ака, топшириб юборарсиз.

– Ўра! – деди Ортиқ қатъий товуш билан. – Сенинг ҳам сўзинг ерда қолмасин, ўраб бер!

Турди уни жўнатиб, орқасидан тикилиб қарадида, «Ҳақиқатан, танти йигитку-я!» деб қўйди.

39

Товнинг тошларидан сирқиб чиққан чашмалар бағрида япроқлари бахмалдай товланган, ўзи толим-толим бўлиб пастга осилган гўзал бир гиёҳ ўсади. Поялари ўрнида сочдай қоп-қора ва майин, сочдай ингичка толалар. Шода-шода барглари шу толаларга битталаб териб чиқилганга ўхшайди. Қишин-ёзин баҳордагидай яшнаб турадиган, ҳамиша чашманинг шўх томчилари билан ўйнашиб ўсадиган бу чиройли гиёҳ – сунбул.

Сўнгги кунларда димоғи чов бўлиб, ўзини жуда бежавотир ва осуда сезаётган Хулкар сунбулнинг бир толимини узиб, сочига тақиб олди. Ғуж бўлиб ўсган зиркларнинг шохини қайириб, қорақанд доналарини териб ейишга тушди.

Қорақанд ҳали қорайиб пишмаган бўлса ҳам, қизариб қолган эди. Хулкар унинг нордонлигидан кўзларини қисиб, юзини буриштириб куларди:

– Вой, бирам кўп! Аваз ака, белбоғингизни беринг, териб олайлик.

Аваз пастда ёйилиб юрган қўйларини қайтариб ўтлоқ ёнига тўғрилади-да, хотинининг олдига келди. Белбоғини ечар экан, Хулкарга жилмайиб қараб қўйди.

Қорақанд суви Хулкарнинг лабларини қуюқ қизил рангга бўяган ва иягининг чуқурчаси устига чиройли бир хол қўйган эди.

– Нега куласиз? Манг, сиз ҳам бир татиб кўринг.

Хулкар Авазнинг оғзига уч-тўрт дона қорақанд солди. Шунда бармоқлари Авазнинг лабига майингина тегиб, этини жимирлатиб ўтди.

– Бунақада тўядими киши? – деб Аваз Хулкарга яқинроқ борди.

– Қанақада тўясиз бўлмаса?

– Кўрсатайми?

– Майли.

– Қимирламай тур... Кўзингни юм!

Хулкар кўзини юмди: аммо қовоқлари ва лаблари кулаётгандай пирпираб эди. Аваз уни белидан қучди-да, иягининг чуқурчаси устидаги қорақанд холидан ўпиб олди.

– Ха, айёр! – кулиб кўзини очди Хулкар.

От тақасининг тошга тегиб қарсиллагани эшитилди. Аваз товуш келган томонга қаради. Қаршидаги камдан ошиб келаётган икки киши кўринди. Бири пиёда.

Бири отлиғу яна битта эгарлоқлик отни етаклаб олган.

Улар берироқ келганда Аваз серёл қора отнинг устидаги мўйловдор Давлатбековни таниди. Пиёда бўлиб олган, сочлари ўсиқ бош яланг йигит елкасига фотоаппарат осган, калта энгли сарғиш кўйлагини қора шимининг устига тушириб қўйган.

Бу тошкентлик журналист йигит совхозга очерк ёзиш учун келган, Авазларнинг ишини Мансуровдан

эшитиб қизиқиб қолган эди. Директор бирга келишга вақт тополмагандан кейин Давлатбеков орага тушди.

Давлатбеков Авазни суймаса ҳам, ўз бўлимининг маиҳур бўлишини истаб, меҳмонни аввал Ортиқнинг уйига олиб келди. Ортиқ уларга ошланаётган айиқ терисини кўрсатди, қимиз ва коньяк қуйиб берди. Давлатбеков ўз бўлимининг сут ва ён топириш бўйича илғор эканини, Ойқўлга электр тушириш учун қанча меҳнатлар қилганини, айиқ отган Ортиқ билан Аваз ҳам унинг тарбиясини олиб ўсганини йўл бўйи меҳмоннинг қулоғига қуйиб келди.

Ҳозир Авазларга яқинлашганда Давлатбеков ўзининг энг яқин шогирдларини кўргандай севиниб:

– Ҳа, Тоҳиру Зухролар, ҳорманглар энди! – деди ва отдан тушди. Меҳмон билан уларни таништирар экан: – Бизнинг бешинчи бўлимнинг чироқлари булар, – деди. – Шу чироқларнинг ёруғини кўриб, мана, Тошкентдан бир қаламқаш келди. Чироқларимиз келажакда маиҳалга айланади. Қўйларга бир қаранг, меҳмон, бўрдоқидай семиртиришган! Ана шу чўнонлар фидокорлик кўрсатмаса эди, бунинг ҳаммаси селда кетар эди!

Аваз ҳайрон: у Давлатбековдан ҳеч қачон бундай мақтов эшитмаган, эшитаман деб ўйламаган эди. Ким бу одамни бунчалик меҳрибон қилиб қўйди экан? Мансуровми? Ёки сўнгги кунларда қилган ишлари чиндан ҳам ҳар қандай одамни – ҳатто Давлатбековни ҳам – унга дўст қиладиган зўр ишлар бўлганмикан?

Аваз ўзининг бу ўйидан хижолат бўлиб ерга қаради. Тошкентлик йигит, бир қўлида блокнот, бир қўлида қалам, Аваз билан Ҳулкарга устма-уст савол берар эди.

План, процент, қўй боқиш усули ва ҳоказолардан кейин йигит қалам ушлаган қўли билан пешонасига тушган узун сочини орқага сурди-да:

– Кечирасиз, – деди Хулкарга, – мумкин бўлса, сочингизга тақилган гиёҳнинг номини айтсангиз.

Хулкар уялинкираб, бунинг сунбул эканини айтди. Йигит блокнотига: «Сунбул таққан жувон» деб ёзиб, тагини икки марта чизиб қўйди. Кейин айиқ отилган ўнгури ва сел келган дарани бориб кўрди.

Унинг учи ингичка ялтироқ қора туфлиси бор эди, таглиги чарм бўлгани учун гоҳ тошда, гоҳ майин тоғ ўтида тойиб кетар эди. Аммо йигитнинг ўзи анча бақувват экан, чарчаш пималигини билмай роса юрди, ҳамма нарсани сўраб, билиб, блокнотини ёзувларга тўлдириб юборди. Охирида у Хулкар билан Авазни қўйлар ва тоғ манзаралари орасида икки қайта суратга олди.

Давлатбеков ўзини камтар тутиб, бир четда кулимсираб турар, тошкентлик йигит Авазларни ёқтириб астойдил иш қилаётганидан жуда мамнун кўринар эди. Аваз шу вақтгача Давлатбеков тўғрисида жуда ёмон фикрда юрганидан изза бўлди.

– Ҳадеб биз тушаверамизми суратга, ўзингиз ҳам келинг, Усмон ака, – деди. Шундан кейин учинчи суратга Давлатбеков ҳам қўшилди ва чўпонларига йўл-йўриқ кўрсатаётганга ўхшаб тушди.

Тошкентлик йигит билан Давлатбеков кечки пайт отланиб қайтиб кетинди. Йигит отда юриб ўрганмаган экан, нарироққача эгарнинг қошидан ушлаб борди-ю, тик жой келганда яна пиёда бўлиб олди.

Юқоридан буни кўриб турган Хулкар Авазга қараб кулди.

– Лекин ғайратли йигит экан, – деди Аваз жиддий товуш билан.

Давлатбековдай одамдаги ўзгариш, хусусан, Тошкентдай улуг жойнинг эътибори Авазни шундай тўлкинлантирган эдики, кўнгли ҳаприқиб-ҳаприқиб кетар эди. Хулкар ҳам ўзини одатдагидан бошқача сезар, қалбида кучли бир тошқин пайдо бўлганга ўхшар, бунинг нимасидир қувонтирар, нимасидир безовта қилар эди.

Эр-хотин кечаси анчагача ухламай гаплашиб ётишди. Гап орасида Хулкар Давлатбековнинг муомаласини эслаб:

— Ўлсин шу мўйлов, — деди. — Бизни машъал қилмоқчи эмиш. Ўзи шу машъалнинг ёруғида яхшироқ кўринмоқчидир-да!

Бу тахмин Авазга нохуш туюлди.

— Ке, қўй, ухлайлик, — деди.

* * *

Эртаси куни Аваз қишлоққа бориши, ойликни олиб, рўзғорга майда-чуйда харид қилини, анчадан беги кўрмаган ота-онасини ҳам кўриб, иложи бўлса, директор ваъда қилган синтетик ўтовни олиб келиши керак эди.

Хулкар ҳали сурувни ёлғиз ўзи боқиб кўрмаган эди. Шунинг учун Аваз эртароқ бориб тезроқ қайтиш ниятида кун чиқмасдан йўлга отланди.

Қўйлар энди қўтондан чиқиб, чодир ортидаги ёнадан ўрлаб кетишмоқда эди. Аваз отни етаклаб келиб, хуржунни эгарга ташлади-ю, Хулкарга бошдан-оёқ бир қараб олди.

Оёғида кичкина кирза этик. Эғнида сел куни кийган брезент ёмғирпўш. Унинг устидан Авазнинг эни уч энлик келадиган камарини боғлаб олган. Камарнинг тўқаси сўнгги тешигига қадалган бўлса

ҳам, Ҳулкарнинг бели ингичкалик қилиб, салқи бўлиб турипти. Сочини гулсиз қора дурра тагига йиғиб, дуррани ҳам йигитларнинг белбоғидек бошига танғиб боғлаган.

Кийимларининг дағаллиги Ҳулкарнинг юзидаги нафисликни янада бўрттириб кўрсатар эди. Бу нафисликни тоғда ёлғиз ташлаб кетиш Авазга жуда оғир туюлди.

У осмонга кўз ташлаб қўйди.

Эрининг кўнгли нотинч эканини сезиб турган Ҳулкар:

– Юрагингиз дукилламасин, булут йўқ, – деди.

– Тушдан кейин ёғадиган одати бор. Аслида сен борсанг бўлар эди-да, Ҳулкар.

– Сиз нима, ёзи билан тоғдан тушмайсизми энди? Мени деб ёввойи одам бўлиб кетманг, сочпочингизни ҳам олдириб келинг.

Аваз кулиб:

– Майли, бўлмаса, – деди. Ҳулкарга «ундай қил, бундай қил» деб йўл-йўрик кўрсатишдан ўзини тутди-ю, белидаги пичорини қини билан бирга счиб олиб, узатди:

– Ма.

– Буни нима қиламан? – Ҳулкар қиннинг йилтироқ мис пойнагига қараб қўйди.

– Айтиб бўлмайди-да. Битта-яримта қўй-қўзини ҳалоллаш керак бўладими...

Ҳулкар умрида товук ҳам сўймаган эди. Аваз айтган ишни кўз олдига келтириб бир сесканди. Аммо буни билдирмасликка тиришиб мийиғида кулди. Сўнг энгашиб, пичоқни қини билан этигининг қўнжига солиб қўйди.

Аваз кетди.

Хулкар ундан ўрганганини қилиб, сурувни чуватмасликка тиришар ва очик ёналарда олиб юрар эди.

Яхши боқилган сурувларда ўзига хос бир интизом бўлади. Серка ҳам, қўйлар ҳам чўпоннинг измига тез бўйсунди. Сал ишора билан чўпон истаган томонига бурилади.

Ҳозир ҳам серка Девдарага оша бошлаган эди, Хулкар олдинроққа ўтиб:

– Ча! – деди.

Серка ва унга эргашган совлиқлар дарров орқага қайтишди. Хулкарнинг завқи келиб: «Жониворлар-ей!» деб қўйди.

Ундан бир ёна парида Турди билан Эшмурот ака қўй боқишар, тепароқда Суюнбой акаларнинг суруви ёйилиб юрар эди.

Аваз отланиб тушиб кетганини улар ҳаммаси кўришган, энди Хулкарнинг қўй боқишини қизиқиб кузатишарди.

– Қўлида таёғи борми? Кўзим ўтмаяпти, – деди Эшмурот ака кафтини пешонасига соябон қилиб қарар экан.

Турди Хулкарга боядан бери тикилмоқда эди.

– Йўк, таёқ ушлагани уялган. Хипчин кўтариб юрибди.

– Лекин бало. Сурувни дўппидай қилиб боқаётганини кара.

– Эр деб шунака қилиб юрипти-я, – деди Турди.

У аёлларни яхши билмас ва Хулкар тўғрисидаги энг беҳаё гапларга ҳам ишонар эди.

– Эшмурот ака, – деди Турдининг кўзлари йилтиллаб. – Хотин халқи эрсираса ёмон бўлади дейишади-а!

— Ўзинг ҳам уйланганда биласан, ука. Бировнинг хотинига ола қарама.

— Эрининг ҳам меъдасига текканми дейман-да. Бўлмаса ёлғиз ташлаб ҳар ёққа кетавермас эди.

Эшмурот ака бу гапни давом эттиргиси келмай қўйларининг ортидан кетди.

— Мен қўшга қайтаман, — деди Турди унга, аммо катта бир қоятошнинг панасида ўтириб, Хулкарни кузата бошлади.

Тоғ чўққиларидаги оқиш булутлар кўпайиб, пастга оқиб тушмоқда эди. Аваз айтгандай, тушга яқин ҳаво айнади. Ёмғир ёрмади-ю, лекин ёналарга булут тушиб, намли туман ўрмалай бошлади.

Қўйларини баландга ёйиб чиққан Холбек ҳали ҳам қочиб юрган серкасини эрталаб Кийиктошда кўрди. Энди шу тумандан фойдаланиб, сурувини ўша ёққа хайдади. Серка сурувга илашса, уни ушлаш осон бўлар эди. Аммо кун ўтган сари ёввойилашиб кетаётган қора серка энди қўйлардан ҳам ҳуркар эди.

Зовни тўсган бир булутнинг тумани ўтиб кетиб, серканинг олди сал очилди-ю, яқин келиб қолган сурув кўринди. Серка тошма-тош сакраб юқорига қочди.

— Ажали етган дейман-да, ҳаром қотгурнинг! — деди Холбек Суюнбой акага. — Энди отиб олмасам бўлмайди! Ҳозир бориб милтиқни олиб келаман.

Холбек тез-тез юриб пастга тушар экан, ялангликдаги қўйлар орасида ниманидир қидираётган Хулкарга кўзи тушди.

Пастда туман тарқаб кетган эди. Арчазор сўкмоқда Турдининг қораси кўринди.

Хулкар қўйларни тўп қилиб, яна бир қараб чикди. Ҳаммаси бор. Фақат серка йўқ. Тўрткўз ит

сурувнинг четини айланиб юрар эди. Хулкар уни баландроқ бир жойга эргаштириб келди-да:

– Ёт! – деди. – Мен келгунча шу ерда ёт!

Ит кўзларини мўлтиратиб, у кўрсатган ерга бағрини бериб ётди.

Хулкар чопқиллаб зиркларнинг орасига кириб кетди. Холбек унинг ниманидир йўқотганини сизди. Турдини эслаб, «бу ёкда нима қилиб юрибди» деб хайрон бўлди. Сўнг секин Хулкар кетган томонга йўл олди.

Баланд арчалар тагидан ўтган сўқмоқда симоби чакмон ва кўзи телпак кийган Турди кўринди.

– Ха, Хулкархон, нима бўлди?

Сўқмоқдан чопиб келаётган Хулкар уни таниб, нарироқда тўхтади. Хулкарнинг юзи кизариб кетган, нафас олганда кўкраги тез-тез кўтарилиб тушар эди.

– Серка кўрмадингизми? – деди у.

– Боя шу томонда кўнғироқ жиринглагандай бўлувди.

У Хулкарга жуда майин, ҳатто меҳрибон товуш билан гапирар эди.

– Қаёқда, – деди Хулкар умид билан.

– Юринг-чи, – деб Турди уни пастдаги қалин накалакзорга томон бошлаб кетди.

Сўқмоқ тор бўлгани учун Хулкар ундан ортда борар эди. Бир оз юрганларидан кейин Турди Хулкарга йўл берди. Хулкар унга тенглашганда:

– Топсам суюнчи берасизми? – деди хиёл энтикиб.

Унинг мойлангандай йилтиллаётган кўзларини Хулкар энди яқиндан кўрди-ю, тез юриб ундан ўтиб кетмоқчи бўлди.

Турди уни енгидан ушлаб тўхтатди:

– Шошманг, Хулкархон, сизда икки оғиз гапим бор.

Ўнг томонда, арчага аралашиб ўсган зирклар ортида эчкининг маърагани эшитилди. Турди уни жўрттага бошқа томонга бошлаб кетаётганини Хулкар энди сизди. Енгини силтаб тортиб олди-да, эчки маъраган томонга чоңди.

Турди ундан тезроқ чоңиб, катта арчани айланиб ўтдию, Хулкарнинг қаршисидан чиқди.

Серка бу ердан кўринар эди. Кимдир уни ола чилвир билан зиркка боғлаб қўйган эди.

– Сизнинг ишингизми бу? – деди Хулкар Турдига.

Турди унинг босиқ гапираётганидан дадилланди.

– У ёғини сўраманг, Хулкархон, – деди ҳирс билан илжайиб.

Хулкар ўзини зўрлагандай қилиб кулимсиради:

– Мен билан хилватда учрашмоқчи эдингизми?

Агар Турди Хулкарга ўлкасини босиброк қараганда, унинг юзидаги кинояни сезар эди. Аммо Турдининг кўзлари тиниб, Хулкарни бошқача кўрсатар эди. У чакмонини ечиб кўкат устига ёйиб ташлади-да:

– Бирпас дам олайлик, Хулкархон! – деди. – Ўтиринг. Чарчабсиз.

Хулкар унга:

– Қани, сиз ўтиринг-чи, – деди.

Турди гапни чўзмаслик учун чакмоннинг четига сабрсизланиб ўтирди.

– Мана, сўзингиз мен учун қонун, – деди. – Энди ўзингиз...

– Хўш, нима гапингиз бор? – сўради анча нарида тикка турган Хулкар.

– Гапим шуки, ўшандаги сўлқилдок нонларингизнинг таъми ҳеч оғзимдан кетмайди.

Кечалари ухлай олмай чиқаман... Қани, нега ўтирмайсиз, Хулкархон? Келинг энди...

Хулкар унга ғазабланишга ҳам арзимайдиган бир тўнкага қарагандай қаради-ю:

– Сиз ўтирсангиз бўлди-да, – деди.

– Энди, ҳазилни қўйинг, Хулкархон.

– Йўқ, чин, – деб Хулкар истехзосини билдирмасликка тиришар эди: – Сиз еган ҳамсоялик нони жуда ҳалол нон эди. Сиз унга менинг тўғримдаги ҳаром гапларни ҳам қўшиб ебсиз-да, бўкиб қолибсиз.

– А?!

– Ҳа, энди ўтириб яхшилаб бўшаниб олинг.

Турди тагидан илон чиққандай сакраб туриб кетди.

Хулкар серкага қараб интилди.

Турдининг кўзини мойлаб йилтиратган хирс энди сўнган, юзлари оқариб кетган эди. У Хулкарнинг қаршисидан чиқиб, «сен-сен»лаб:

– Тўхта! – деди. – Масхара қиладиган одамнинг бошқа!

Хулкар унга совуқ бир назар ташлади-ю, индамай чан бериб ўтди. Серка қўнғирогини асабий жиринглатар, чилвиридан бўшамокчи бўлиб, бўғилар эди.

Хулкар чошиб бориб серка боғланган ола чилвирнинг тугунини ечаётганда Турди ҳам етиб келди. Тугунни ечдирмасликка тиришиб:

– Шошма! – деди. – Осмон бўлганингда ҳам мени серга уриб кетолмайсан!

Хулкар тугунни қўйиб юбориб, этигининг қўнжига энгашди-ю, Аваз бериб кетган пичокни олди. Чилвир серкани бўғиб таранг бўлиб турган жойига шартта пичоқ солди. Чилвир бир зарб

билан кесилди-ю, ундан бўшаган серка қўнғирогини қувноқ жиринглашиб юқорига чошиб кетди.

Кесик чилвир тугуни билан Турдининг қўлида қолди.

– Яна нима керак, суюнчими? – деди Хулкар.
– Суюнчини энди Аваз акамдан оласиз.

Турди бир издан чиққанича, ўзини ҳеч ўнглаб ололмас, лекин масхара бўлиб қолаверишни ҳам истамас эди. У Хулкарнинг қўлидаги пичоққа қараб:

– Пичоқ бизда ҳам бор! – деди ва кесик чилвирни отиб ташлаб, белини пайнаслади.

– Ундоқ бўлса мен билан пичоқлашасизми?

– Сен нимангга мунча кериласан? Мени кўркади деб ўйлайсанми?

– Йўқ, уялади деб ўйлаган эдим.

– Сендақа уятсиз хотиндан уяладиган аҳмоқ йўқ!

– Бўлмаса... бир шартим бор.

– Айт шартингни!

– Сиз ҳам бошингизга рўмол ўраб, мендақа хотин бўлиб келинг, кейин пичоқлашамиз!

Арчанинг панасида бу гапларнинг ҳаммасини эшитиб, боядан бери ўзини кулгидан зўрға тийиб турган Холбек энди бирдан хахолаб юборди.

Хулкар аввал бир чўчиди, кейин Холбекни кўриб, жилмайиб қўйди-ю, серкасининг кетидан чошиб кетди.

– Ўл бу кунингдан, Турди! – деб мазах қилиб куларди Холбек. – Мен сен бўлсам ўзимни зовдан ташлар эдим! Ўлиб кет! Бор, бошингга рўмол ўраб кел!

Юзи кўкариб кетган Турди ерга тўшалган чакмонини олиб кияр экан:

– Иштони йўқ тиззаси йиртиққа кулмаса экан-да! – деди. – Сени ташлаб Авазга тегиб кетганда

нега ўзингни зовдан ташламадинг? Нега рўмол ўрамадинг?

Холбекнинг кулгиси бирдан узилди. Турди аламини ундан олмоқчи бўлиб ғазаб билан давом этди:

– Кул, ҳа, нега кулмайсан? Ё хў тоғдаги серка ҳам сендан кулиб юргани эсингга тушдими?!

Холбек индамай унга яқинлашди.

– Шунча гап эшитиб ҳам ақлинг жойига тушмапти-да! – деди-ю, Турдининг кулоқ-чаккасига бир шапалоқ урди. Турди гандираклаб кетди, лекин дарров ўзини ўнглаб, Холбекнинг юзига қулочкаш қилиб мушт урди. Қўли темирдай қаттиқ экан, Холбекнинг кўзидан ўт чиқиб, лаблари карахт бўлиб қолди...

От миниб қишлоқдан қайтаётган Аваз сўқмоқнинг тепасида жикқамушт бўлиб олишаётган давангидай-давангидай икки йигитни кўриб, жиловни тортди.

Холбекнинг лаблари қонаб шишиб кетган, пиджагининг бир еңги елкасидан узилган. Турдининг ёқалари йиртилиб, пешонаси ғурра бўлган. У Холбекни мушт билан енголмагандан кейин белидаги пичоққа чанг солди. Холбек унинг тасмасидан олиб бир тортган эди, тасма заифлашиб қолган экан, пичоқ-мичоғи билан узилиб тушди. Шунда Турди Холбекнинг қорнига тепмоқчи бўлиб оёғини кўтарди. Холбек унинг ўша оёғидан ушлаб юқорига кўтариб юборди. Турди чалқанчасига йиқилиб тушди.

Холбек энди уни аямай урар эди:

– Бировларнинг хотинига тузоқ қўядиган сенмисан? Мана! Мана!

У ҳозир фақат Турдини эмас, ўзини эзиб юрган ҳамма дарду аламларни калтаклаётгандай бўлар эди.

Унинг зарбаларидан карахт бўлиб қолган Турди охири тик ёнадан пастга юмалаб кетди. Бир тўнкага белидан илиниб тўхтади ва бошини кўтарди.

Уларни ажратмоқчи бўлиб шошиб келаётган Аваз Турдига яқинлашди.

Турди қайтиб чиқиб Холбекдан аламини олмоқчи эди. Лекин Авазни кўрди-ю, кўрқиб кетгандай аланглаб ўрнидан турди. Холбекка қараб:

– Кўрдан таркаган ифлос! – деди. – Бошингга отангнинг кунини солмасам мен ҳам юрган эканман!

Турди пастга тушиб кета бошлади. Холбек унинг пичоғи билан узилган тасмасини кетидан отди.

– Чувинг тушипти, олиб кет!

Аваз энди Холбекка каради:

– Нима гап ўзи?

Холбек пишиб кетган лабларини сўриб қон аралаш туфлади.

– Нима гаплигини хотинингдан сўра, – деди-да, бурилиб нариги жилвага тушиб кетди.

* * *

Турди ўз қўшларига келиб чодирларини йиғиштира бошлади. Эшмурот ака:

– Нима бўлди? Ким билан муштлашдинг? – деган эди, Турди Холбекни сўкиб кетди.

– Палид! Сўкир авлоди! Садкаи қўшничилик кетсин булар! Кўчамиз! Отни олиб келинг.

Эшмурот ака хайрон эди:

– Қаёққа кўчамиз?

– Итқирганга. Бу ерда ўт ҳам оз қолди.

Итқирган дараси отда ҳам бориш қийин бўлган баланд ва кимсасиз бир жой эди. Эшмурот аканинг кўчгиси келмас эди. Турди энди уни уришиб кетди:

— Сиз ҳам менинг шайтонимни қўзғатдингиз! Хулкарни «бузук, касофат» деган ким эди?

Шунақа гапларга учиб расво бўлгани Турдига энди жуда алам қилмоқда эди.

— Одамни одам бузади, деганлари рост! Бу тоғда соғ юрай дессангиз олиб келинг отни, кўчамиз.

Эшмурот ака нима бўлганини энди фаҳмлади-ю, отга қараб кетди.

— Васвас босган ҳароми! — деб Турдини ўзича сўкиб қўйди.

Турди шошилар эди: Аваз ҳозир бориб хотинидан ҳаммасини эшитади. Хулкар яширолмайди, чунки Холбек Авазга «Хотинингдан сўра!» деб сирни очиб қўйди. Турди Хулкарга энг бузук аёлларга қилинадиган муомалани қилганини энди ўзи ҳам сезиб турипти. Бундай ҳақоратни ҳеч бир йигит кечира олмайди. Шунинг учун Авазлар билан чап бўлиб юрган Холбек ҳам бирдан Хулкарга бўлишиб, Турди билан муштлашган эди. Бир йилдан бери Аваз билан саломлашмай ва гаплашмай юрган Холбек боя беҳосдан унга гапириб юборди. Демак, иккови ярашди. Бу ҳам Турдига таҳлика солади. Чунки улар биргалашиб қасд қилса Турдини ҳар балога гирифтор қилишлари мумкин.

Буни Эшмурот ака ҳам тушунар ва жанжалдан узоқроқ юргиси келар эди. Улар шошилиб Итқирганга кўча бошлашди.

* * *

Аваз қишлоқдан жуда мамнун бўлиб қайтган эди. Мансуров ваъда қилган ўтовини берган, бир от кўтаролмайдиган бўлгани учун эртага уста Қамбар икки отга ортиб келиб, ўзи ўрнатиб берадиган

бўлган эди. Ойиси ҳам Авазни соғиниб юрган экан, бисотида борини олдига қўйиб роса зиёфат қилди, охирида:

– Ҳаммамиз сенларга тан бердик, – деди. – Ҳулқарингга айт, тоғда шунча юрди, бас, уйга қайтсин. Энди унга тил тегизадиган одам бўлса ўзим нима дейишимни биламан.

Аваз шундан хурсанд бўлиб, бир ашулани хиргойи қилиб келаётганда Холбек билан Турдининг муштлашуви устидан чиқиб қолган эди. Холбекнинг сўнгги гапидан кейин юраги «шиғ» этиб, отини қамчилади. Ҳулқарнинг олдига етиб бориб, нима бўлганини сўради.

Ҳулқар Авазни босиш учун кулиб туриб отнинг жиловидан олди.

– Қани, аввал отдан тушинг, нималар олиб келдингиз, кўрсатинг, кейин айтаман.

Аваз унинг осойишта юзига қараб: «Унақа ёмон гап йўқ шекилли», деб ўйлади ва отдан тушиб, икки кўзи тўла хуржунни эгардан олди.

– Ойимлар қалай? – деди Ҳулқар.

Аваз ойисининг гапларини айтиб бераётган эди, юқорига милтиқ кўтариб чиқиб кетаётган Холбекка кўзи тушди ва яна унинг бояги гапларини эслади.

– Нима бўлди, ўзи Ҳулқар? Турди нима қилди?

– Аҳмоқлик қилиб ссркамизни яширинча боғлаб қўйипти. Туман тушган эди, кўрмай қолибман...

Ҳулқар воқеанинг тафсилотларини айтмас, Турдини Авазнинг тирноғига ҳам арзимайдиган бир аблах, деб уни кулги қилиб гапирарди. У эри аччиқ устида Турдини бир нарса қилиб қўйиб, кейин балога қолишини истамас эди. Шунда ҳам Авазнинг кўзлари бежо бўлиб, паст товуш билан:

– Қани, пичокни бер-чи, – деди.

– Пичокни нима қиласиз? Мен айтадиган гапимни айтдим. Сиздан ейдиган калтагини Холбекдан еди. Энди яна шу ҳайвон билан тенг бўласизми?

Аваз бу гапларга қарши жавоб тополмас эди-ю, лекин қаттиқ ҳақорат еган одамдай, ички титроғини ҳеч босолмасди. Хулқар гапни бошқа ёққа буриб, унга яна Холбекни кўрсатди.

– Қаранг, бечора серкасини ушлолмай, отиб олгани кетяпти. Аввал шунга ёрдам берсангиз-чи?

Аваз индамай чодирга қараб кетди.

40

Қорли чўққига бориб туташган кўкиш қоятошлар яланғоч ва жимжит. Бу ерда арча ўсмайди, сувлар окмайди. Сукунат шундай теранки, баланддан эсан ўртача шамол тошларга урилиб бўғиқ ва улуғвор гувиллайди.

Қоятошлар оралиғидаги ялангликда эрта кўкламнинг барра майсаларини эслатувчи оч яшил майин кўкат ўсади. Уни «кийик ўти» дейдилар.

Шохларининг учи бир-бирига айкашиб кетган қочкин серка шу ерда ёлғиз ўтлаб юрибди. У кейинги пайтда анча ориқлаган. Ҳамма нарсадан ҳуркадиган бўлиб қолган. Кеча милтиқ кўтарган Холбекни узоқдан кўриб қолиб, одам юролмайдиган бузуқ жойларга қочиб зўрға қутулди.

Қочкин серка ўша ерда кийиклар тўдасига дуч келди. Ўн-ўн беш чоғли кул ранг-қизғиш эчкиларни шохлари буралиб кетган хайбатли така кийик бошлаб келар эди. Қора серка анча берида тўхтади. Така кийик бир қоятош устида ҳайкалдай қотиб унга хиёл тикилиб турди.

Серка унга яқин боришга кўрқди. Унинг оёқлари кийиклар юрган зовлардан юришга ярамас эди.

Туси ҳам қора эди. Ўзи ёшлигида «бичилган» эди.

Кийиклар уни четлаб ўтиб кетди. Улар кўп, хавф-хатарни бири бўлмаса бири сезади.

Пастдаги қўй-қўзилар ва одамлар ҳам ёлғиз эмас. Фақат серка ёлғиз. Унинг ишонадиган, суянадиган ҳеч кими йўқ. Ёлғизлик уни ҳеч нарсага ишонмасликка мажбур қилади. Ҳеч нарсага ишонмагани сари ҳар нарсадан ҳадиксирайди. Ҳозир ўтлаб юрганда ҳам дам-бадам бошини кўтаради, кулоқларини чимириб, атрофига олазарак бўлиб кўз ташлайди.

Серканинг кўркқанича бор: бир-бирига мингашиб ётган зўр харсанглар панасидан Холбек пусиб келяпти. Қўлида ўқланган милтиқ.

Холбек ҳам кўпдан бери ёлғизликдан азоб чекади, ҳар жилғада уни бир кўнгилсизлик кутиб тургандай, ҳамма нарсага ҳадик билан қарайди. Унинг ёлғизсираб юришига сабаб – отаси... Онаси унинг кўнглига яқин. Лекин онанинг қўлидан нима келади? Ўша куни онаси Холбекни фалокатдан қутқазиб қололмади-ку. Фалокат... Ҳа, Жаннатхоннинг ундан юз ўгириб кетгани Холбек учун энг зўр фалокат бўлиб туюлади. У хотинини яхши кўришини, усиз ёлғизлик чангалидан қутула олмаслигини энди аниқ сезади. «Нодон бўлмасам, – дейди ўзича, – уйланиб, шунча ой бирга яшаб, хотинимни севиш, севмаслигимни билмай юрармидим? Муҳаббат нималигини ундан айрилганда билармидим? Аҳмоқман, аҳмоқ!»

Синган рубобнинг торлари узилиб чарсиллагани унинг кулоғига ҳар куни неча марта эшитилади. Ҳар эшитилганда унинг юрагида нимадир чатнаб сингандай, Жаннатхоннинг меҳрини унга келтириб турган ришталар битта-битта қирқилаётгандай бўлади.

«Сен рубобни эмас, хотинингнинг дилини синдирдинг! — дейди ички бир овоз. — Ялиниб-ёлворсанг ота-оналарнинг ёрдами билан ярашишларинг ҳам мумкиндир. Лекин энди унинг аввалги меҳрини қайта тиклай олмайсан! Жонон чинни синса, чегалатган билан аслидай жонон бўлмайди. Ундан кўра тақдирга тан беру Мадаминга ўхшаб юравер».

Холбек энди қишлоққа боришга юзи чидамайди. Тоғда ҳам дардини тушунадиган бирорта сирдош дўсти йўқ. Ёлғизлик уни тегирмон тошидай эзади. Бу етмагандай, серка ҳам уни Турдига ўхшаганларнинг кулгисига қолдириб, қочиб юрибди.

Холбек серкага ўзини кўрсатмай юз қадамча яқин борди. Милтигини секин икки тошнинг орасига ўрнатди.

Қора серка шу тобда унга ёлғизликнинг қора тимсоли бўлиб кўринар эди. Тошдан ҳам ҳадиксирайдиган серка бир оғиз ўт еса, бир марта бошини кўтарар, номаълум бир хавф баданига титроқ солиб ўтарди.

Холбек серкани отиш билан уни ҳам, ўзини ҳам ёлғизлик чангалидан халос қиладигандай бўлар эди.

У секин ёнбошлаб, тепкини очди ва серканинг бошини нишонга ола бошлади.

Бирдан милтиқнинг мили рўпарасида кимнингдир боши, сўнг елкаси кўринди. Холбек шошиб милтиқни юқорига кўтарди.

Серкадан юз қадамча пастдаги қоятош панасидан Авазга ўхшаган бир киши мўралаб турар эди.

Холбекнинг ортида тошлар шақирлади. Чопиб келаётган Суюнбой ака:

— Отма, Холбек, отма! — деб каттиқ шивирлади. — Авазлар сурувларини ёйиб чиқишяпти. Юр, биз тепадан ёйиб тушайлик!

Холбек милтиқнинг тепкисини секин туширди.

Қора серка ўтлаб юрган ялангликни пастдан Авазларнинг қўй-қўзилари, юкоридан Холбекларнинг суруви ўраб олиб, бир-бирига қараб шошилмай ёйилиб келаверди.

Ўнг томон девордай туташ қоя. Серка фақат чап томондаги тик ёнада тўкилиб «оқиб» турган шағал тошларга ўзини уриб қутулиб кетиши мумкин. Серка қуршовни пайкаган заҳоти шу «оқар» тошларга қараб интилди. Аммо «оқар» тошлар ёнанинг тепасидан шағирлаб туша бошлади: Хулкар юкорида йўлни тўсиб турар эди. Серка шошиб оркага қайтди.

Орқадан Суюнбой ака келмоқда эди.

Икки сурув қўй уни икки томондан секин қуршаб келди-ю, бир-бирига қўшилиб кетди. Қора серка қўй-қўзиларни ва одамларни тан олмас, улардан ўзини олиб кочар эди.

Фақат Авазларнинг қизил серкаси қўнғироғини секин жиринглашиб яқинлашаётганда, қора серка қочмай турди.

Хулкар тошда, Аваз билан Холбек ялангликда жим туриб серкаларни кузатишарди.

Қизил серка оёғини бир оз кериб ташлаб, салобат билан қора серкага ёндашди ва унинг бўйинини хидлаб кўрди.

Қора серка ҳам ўзининг бир вақтлар шундай салобатли бўлганини ва қўнғироқ тақиб юрганини эслагандай титраётган тумшугини қизил серканинг тумшугига яқинлаштирди. Ундан хид олди-ю, эшитилар-эшитилмас маъради.

Эхтимол, у қизил серкадан «сенга ишонса бўладими?» — деб сўрагандир. «Ҳеч кимга ишонмасанг

ёлгизлик ичингни каламушдай кемирар экан!» – деб дардлангандир.

Серка бундай демаганда ҳам, Холбекнинг кўнглини шунга яқин бир ўй эзиб ўтмоқда эди. У Аваз билан Хулкарга қарай олмас, аммо улар қараб турганини бутун вужуди билан сезар, кўнгли юмшаб, кўзига ёш келарди...

* * *

Авазларнинг чодирини бир четда ўроғлик турипти. Унинг ўрнига усти оқиш чармдай йилтираб турган икки деразали чиройли синтетик ўтов ўрнатилган. Ичкарида кимдир ёғочга миҳ қоқар, ичи гулли матодан ишланган юмшоқ деворлар енгил деразалари ва эшиклари билан бирга липиллаб қўярди.

Хулкар ичкарига кирди-ю:

– Отажон, юринг, қўшнилар зиёфатга чақиряпти, – деди.

Радио учун столча ясаб миҳ қоқаётган одам Қамбар ота эди. У болағасини бир четга қўйди-да, қаддини тиклаб:

– Бу жуда аломат нарсаси экан, – деди. Ўтовни маҳкам ушлаб турган енгил «қобирғаларини» силкитиб кўрди: – Қара, ўтовдан корувли. Ичи ҳам пўстинга ўхшайди. Ёғин-сочин, қиш-қиров писанд эмас.

– Ҳа, мана бу ерда печка ўрнатадиган жойи ҳам бор экан.

– Ҳукуматга балли-е! Билмаган нарсаси йўғ-а! Чўпонларга шунақаси кераклигини билиб чиқарипти-я!

Қамбар ота нимаики янги буюм бўлса ҳаммасини ҳукумат ясаган дейишини Хулкар ҳам билар эди. Кулимсираб:

– Буни Москва томондаги бир завод чиқарган экан-ку, ота, – деди.

– Ўша завод ҳам ҳукуматникими ахир?

– Ҳа.

– Хўш, зиёфатни ўзларинг қилишларинг керак эмасмиди, қизим? Бунақа уй Ойкўлда биринчи бўлиб сизларга тегди-ку.

– Биз уйнинг зиёфатини кейин қилиб берамиз. Бугун навбат тегмади.

Холбек «серка тутилганининг хурсандчилигига» деб, аслида Авазлар билан ярашганини нишонлаш учун бугун битта тўқлисини сўйган эди.

Қамбар ота шуни эшитгач:

– Ҳа, ундай бўлса, майли, – деб дарров йўлга тушди.

* * *

Холбеклар чодир тутишмас эди. Очик хавода турган майда-чуйдалари устига брезент ёпиб, четларига тош бостириб кетишар эди. Ҳозир шу брезент четан дарахтининг соясига тўшалган, Холбек ёғоч корсонда қаттиқ қилиб хамир ийламоқда эди.

Бугун пазандалик санъатини эркаклар намойиш қилмоқчи эди. Суюнбой ака янги гўштнинг серёвроқ жойидан кесиб олиб қозон тагига бир қават қўйиб чиқди. Кеча қишлоқдан келтирилган помидор ва пиёз яхшилаб парра қилинган эди. Суюнбой ака бир қават гўшт, бир қават помидор-пиёз, яна бир қават гўшт қилиб, зираворини ҳам меъёрига етказиб, қозонни деярли тўлдирди.

Бу орада Холбек хамирни бармоқ зўрға ботадиган даражада қаттиқ қилиб ийлади-ю, қозоннинг юзига тўғрилаб ёйди. Кейин Суюнбой ака хамир

қозондаги гўшт парраларининг устига ёпди. Четларини қозоннинг четларига маҳкам ёпиштириб буғ чикмайдиган қилди. Оловини шамдай паст қўйди. Гўшт ва помидор ўзларининг суви билан буғида пишар, хамирни ҳам яхшилаб пиширар эди. Хамир шундай қайиш қилинган эдики, гўшт билан помидорнинг қайнаб буғланишидан қозон қирилганда ҳам, хамир ёрилмаслиги керак эди.

Шунинг учундир, ойкўллик чўпонлар бу овқатга «қозонбузар» деб ном қўйишган эди.

Суюнбой ака ўчоқ бошидан кетмай, оловга қарар эди.

Икки сурув бир-бирига қўшилган қўйича пастдаги жилга бўйида ёйилиб юрар эди. Фақат қора серка бир-икки куп одамларга ўргангунча қўтошнинг бир четига арқонлаб қўйилган эди.

Холбек қўлининг хамирини ювиш учун жилгага тушди. Бу ерда Аваз белигача яланғоч бўлиб ювинмоқчи эди. Холбек унинг ўйноқлаётган мускулларига кулимсираб қараб қўйди. Кейин бирдан Авазнинг елкасидаги яра изига кўзи тушди-да, лабидаги кулги бирдан сўнди. Бир йил олдин қуролсиз одамга ўқ отгани, отганда ҳам Хулкарни мўлжаллаб отгани эсига тушди. «Қанчалик аблах эдинг сен!» — деди ўзига ўзи.

Аваз унинг яра изини кўриб ўзгариб кетганини сезди-да:

— Аллақачон битиб кетган, — деди.

Холбек сув устига эгилиб индамай қўлини ювар эди.

— Эт яраси битар экану, лекин... дил яраси битмайди, чамаси, — деди яна Аваз Холбекка «мен сенинг дилингни яралаганман» дегандай қилиб қаради.

Холбек буни тушунди-да, овози товланиб:

— Дил яраси ҳам битар экан, — деди.

Бу тўғрида бошқа ган оргиқча эканини иккови ҳам сизди. Жим қолинди. Аммо бу жимлик поқулай туюлмас эди. Шу жимликда улар бир-бирларини аниқроқ ҳис қилишар ва яхшироқ тушунишар эди. Улар қалбаки ёки бачкана чиқиб қолиши мумкин бўлган гапдан қочишар эди...

* * *

Суюнбой аканинг ардоқлаб пиширган овқати сузилди. Даврада Қамбар ота билан Хулкар ҳам ўтиришар эди. Ҳамма учун энг муҳими Аваз билан Холбекнинг ярашгани ва ҳозир бир даврада ўтириб, қисқа гапиришиб, баъзан кулишиб кўяётгани эди. Тенгдош йигитлардагина бўладиган нозик бир ғурур икковини ҳам босиб турганини Қамбар ота билан Хулкар сезишар эди, уларга кўп қарамасликка, кўп эътибор бермасликка уринишарди. Шундай бўлса ҳам ҳаммани хушнуд қилаётган нарсанималиги сезилиб турарди. Бироқ ҳамма Суюнбой ака пиширган овқатни мақтарди.

— Бай, бай, бихиштнинг таомидан бўлипти! — деди Қамбар ота гўшт ва помидор ширасида ажойиб бўлиб пишган қатламадан татиб кўриб.

— Гўштидан олинг, ота, хил-хил пишибди.

— Хулкар, ўрганиб ол, уй тўйига пиширасан, — деди Аваз.

Холбек қўй сўйган мезбон бўлгани учун овқатни унча мақтамас эди-ю, лекин Суюнбой акага қараб:

— Ҳақиқатан, қўлингиз ширин-да, — деб кўярди.

Овқатдан кейин Қамбар ота билан Хулкар синтетик ўтовнинг ишларини битиришга кетишди.

Сулопбой ака қозон-товокни йиғиштираман деб қўшда колди. Қўйларни Аваз билан Холбек боқиб кетишди.

Сурувлар бирлашиб, ҳаддан ортиқ катта бўлиб кетган эди. Лекин уларни ажратиш тўғрисида Аваз ҳам, Холбек ҳам биринчи бўлиб гап очишдан тортинар эди. Чунки бу бирлашиш икки оранинг яқинлашганини кўрсатиб турган бир белгидек туюлар эди. Холбек ўзини қийнаб юрган дардларнинг баъзиларини Авазга айтиб, ичини бўшатишни истар эди-ю, лекин гапни нимадан бошлашни билмай тараддудланарди.

Аваз бу дардларни тахминан билгани учун ўзи лукма ташлади:

– Ўтган куни қишлоқда ойингни кўрган эдим... Сени сўради. Кўпдан бери келмаяпти дейди...

Холбек кўзлари ёниб Авазга қаради. «Жаннатхонни ҳам кўрдингми?» дегиси келди. Лекин рубоб эсига тушиб, яна юрагида бир нарса чирсиллаб сингандай бўлди. Оғир тин олиб:

– Одамда толе бўлмаса бекор экан-да, – деди. – Мана, сизларда бор экан... Юрибсизлар...

Аваз унга савол назари билан қаради. Холбек эр-хотинлар толеи тўғрисида гапирмоқчи бўлиб, муносиб сўз кидирди-ю, тополмади. Кейин бирдан Тошкентдаги зоопаркда шерларни кўргани эсига тушди. Авазга қараб:

– Шерлардан беридаги жониворларни кўрган-мидинг? – деди. – Қора қоплон эсингдами? Бир қафасда бир ўзи. У ёққа боради, бу ёққа келади, ёлғизсираб гингшийди. Одамнинг раҳми келади. Пастдаги айиқлар ҳам ҳар қайсиси ўз қафасида. Бирга мураса қилолмас экан. Кираверишдаги кийиклар бирга юрипти-ю, лекин такаси қутуриб,

сасиб кетган, эчкилари унинг юзига қарамайди, озордан – безор ўзини олиб қочади.

Аваз мийиғида кулиб қулоқ соларди.

– Шунча жониворнинг ҳаммаси, – деди Холбек, – менинг кўзимга жуда толесиз кўринди. Фақат шерларга ҳавасим келди. Нега дейсанми? Қафасда ҳам шер деса арзигудек бўлиб ётипти-да. Эру хотин экан. Ҳар замонда бир кўзини очиб одамга қараб қўйишади. Ўрнидан турганда нима қиларкин деб кутиб туравердим. Бир вақт ёлдор шер турди. Баҳайбат катта нарса экан. Шошилмай бир-икки кадам юриб келди-ю, бесўнақай панжаларини жуфтининг елкасига ташлаб эркаланди. “Тавба!» – деб қўйдим. Униси ҳам бошини буриб, ёлдор шернинг оёғини ялаб қўйди. Шу пайт иккови ҳам шундай чиройли, шундай бахтиёр кўриндики, ҳайрон бўлиб ёқамни ушладим. «Буларнинг кўнгли қафасда шунчалик кенг бўлса, булар қафасда бир-бирига шунча меҳру оқибат кўрсатса, эркин юрганда қандай бўларкин?» – дедим ўзимча... Эркин юрганда қанақа бўлишини бу йил шу тоғда кўрдим.

Аваз Холбекка тушунолмай қаради.

– Сен билан хотинингда мени қойил қилган нарса ҳам мана шунақа шерлик, – деди Холбек. – «Шернинг эркаги ҳам, урғочиси ҳам шер» деган гап рост экан. Мен бунга ҳам эр-хотин икковингнинг шу тоғдаги ишларингни кўриб ишондим.

Аваз мақтовни ўзига олмай кулди, сўнг Холбекнинг маъюс юзига кўз қирини ташлади-ю, у ҳали ҳеч кимга айтмаган юрак сўзларини айтганини сезди.

– Сен ўзингни эр билганинг учун бизни шер билаётибсан, Холбек. Майли... мабодо, сен айтган шерлик бизда бўлса, демак, бошқа ҳамма одамларда

ҳам бор. Фарқи шуки, бировда юзага чиққан, бировда ҳали юзага чиқмаган.

— Қайдам... Балки бунақа шерлик толеи баланд одамлардагина бўлар? Менга буни тан олиш осон эмас, Аваз. Лекин мен толеи паст одамман. Бунга тан берганман. Мен ёлғизликдан ғингишиб юрган ўша қора қоплонга ўхшайман... Балки кийикларни бездирган ўша така ҳам менга ўхшаш бахтсиздир?

— Сени толеингги пастга тортган нарсаларни... мен ҳам бир оз биламан, Холбек. Шулардан қутулишнинг иложи йўқмикин?

— Энди иложи бўлмаса керак.

— Нега?.. Ноумид шайтон.

Аваз Холбекнинг Жаннатхон тўғрисида гап очишини кутди. Гап очса, Хулкарни ёрдамга чақириб, уларни яраштиришга урнаб кўрмоқчи бўлди. Аммо Холбек «ярашиш билан синган дил бут бўлмайди» деган фикрда эди. Шунинг учун гапни бошқа ёққа бурди:

— Қара, Эшмурот акалар кўчиб кетипти-ку.

Турдиларнинг илгариги кўшлари ўрнида қўйларнинг қийи-ю, тош ўчоқдан эскириб қорайган кулдан бошқа ҳеч нарсa қолмаган эди.

Аваз Турдини эслаганда кўнглида чўкиб ётган адоват туйғуси бош кўтарди. Хулкар уни ўшанда бир амаллаб босган бўлса ҳам, Турдининг шунчаликка боргани унинг кўнглига чиркин бир доғ бўлиб теккан эди. Бу доғ ҳали ҳам ювилмай турар эди.

Илгариги вақтлардан қолган бир одат шуки, гайир чўпонлар ёвлашса, бир-биридан қўй ўғирлайди. Йўқолган қўйни қидириб сарсон бўлиш, сўнг унинг товонини тўлаш чўпон учун ҳақиқатан оғир жазо.

Турди бир чеккаси шундан кўрқиб Итқирганга кўчиб кетган эди. Бу дарага баланд чўққилардан

тушиб келадиган баъзи жилғаларда қор бор. Итқирганга биров ошиб ўтса узоқдан кўзга ташланади.

Турди бир-икки кун хавотирланиб юрди, ҳеч ким келмади. «Энди ҳовуридан тушди, эсидан чиқиб кетади» деди-ю, дадилланди. Эшмурот ака қишлоққа бориб, рўзғорга керакли нарсалар олиб келмоқчи эди. Турди унга жавоб бериб, Итқирганда бир ўзи сурув билан қолди. Эшмурот ака қишлоқдан бир дунё гап топиб келди. Айиқ отиб боргандан бери Ортиқнинг мавқеи яна кўтарилиб кетибди. Айиқ терисини томоша қилиш учун ҳар куни уйига одам кирармиш, ҳамма унга тан берганмиш. Ортиқ терини ошлатиб тайёрлаб қўйганмиш. Шанба куни Мансуров билан Давлатбековни уйига чақирганмиш – уларни меҳмон қилиб терини директорга кўрсатармиш, ёқтирса совға қилармиш.

– Шанба куни қоронғилатиб халиги қўйни олиб бориб берар экансан, – деди Эшмурот ака Турдига.
– Ортиқ тайинлаб юборди.

– Итқирганга кўчдик дедингизми?

– Ҳа, яхши қилибсизлар дейди. Илгариги зоотехник жувон бор эди-ку, булар билан келишолмай кетиб қолган. Шунини Мансуров яна аввалги ишига олаётган эмиш.

– Буниси чатоқ бўлипти-да. Кавлаштирадиган хилидан эди.

– Ортиқ ҳам шунинг учун Итқирганга кўчганимиздан хурсанд бўлди-да. Авваламбор у жувон бу ерларга келишдан қўрқади. Мабодо, келса ҳам узоқдан кўринади. Ортиқча қўйларни дарров ажратиб, Итқирганнинг бир бурчагига яшириб қўяверамиз. Бу ерда илгари бутун бир қишлоқ яширинган-ку.

Турди энди чинакам дадилланди. Ортиқ ва Давлатбеков унинг сурувига яширинча қўшиб семиртираётган ҳар қўй бир тоғ бўлиб Турдини суяб турибди. Турди шу қўйларнинг эгаларига жуда керак. Давлатбеков билан Ортиқ борки, уни ҳеч ким ҳеч нарсга қилолмайди.

Шу фикр Турдини яна аввалги ҳолига қайтарди. Энди у Холбекдан еган калтаги учун қасд олгиси келиб қолди. Ўшанда Холбекка «Сўқир отангнинг кунини бошингга соламан!» деган эди. Энди сўзининг устидан чиқмаса бурди қоладими?

Эртаси куни қўйни Эшмурот ака боқиб кетди-ю, Турди тошлар ва арчазорларни паналаб, Холбекларнинг сурувига қараб кетди. Куни билан пойлаб ҳеч иш чиқаролмади: Аваз билан Холбек сурувларини бирга қўшиб боқиб юришарди.

Кечки пайт Суюнбой ака ҳам келди-да, учовлари кенг бир ялангликда сурувларни ажрата бошлашди. Мингдан ортиқ қўй-қўзини бир-биридан ажратиш қўшилиб оқаётган сувларни ажратишдайдан мушкул иш эди. Қўзилар ва совликлар бир-бирини йўқотиб маърашар, қийинчилик билан ажратилган қўйлар баъзан у тўпдан бу тўпга чопиб ўтиб яна қўшилиб кетишар эди. Шунинг учун икки сурувни бир-биридан мумкин қадар узоққа ҳайдашар эди.

Турди юқоридаги бир арчанинг панасидан бу тўполонни кузатиб ўтирар эди. Холбекларнинг ажратилган қўйлари шу томондаги арчазорлар орасига кириб тарқалиб кетди. Қўйларнинг олди ёнанинг нариги ёғига ошиб ўтди.

Турди қўйларнинг ўн-ўн бештаси пана жойга келишини кутиб турди. Кейин уларни қўрқитмаслик учун чўпонча хуштак чалиб секин яқинлашиб борди. Тўрт оёқли йиртқичдан қочиб қутуладиган

қўйлар икки оёқли Турдидан қочмас эдилар. Тенасида қашқаси бор семиз қора қўй юки овир бўлгани учун қаттиқ чополмас эди. Турди шуни орқа оёғидан ушлаб, қалин чакалакнинг орасига олиб кирди-да, кулликлаб қўйди. Бошқа қўйларни ёнадан ошириб эгалари томонга қайтариб юборди...

* * *

Авазлар икки сурувни ажратиб бўлишгунча қаш қорайиб қолди. Қўйларни эрталаб санашганда, Холбекники битта кам чиқарди. Шунда Суюнбой ака тенаси қашқа қўйни эслади-ю:

— Авазларнинг сурувида кетгандир, — деди.

Холбек тушга яқин Авазларнинг сурувини бориб кўрди. Йўқ. Аваз ҳам хижолат бўлди: сурувларни барвақтроқ ажратиб, ўша заҳоти санаб кўришганда, балки топиш осонроқ бўлар эди. Кеча тош-пош тегиб оёғи синган бўлса бирор жойда ётиб қолганми?

— Топилиб қолар, топилмаганда ҳам битта қўй одамнинг жоши эмас-ку, — деди Холбек уни хижолатдан чиқариш учун. Сўнг кеча қўйлари юрган томонларга қараб кетди.

Аммо куни билан овора бўлиб қўйнинг ўзини ҳам, бирор изини ҳам тополмади. Турди «иш»ни пухта қилган эди.

У Холбекнинг сарсон бўлиб юрганини узокдан кўриб: «Ўл-а! — дерди ичида. — Сўқир отангга ўхшаб, кўр бўлиб изла, қирма-қир тенгира, барибир тополмайсан!»

Эртаси куни сурувни Хулкарга қолдириб, Аваз ҳам Холбек билан қўй қидиришга чиқди. «Бирор йиртқич еб кетган бўлса, калла-почаси қолгандир, кучук тезроқ хид олади», дейишиб, Тўрткўзни ҳам

эргаштириб кетишди. Кеча сурув ўтган жойларни роса қидиришди. Қўйдан ном-нишон йўқ эди.

Итқирганга тушган жилғалардан бирининг тепаровида эскирган думба ёнига ўхшаб қор қўринар эди. Аваз қорли жойларда қўқ қоплон бўлади деб эшитган эди. «Қўйни шу еб кетдимикин?» деб ўйлади.

Улар Тўрткўзни эргаштириб, қорли жилғага ўтиб келишди. Жилғадаги қорнинг таги ковак бўлиб, одам эмакласа сигадиған қувурга ўхшаб қолган. «Қувур»нинг тагидан шилдираб сув оқарди, унинг шифтидан эриб тушаётган томчилар шу сувга «чак-чак» томиб турарди.

Жилғанинг юқориёғида, қорнинг четларида тарап деган қизғиш ўсимлик ўсар эди.

— Чидланинг қори ҳам дардга даво эмиш, — деди Холбек ва қорнинг тозароқ жойидан олиб оғзига солди.

Аваз эса тарандан синдириб олиб шимий бошлади:

— Ровочдан бу яхши, — деди тараннинг нордонлигидан кўзи қисилиб.

Тўрткўз олдинроққа ўтиб, ерга тумшувини қадади-да, ёнингий бошлади. Аваз бориб қараса, қорнинг четида катта этик изи бор. Хол-холига қараганда кирза этик. Из унча эски эмас. Бундан бир печа соат олдин кимдир юқорига чикқану, кейин қайтиб тушган.

Шу из уларни уйдаи харсанг тош билан қор оралиғидаги бир ковакка олиб келди. Тўрткўз ковакка кириб, қўйнинг бир почасини тишлаб чикди.

Турди қўйни сўйиб, гўштини терисига ўраб, шу ерга яшириб қўйган, боя келиб гўштни олиб кетган эди. «Агар бир гап бўлса, тери билан калла-

почадан таниб қолишади» деб, бу нарсаларни қорға, тошнинг тагига кўмиб кетган эди.

Холбек билан Аваз терини кавлаб олишди-ю, буни ким қилганини сезишиб, Турдиларнинг кўшига қараб кетишди.

Қўйлар қўтонга келган, Эшмурот ака кичкина декчада шўрва қайнатмокда эди. У Аваз билан Холбекни кўриб қўрқиб кетди. Холбек унга терини кўрсатди-да:

– Гўшти аллақачон шўрвага тушдими? – деди ва тош ўчоқни қазаб билан тепиб юборди.

Декча ағдарилиб, шўрваси ёнаётган оловни ўчирди.

Эшмурот ака дир-дир титрар ва кўпроқ Авазга қараб гапирарди:

– Мен ҳаромдан ҳазар қиламан... Тепамизда худо турипти...

– Сен имонсиз худони ҳам пишириб ейсан! – деди Холбек.

– Кўр бўлай агар, пишираётганим қоқ гўшт! Мана...

У ўчоқдаги чала устига тушган гўшtdан бир парчасини олиб Авазга кўрсатди. У чиндан қоқ гўшт эди. Аваз Холбекка «мунча қаттиқ кетма» дегандай қилиб қаради.

– Буларнинг сўфилиги ёлғон! – деди Холбек Авазнинг қарашига жавобан. – Буларнинг еганлари гўшт! Давлатнинг молини ейди, ҳаромхўрлар!

Эшмурот ака, соқоллари титраб, ўзини ҳимоя қилишга уринарди:

– Давлатнинг моли бирда-ярим бўлса ҳалоллаб ейишим рост. Кеча-ю кундуз меҳнатини қилганимга яраша ейман! Бўш қоп тикка турадими, Авазжон! Мен бир марта кайф устида сени хафа қилганман.

Юзингга карай олмай изза бўлиб юрибман. Лекин мен Турдига ўхшаган имонсиз эмасман. У ҳароми...

– Хўп, бўлди, – Аваз унинг Хулкар тўғрисида гапирмоқчи бўлаётганини сезиб сўзини кесди. – Ўша махлуқ қани?

– Турдими? Қишлоққа кетди.

– Гўшт ортиб кетдими?

Эшмурот ака ерга қаради. Турди унинг ўғирлик гўшт емаслигини билар, унинг учун ҳамма ишни унга билдирмай қилган эди. Боя у юқоридан хуржунга бир нарсa солиб тушганини ва отга ортганини Эшмурот ака кўрган эди. Нималигини сўраганда, Турди:

– «Таран, кўнчиларга керак эмиш», деган эди.

Чақимчиликни ҳам гуноҳ биладиган Эшмурот ака буни айтиб ўтирмади-ю, Турдини ўзича сўкиб кетди:

– Динини ютган ҳароми!..

– Айтасизми, йўқми, нима олиб кетди?

– Сўрама, Авазжон, билмайман.

– Қачон кетди?

– Анча бўлди.

– Вақт кетмасин, – деди Холбек Авазга.

У терини ўраб қўлтиғига қистирди. Эшмурот аканинг олдидан узоқлашганда Аваз Турдини ўйлаб:

– Бу ғаламис мунчалик қутуриб кетаётганига ҳайронман, – деди.

– Э, буни ўша Давлатбековлар қутуртиряпти.

– Нимага?

– У куни Мансуров келганда эллик-олтмишта қўйни ажратиб қўшни совхозлик танишларининг сурувига қўшиб қўйишганини узоқдан кўрган эдим. Шу ҳаммаси Давлатбековнинг яширинча қўйи бўлса ажаб эмас.

– Замоналиларнинг учтадан ортиқ молини хатлаб юрган Давлатбеков шундай қилса... Турдини бугун албатта тутиш керак!

Холбек ёнадан ошиб, Турдининг олдидан кесиб чиқмоқчи эди.

– Отлиқни пиёда қувиб бўладими? – деди Аваз.

– Қўшга бориб отланиб чиқамиз.

– Сен қоласан, Аваз. Кеч қиряпти, Хулкар ёлғиз.

– Суюнбой акага тайинлаб кетамиз. Бу Турдида сир кўпга ўхшаб қолди.

42

Ойкўл қишлоғига қоронғи тушди, фақат Ортиқнинг ҳовлиси ён-ёруғ. Дарвозахонага битта, айвонга иккита юз шамли лампочка осилган. Ичкари уйларда ҳам чироқлар парпирайди. Дастурхон тузалган хона деворига айиқ териси шундай қилиб осилганки, орқа оёғи гиламга тегиб туради-ю, тумшуғи шифтга яқинлашиб боради. Сал силжиса шифтга ўрмалаб чиқиб кетадигандек...

Суюма ошхонадан уйга, уйдан ҳовлидаги ўчоққа зир югуриб зиёфат тайёрлайди. Ундаги асабийлик болаларига ҳам ўтган. Кичиклари дам-бадам гашлик қилиб йиғлашади. Суюма ичкари уйдаги меҳмонларга овозини эшиттирмасликка тиришиб катта болаларини қарғайди:

– Хой, қирилиб кетгурлар, укаларингга қарасаларинг-чи!.. Ҳе, оғзингдан қонинг келгур, мунча чириллайсан... Жувонмарг бўлгурлар, бошимга битган бало бўлдиларинг!.. Хой, ер юггур!..

Айиқ териси осилган уйда зиёфат столининг юқори томонида Давлатбеков тоғ пистасидан чақиб

еб ўтирипти. Унинг ёнида қўнғир китель кийган, қалин сочи оқара бошлаган семиз киши бор. Район тергов идорасининг масъул ходимларидан бири бўлган бу одам Давлатбековнинг кадрдони. Бугун шанба оқшоми бир дам олиб кетишга келган.

Столдаги коньяклар орасида иккита уч литрли пища қимизга тўлиб, оппоқ бўлиб кўринади. Радиолада айланаётган пластинка «Феруз»ни айтяпти.

Ортиқ меҳмонларга бир пиёладан қимиз қуйиб узатди:

– Бошқалар келгунча ичиб турингизлар, Усмон-жон ака, иштаҳани очади.

Қора китель кийган семиз киши қимизни бир кўтаришда ичди-ю, пишиллаб:

– Дуруст, – деди. – Қайнатангиз Исмат бобонинг зиёфатида кўп бўлганмиз. Лекин сиз ундан ҳам оширадиганга ўхшайсиз.

– Устозидан ўзмаган шогирднинг қулоғи кесилсин! – деб қулди Ортиқ.

Давлатбеков ўйчан эди. Соатига қараб қўйди. Мансуров келиши керак, лекин дарағи йўқ. Давлатбеков унинг аччиқ-чучук гапларини кўпда ўзига олмас, «Директор бўлгандан кейин гапиради-да» дер, Мансуров буюрган ишни қилиб, ўзини унга яхши кўрсатишга ҳаракат қиларди. Бугун у Мансуров билан тил топишишга яна бир уриниб кўрмоқчи, ҳозир шунинг йўлларини ўйлаяпти. «Қуриб кетгур хотини ҳам ишлар экан-да, икковининг ойлиги билан онасининг пенсияси тўрт юздан ошар экан, биттагина боласи бор, шунинг учун кўзи тўк, – дерди Давлатбеков Мансуровни ичида жеркиб. – Лекин бир кун эмас бир кун ноилож ейди-ку. Ўзи емаса, бошқаларга ҳам едирмайди.

Бунга ким чидайди? Ҳар иштаҳаси зўрлар борки, битта курортга бир «Волга»нинг пули етмайди. Мансуров ё шуларга едириб, ўзи ҳам ейди, ё арзимаган бир баҳона билан хайдалади. Бугун сал боши қизиганда шунини тушунтириб қўйиш керак».

– Усмонжон ака, очилиброқ ўтиринг, – деди Ортиқ.

– Ё яхши кўрган ашулангизни қўйиб берайми?

– Бўлса нега қўймайсиз, баччағарни...

– Э, ҳозир-да!

«Феруз» тугамасдан Ортиқ бошқа пластинкани қўйди.

Давлатбсков яхши кўрган куйининг оҳангига тебранар эди:

Яна ўйнайлик, яна куйлайлик...

Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик...

* * *

Турди Ортиқ буюрган қўйини отга ўнгариб тоғдан шошилмай тушиб келмоқда эди. Маслаҳатга биноан, Турди одамларнинг кўзига ташланмаслиги ва қишлоққа хуфтонда етиб бориши керак. У олиб келадиган қўйини Ортиқ меҳмонлар жўнагунча сўйдириб, нимталаб, машиналарининг багажнигига солиб юбормоқчи.

Турдининг олдидан кесиб чиқиш учун нариги сойдан от чоптириб келаётган Холбек билан Аваз қўй ўнгарган отликни қош қорайганда узокдан кўриб қолишди. Холбек бунинг Турди эканини сезиб:

– Тезроқ! – деди Авазга ва отига қамчи урди.

– Холбек, шошма! – деб Аваз отининг жировини тортди. – Маслаҳат бор, Холбек!

– Э, ҳозир маслаҳат қиладиган пайтми?

– Шошма ахир! Уриб майиб қилсанг, аввал сени камайди. Унинг сувдан куруқ чиқини осон бўлади.

– Нима қил дейсан бўлмаса?

– Қишлоққа етгунча қўйиб берайлик. Қўпчиликнинг олдида сири очилсин. Қара, хуржундаги нимталарга қапоат қилмай, яна битта қўйни ўнгариб кетяпти.

– Беш қўлини овзига тикқан бу ғаламис!

– Ана шуни одамлар бир кўриб қўйсин дейман-да.

– Қочиб қутулиб кетса-чи? Қишлоқнинг жин кўчаси кўн.

– Шу ёғини ўйлаб олишимиз керак. Мана бундай панадан юрайлик, бери кел...

* * *

Қоронғида Ойкўлга кириб келаётган «газик» ўнқир-чўнқирларда силкинганда ёруғи гоҳ осмонга санчилар, гоҳ ерга урилар эди. Катта йўл мактабхона ёнидан чапга бурилди. Фара ёруғи оқланган деғ орли, қатор деразаларни пайпаслаб ўтди-да, йўл четида турган қиз билан йигитни ёритди. Мансуров Замоналини таниб, ҳайдовчига:

– Тўхтатинг-чи, – деди.

Машина Замоналидан ўтиб тўхтади. Мансуров эшикни очиб ерга тушгунча Замонали билан қиз ҳам етиб келишди:

– Ийби? Чўлпонхонми? – деб машинадан баланд бўйли қотма бир жувон тушди-да, Чўлпонхон билан кучоқлашиб кетди.

– Вой, Сабохон опа, сизни кўрадиган кун ҳам бор экан-а!

– Давлатбековнинг бўлимига аққол келмайман деган эдим, ўртоқ Мансуров қўймадилар. Бо келдим.

– Зап қилибсиз-да, Сабохон опа, – деди Чўлпоной. – Жуда ўрнингиз билиниб қолган эди.

Замонали ҳам Сабоҳат билан қувониб кўришди. Сабоҳат ундан ҳол-аҳвол сўраган эди, Замонали ҳазиллашиб тожикча талаффуз билан:

– Ёмон йўқ, – деди.

Сабоҳатхон ўзининг ўтган йили машҳур бўлган бу иборасини эслаб хандон ташлаб кулди-да, ҳазилга ҳазил билан жавоб бергиси келди. Машина ёруғида Замоналининг соқоли ўсиб қолганини кўриб:

– Соқолингиз баланд бўлипту, – деди.

Яна кулишди.

Чўлпонойнинг кўлида арча баргидан тикин қилинган қизил қимиз кади бор эди. У Сабоҳатхон билан кўришаётганда силлиқ қимиз кади сирғаниб оғзи пастга қараб қолган, Чўлпоной ўзи буни сезмас эди.

– Ийби, тўкилади! – деб Сабоҳатхон қимиз кадиниң оғзини юқори кўтарди.

– Тўкиладиган нарсаси йўқ, опа, – деб кулди Чўлпоной. – Ортиқ Қамбаров яна қимиз бердирмай қўйди.

Уларнинг гапларига мийиғида кулиб, жим турган Мансуров энди Замоналига қаради-ю:

– Нега бердирмайди? – деди.

– Мен сўрасам «меҳмонларга керак» дейди.

– Меҳмонлар бугун келяпти-ку, – деди Чўлпоной.

– У киши беш кундан бери бердирмайди. Айик отиб келганларидан бери яна дағдағалари зўр.

Мансуров Чўлпонойнинг сил бўлганини, қимизни врачлар дориликка буюрганини билар эди.

– Сабоҳатхон, – деди. – Эртадан бошлаб қимизни сиз тақсимлайсиз.

– Зоотехникнинг вазифасига кимиз тақсимлаш кирмаса ҳам, мен шу Чўлпоной учун хўп дейман, ўртоқ директор.

– Ўтган йили турган хонангиз ҳали ҳам бўш, – деди Чўлпоной унга. – Нарсаларингизни олиб келганмисиз?

Хайдовчи йигит машинадан иккита чамадон кўтариб тушди.

– Тезроқ жойлашинг, – деди Мансуров. – Сиз ҳам зиёфатга борасиз.

– Айтмаган жойга мен қандоқ бораман, ўртоқ Мансуров?

– Қамбаровга буюрсак ўзи келиб айтиб боради.

Қизлар кетишгандан кейин Мансуров Замоналини билагидан олди-ю:

– Хўш, – деди. – Таклифларингиз амалга ошянти. Мен кеча Тошкентда эдим. Ғаллага эътибор зўр. «Ҳам пахта, ҳам дон» деган шиор бор. Энди Ойкўлда ҳам ғаллакор бригада тузсак дейман...

– Ниҳоят!...

– Ҳа, лекин чорванинг туёғи ҳам ошади. Ойкўлга яна беш-олти сурув қўй берсак керак. *

– Ҳисор зотидан бўлса эди...

– Майли, Ойкўлга иложи борича ҳисор зотидан хиллаб берамиз. Энди сиз менга бир нарсани айтинг: шу ишнинг ҳаммасини Ортиқ Қамбаров эплай олармикин?

– Ўзингиздан колар гап йўқ...

– Эплай олмайди. Лекин ким эплайди? Ортиқнинг укаси Авазми? Мен у билан гаплашган эдим. Ўтовни олишга борганда. Акасининг ўрнига бўлишдан тортиндими... Кўндиролмадим.

– Аваз бунақа ишни суймайди. Уни бош чўпон қилиб қўйиш мумкин.

– Ўзи ҳам шундай деди. Кейин Аваз сизни кўрсатди.

– Бригадирликка-я? – ажабланди Замонали.

Совхоз марказида каттагина ойлик олиб ишлайдиган олий маълумотли мутахассиснинг кишлоққа келиб бригадир бўлиши фавқулодда гап эди. Четдан қараганда, бу Замонали учун ютқизиқ бўлиб кўриниши мумкин эди.

Аммо Мансуровнинг бошқа бир режаси бор эди.

У Замоналини Давлатбековнинг ўрнига бўлим бошлиғи қилиб кўтармоқчи эди. Шунда ечилмай ётган кўп чигалликлар тезроқ ечилиши мумкин эди.

Аммо бошқарма бошлиғи Фиёсиддинов ҳали ҳам Давлатбековни суяб келмоқда эди.

Энди агар Замонали Ойкўлда ишни яхши йўлга қўйиб тажриба орттирса, келгусида Мансуров уни Давлатбековнинг ўрнига қўйишга астойдил ҳаракат қилмоқчи эди.

Мансуров ҳали бу режасини Замоналига айтолмас эди. Лекин унинг бригадирликка «хўп» дейишини жуда истарди.

– Биз сизнинг шунча таклифларингизни қабул қилдик, энди сиз бизнинг битта таклифимизга хўп десангиз, яхши бўлар эди.

– Муталлиб Мансурович, мен сиз билан табелчи бўлиб ишлашга ҳам розиману, лекин Давлатбековнинг бўлимида ишлашга юрагим бетламайди.

– Сиз мен билан ишлайсиз.

– Ортиқ Қамбаров нима бўлади?

– Ўзига яраша иш топиб берамиз. Эҳтимол, экспедитор бўлар...

– Бечора, «мартабам кўтарилади» деб сизга зиёфат тайёрлаётибди...

– Мен унинг овчилигини хурмат қилиб бораётибман,
– деб Мансуров машинасига чиқди. – Жавобини
эртага айтасиз, – деди Замоналига. – Қамбаровнинг
уйи қаёқда? Хайдовчига тушуштириб қўйинг.

* * *

Нариги кўчада бирдан тўполон кўтарилди.
Кимдир томга чиқиб, бутун қишлоқ эшитадиган
овоз билан бақирди:

– Ортиқ ака! Замонали! Қаёқдасизлар? Ўғри
тутилди!

Замонали Холбекнинг овозини таниб югуриб
кетди. Директорнинг «газик»и унинг кетидан борар
эди.

Қишлоқнинг нариги четидан Ортиқ чопиб чиқди.

Овоз келган кўчада Турди қўй ўнгариб турар,
Аваз пиёда бўлиб, у минган отнинг юганидан маҳкам
ушлаб олган эди. Бир четда Норбой ота Аваз билан
Холбекнинг отини ушлаб турарди. Безгак тутгандай
титраётган Турди югани Авазнинг қўлидан тортиб
олишга уриниб:

– Қўйвор! – деди. – Бу қўйни Ортиқ аканг
сўраган, ҳозир менга қўшилиб қўлга тушади.

– Ёлғон!.. Ҳаммани булғамокчисан сен иблис!

Турди ўнгарган қўйини Авазнинг устига ағдариб
ташлади-ю, отига қамчи босди. Юган узилиб кетди.
Авазнинг бир қўлига Турдининг этаги чалиниб
қолди. Шундан ушлаб уни пастга тортди. Томдан
сакраб тушган Холбек ерга гурсиллаб қулаган
қўйга қараб чолди.

Қамчи еган отнинг юқорига сакраши ва чак-
моннинг этагидан тутган Авазнинг пастга тортиши
билан айил ҳам узилиб кетди. Турди эгар ва хуржун

билан бирга ерга йиқилди. Ўрнидан турмоқчи бўлиб талваса қилар экан, ётган жойида Авазни сўкди:

– Хотинингни алами шунчами?

Аваз унинг бошини қайириб кўча тупроғига босди.

– Хотинимни тилиннга олма, иблис! Тилдан айриласан!

Турди оғзига кирган тупроқни туфлаб, бўғилиб:

– Қўйвор! – деди ва яна тупроқ туфлади: – Қўйвор! Ўлдим!

Аваз уни чакмонининг елкасидан олиб бир силтаб тортди-ю, ўрнидан турғазди.

Муйилишдан чиққан «газик»нинг чироғи қаршидан чопиб келаётган Ортиққа тушди. Турди ювига илашган тупроқни чакмонининг этаги билан артмоқда эди.

Холбек қўйнинг оёғини ечиб ўрнидан турғазмоқчи бўлди. Лекин қўй отдан қулаганда бели синган экан, ўрнидан туролмади.

Норбой ота Турдига қўлини пахса қилиб қичқирди:

– Шу жониворнинг уволи урсин сени! Атайлаб ташлаб юбординг-а!

Кўркиб довдираган Турди пойма-пой жавоб берарди.

– Ортиқ аканинг қўйи бу! Ана, ўзи айтсин!

Замонали ва Ортиқ уларнинг олдига бир вақтда етиб келишди. Директорнинг машинаси нарироқда тўхтади-ю, Мансуров ерга сакраб тушди. Одам тўплана бошлади.

Машина фараси халойиқнинг ўртасида турган қўйни, Аваз, Холбек, Ортиқ ва Турдини яхши ёритар эди. Замонали қўйнинг куловини одамларга кўрсатиб:

— Мана сирғанинг изи! — деди. — Давлатнинг қўйи бу!

Турди Ортиққа ёрдам сўраб қаради. Ортиқ, қўйнинг устига энганиб:

— Қани? — деди. — Мен ҳам бир қўйни қўзилигида энлаб қўйган эдим. Ўша эн бўлиши мумкин.

— Сизнинг энлаган қўйингиз совхознинг сурувида нима қилиб юрипти ўзи? — сўради Мансуров.

— Ортиқ сўз тополмай қолди.

— Э, бу совхознинг қўйи! — деди Норбой ота. — Мен бу жониворларни ўзим катта қилганман, танийман!

— Сизнинг қўзингиз ўтмаслашиб қолган, адашаётган бўлсангиз керак, Норбой ота! — деди Ортиқ.

Аваз акасидан хайрон эди; нега Турдини ёқламоқчи бўлади?

— Холбек, терини ерга ёз, — деди Аваз, Холбек белига қистирилган терини ерга ёйди. Аваз Турдиннинг хуржунидаги нимталарни терининг устига ағдарди.

— Қараб қўйинг, — деди Аваз акасига. — Турди бу қўйни Холбекнинг сурувидан ўғирлаб сўйган. Итқирганнинг жилғасига, қорга яшириб юриб, энди, мана, уйига олиб келаётган экан.

Говур бўлиб кетди. Бир печа киши бирдан Турдини сўка бошлади.

Халойикқа Қамбар ота ҳам келиб қўшилди. Том бошидан болалар, девордан аёллар мўралаб қарар эди. Тўполон катта бўлаётганини сезган Давлатбеков ва қўнғир китель кийган семиз меҳмон ҳам келинди, халойикни ёриб ўтиб ўртага киришди.

Ортиқ энди Турдини ёқлай олмай қолди. Унинг баднафслигидан назабланиб:

– Ўғри! – деди. – Ойкўлга иснод келтирдинг!
– Ортиқ терговчига юзланди. Гап кўпайса сир
очилиши мумкин эди. Терговчи эса синашта одам.
– Бу ўғрини тезроқ олиш керак!

Турдининг онаси Хожар кампир чошиб келди-ю,
ўғлини кучоқлади:

– Болагинам, булар сени тутиб бериб, ўзлари
кутулиб кетмоқчи!

– Чучварани хом санабсиз! – деди Турди
Ортиққа. Сўнг директорга юзланди: – Менинг
сурувимда Қамбаровнинг ўн саккизта яширикча
қўйи бор. Биттасини айиқ ўлдириб кетганда ўрнига
буни олган! Шанба куни келтириб бер деган!

Халойиқ гувиллай бошлади.

– Муттаҳам! – деб Ортиқ Турдига хезланди.
– Ҳаммасини ўзинг қилгансан! Сирғасини ўзинг
алмаштиргансан!

– Демак, сиз буни билгансиз? – деди Мансуров.

– Ҳе, булар балони билади, ҳаммаси бир
харомтомоқ! – кичқирди Норбой ота.

– Бу ёкда қўй учтадан ошса тортиб олади,
ўзлари ўнталаб яшириб боқади!

Оркадан кимдир ўзини қоронғига олиб кичқирди:

– Турдининг сурувида Давлатбековнинг ҳам
яширикча қўйлари бордир. Текширилсин!

Давлатбеков бир чўчиб тушди, мўйлови асабий
силкиниб, овоз келган томонга интилди. Турдининг
ёнидан ўтар экан, унинг билагини киши билмас қисиб
қўйди. «Айтма, қутқариб оламан» деган маънони
Турди тушунди ва дадилланиб бошини кўтарди.

Давлатбеков дағдаға қилиб сўради:

– Панада туриб ифво қилаётган ким? Қани ўртага
чиқ-чи! Нима исботинг бор? Исботинг бўлмаса,
тухмат учун қамаласан! Қани, чиқ!

Давлатбеков билан олишиш осон эмас эди. Халиги гапни айтган одам қўқиб чиқмади.

Ортиқ жаҳл устида сир бериб қўйганини Давлатбековдаги усталikka қараб билди. Ховлисида ёнаётган чироқлар, радиода «даврон сурайлик» деб айланаётган пластинка ва шунча меҳнат қилиб тайёрланган зиёфат бирдан эсига тушиб, гўё чакмоқ бўлиб чакнади. У кўчада кип-яланғоч тургандай, халиги чакмоқ ёруғи уни шарманда қилиб кўрсатгандай бўлди. Бу окшомдан кутган умидлари чил-чил синди. Ортиқ титраб ва йиғламсираб, шу чакмоқни бошлаб келган Авазга чексиз бир нафрат билан тикилди:

– Сен, туғинган укам, охири мени йикитиб юзимга оёқ қўйдинг-а! Энди кўнглинг жойига тушгандир? Ота, ўғлингиз энди муродига етгандир?!

Фовур бирдан босилди. Одамлар энди Қамбар ота билан Авазга кўз тикишди.

Қамбар отанинг юзлари ўнгиб кетган. Уятдан қалқиб турган кўзларини ўрилларидан олиб қочади. Ҳамма сукут сақлайди.

– Дада, мен акамни тутиб бераман деб ўйлаган эмас эдим. – Авазнинг товуши титрарди. – Биз ўғрини сазойи қиламиз десак, бу одам ўзи қўшилиб ўтирипти.

Қамбар ота энди Авазнинг юзига қаради. Мадад излаб қаради. Ўғлига эмас, отасига ҳасрат қилган кишидай кўзлари ёшланиб гапирди:

– Мен нима дейман, болам, икковинг ҳам жигарбандимсан. – Қамбар ота Ортиққа қараб армон қилиб деди: – Мен сени тўғри йўлга сололмадим. Кучим етмади. «Укам юзимга оёқ қўйди» дейсан. Ўзинг-чи? Гап беш-олтита қўйда эмас. Мол одамни топмайди, одам молни топади. Сен шу одамларнинг

қайси ёмон кушга ярадинг? Шу қора кўзларни, шу хамқишлоқларингни, шу укашгни сен ўзингдан бездирдинг-ку... Энди мен нима қилай?..

Қамбар ота соқолига оқиб тушган кўз ёшини кўрсатмаслик учун орқага бурилди. Халойиқ унга индамай йўл берди. Қамбар ота секин тўпдан чикиб кетди.

Одамлар яна пимадир бўлишини кутиб жим туришар, фақат девор тагида Норбой ота ушлаб турган отлар депсинар эди.

— Сиз Аваздан нолийсиз, — деди Холбек Ортиққа ачиниб кўз ташларкан, — ҳамтовоқларингиз сизни нима кўйга солганини билмайсиз!

— Қайси ҳамтовоқларим?

— Директор борган куни Турдилар элликдан ортиқ қўйни ажратиб бошқа сурувга яширган эди. Шунинг ўн саккизгаси сизники бўлса, қолганлари ўртоқ Давлатбековники эмасмикин?

— Ёлгон! — деди Турди ва Давлатбековга эгасига содик итдек бир қараб олди: — Ўнта қўй ҳам сенинг кўзингга элликта бўлиб кўринади! Отангга тортгансан!

— Муттаҳам! — деб Холбек Турдига ташланди. Давлатбеков уни қўлидан тутиб қолди ва:

— Сен ўзинг нега мени ифво қилиб юрибсан? — деди.

— Ифвоми, чинми, текшириб кўрса билинади, — деди Аваз Мансуровга. Сўнг отининг тизгинини Норбой отанинг қўлидан олди-да, узангига оёқ қўйди. Мансуров уни тўхтатмोकчи эди, юзидаги тундликни кўриб индамади.

Давлатбековнинг юрагида талваса, Итқиргандаги Эшмурот акани ва ўша сурувдаги қўйларни қандай қутқаришни ўйлайди. Кечаси кимни юборса экан?

Ортиқ тамом бўлди... йўқ, Ортиқ бориб, ўзининг қўйларини ҳам яширса, «Турди тухмат қилди» деб қутулиб кетиши мумкин. Давлатбеков гарангсиб турган Ортиққа тикилиб, «махкам бўл, ҳечқиси йўқ» дегандай кўз қисиб қўйди.

Аммо у ўйлаган нарса Мансуровнинг кўнглидан ҳам ўтган эди. Холбек Авазнинг кетидан тоққа жўнамоқчи бўлаётганда Мансуров уни тўхтатди:

– Сиз шошманг, Ортиқ Қамбаров бригадирликдан бўшатилди. Замонали Сайфиддинов, ҳозирча бу иш сизга юкланади. Дарҳол отланингу мана шу йигит билан бирга, – Мансуров Холбекни кўрсатди, – ўша сурувга боринг, ортиқча қўйлар кечаси у ёқ бу ёқ бўлмасин. Эрталаб ревизия чиқади.

Халойиқ хаяжон билан яна бир гувиллаб олди. Давлатбеков сесканиб кетди.

– Отангизга раҳмат, ўртоқ Мансуров, – деди Норбой ота, – Давлатбековнинг ҳам кўзини очадиганга ўхшайсиз!

Бу гапни маъқулловчи ғовур Давлатбековнинг устига совуқ сув қуйгандай бўлди. У бирдан хушёр тортди:

– Менинг кўзим очиқ, Норбой ота! – деди у ўзини дадил тутиб. Фақат овози одатдагидан заифроқ эшитилди: – Ревизияни эрталаб ўзим эрганштириб чиқаман. Текшириш ўтказилса жуда яхши, менинг тоғда яширикча қўйим йўқлигини аниқлаб беради. Ана унда бу ердаги тухматчиларнинг кўзини очиб қўйиш менга тан!

«Нимасига ишонади? – таажжуб билан ўйланди Мансуров. – Ё бирга чиқиб ревизияни алдайман деб ўйлайдими? Кўрамиз!»

Замонали кечаси Итқирганга келиб, Эшмурот ака билан бирга ётди. Қишлоқда бўлган гапларни айтиб бериб, Эшмурот акага мумкин қадар яхши гапирган эди:

— Давлатбеков ҳам жонимга теккан, — деди кекса чўпон. — Бир эмас қирқ бешта қўй, ҳали ундан яшир, ҳали бундан яшир...

Замонали шу билан масала ҳал бўлди деб ўйлади.

Аммо тонг отиб, тушга яқин Давлатбековнинг ўзи ревизияни бошлаб келганда, Эшмурот акани унинг салобати боса бошлади.

Ревизия таркибида бошқармадан Фиёсиддинов юборган бир инспектор йигит, зоотехник қиз Сабоҳат ва Мансуровнинг ўзи бор эди.

Осмонни булут қоплаб олган, чангга ўхшаш майда ёмғир шамолда цуркалиб ёғиб турар эди. Ёз хавоси деб юпқа кийиниб чиққанлар совқотиб ёмғирпана жой қидиришарди. Кўк диагональ китель кийган Давлатбеков ёмғирни сезмагандай шошилмай қўйларни санар, ревизияга ҳаммадан ортиқ жон қуйдираётганга ўхшарди. Унга сайин Эшмурот ака Давлатбековдан ҳайикарди.

Сурувдан етмиш саккиз қўй ошиқ чикди. Булардан ўн саккизтаси Ортиқники, ўн учтаси Турди билан Эшмурот аканинг ўзиники, иккитаси қайси бир район хизматчисиники эди. Эшмурот ака бунинг ҳаммасини айтди-ю, қолган қирқ беш қўй кимникилигини айтмай туриб олди.

Давлатбеков ўзини шундай осойишта тутар ва Эшмурот акага шундай хокимона кўз ташлар эдики, бечора чол:

— Мен билмайман, — деб минғиллади. — Турди бош чўпон. Турди билади.

Турдини кечаси терговчи машинага солиб районга олиб кетган эди. «Давлатбеков мени тезда қутқариб олади», — деб хибсга унча кўрқмай тушган Турди ҳам сурувда Давлатбековнинг қўйлари борлигини яширган эди.

— Эшмурот ака, сиз нимадан мунча кўрқасиз? — деди Замонали.

— Мен саводсиз одамман... Мен...

— Шошманг, кечаси менга «Давлатбековнинг кирқ бешта қўйи бор» демаган эдингизми?

— Уйдирма гап, — Давлатбеков мумкин қадар осойишта гапирар эди: — Эшмурот ака, сиз ундай демагансиз. Бу сурувда менинг битта ҳам қўйим йўқ.

— Шу аниқ гапми? — деди Мансуров унинг кўзларига тикилиб. Давлатбеков унинг кўзларига мижжа қокмай қаради-да:

— Албатта! — деди.

«—Кўзлар ҳам алдар экан-а!» — деди Замонали ўзича...

— Нима қиламиз? — деб Мансуров Сабоҳатхонга қаради.

— Эгаси яширинган қўй — харом йўл билан орттирилган бўлади, — деди Сабоҳатхон. — Мен бу сурувни бултур кўрганимда майда-чуйда дурагай қўйлар бунчалик кўп эмас эди. Биласиз, битта катта ҳисорий қўйга бунақа майдасидан иккитасини беради...

Тилла тишли инспектор йигитни Фиёсиддинов Давлатбековга ёрдамга юборган эди. Ҳозир унинг тишлари лабида акс этиб, кинояли кулимсиради.

— Хўш, сиз ўртоқ Давлатбековни шунақа қилганлардан демоқчимисиз?

— Ҳозирча бундай дейишга исботимиз йўқ, — деди Мансуров. — Нима бўлганда ҳам, бу эгасиз қўйлар давлатнинг хақи. Тўғрими, ўртоқ Давлатбеков?

Давлатбеков елкасини қисди:

– Аниғини билмагунча бир нарса дейиш қийин. Мансуров Сабоҳатхон билан Замоналига юзланди.

– Акт ёзинглар. Эгасиз қўйларни совхозга ўтказамиз.

Қирқ беш қўйдан бирваракайига ажраб қолиш хавфи Давлатбековнинг ичини куйдириб, елкасидан тутун чиқариб юборгандай бўлди.

– Бунга бизнинг нима ҳақимиз бор? – деди у.

– Ўртоқ Мансуров, сиз директор бўлсангиз ҳам, ҳукумат учун жавоб берманг. Хусусий қўйларни давлат ихтиёрига олиш ҳукуматнинг иши.

– Демак, бу хусусий қўй эканлигини биласиз?

– Биламан, чунки сирғаси йўқ, ҳисобда йўқ. Эшмурот ака, дурустроқ эсланг, бу Шодмон билан... Раҳимбердиннинг қўйи эмасмикан?

Шодмон дегани Давлатбековга қариндош, Раҳимберди эса унинг ганидан чиқмайдиган ювош бир ишчи эди. Замонали шуни эслади, Давлатбеков қўйларни ўшаларнинг номига ўтказиб қутулиб кетмоқчи эканини сизди.

– Ўртоқ Давлатбеков, – деди. – Менинг раҳматли отам билан бирга колхоз тузиб, бойларни бадарға қилган экансизлар... Шу эсингиздами?

– Ҳа, мен бутун ёшлигимни ҳукуматга фидо қилганман. Сув келса симириб, тоғ келса кемирганман!

– Энди ҳозирги бу аҳволни ўша вақтларга бир солиштириб кўринг-а! Бойлар ҳам ортиқча қўйларини шу тоғларга қочириб яшириб юрмаганми? Ўшалар ҳам тўпписи тор келганда «бу қўйларнинг ўнтаси палончи батракники, бештаси палончи камбағалники» деб, халқнинг қанотига яширинишга уринмаганми?

– Ўртоқлар, эшитиб қўйинглар! – деди Давлатбеков Мансуров билан инспекторга. – Сиёсий шабқўрнинг гапини билиб қўйинглар, парткомда гувоҳ бўласизлар! Бой, муштумзўр яна пайдо бўлган деяпти бу!

– Пайдо бўлган эмас, сиздакаларни қўйиб берса пайдо бўлиши мумкин демокчиман!

– Мен? Мен-а?

– Ҳа, сиз! Бурноғи йили битта «Волга» билан «Победа» машинагиз бор эди. Биттасини сотишга мажбур бўлдингиз. Шахарда ҳам ҳовлингиз бор эди, бир амаллаб жиянингиз номига...

– Хусумат гап бу! Сен бола, учта тиррақи эчкингни қонунга биноан олдирган эдинг, шунинг алами ҳаммаси!

– Бу менинг эсимда йўқ эди, яхши эслатдингиз, ўртоқ Давлатбеков. Ўшанда сиз ҳақиқатан хусуматга борган эдингиз. Лекин мен ўз молимни «меники» деган эдим. Ортинини давлатга сотиб, пулини олган эдим. Ҳозир сиз қирк бешта қўйингизни «меники» деёлмайсиз. Десагиз оёғингиз осмондан келади. Шунинг учун ҳукумат текинга олса аламингизни ичингизга ютиб жим турасиз. Баттар бўлинг!

Мансуров билан Сабоҳатхон атайлаб индашмас, Замонали жуда боплаганда секин кулиб қўйишар эди. Инспектор йигит безовталаниб, ўртага гап қўшмоқчи бўлар, лекин Давлатбеков унга сўз бермас эди.

– Сен ҳукумат учун нима қилибсанки, мунча оғзингни тўлдириб гапирасан. Биз ҳукумат учун жон бериб, жон олганимизда этагингнинг орқасини тугиб юрган бола эдинг!

– Майли, сиз осмону, мен ер бўлганимда ҳам, – деди Замонали, – ҳозир шу тобда сиз мендан

кўрқасиз, шунча молим бор деб мақтанолмайсиз, тиззангиз қалтираб, бойлигингизни яширасиз!

– Меники эмас булар!

– Ҳа, ана, – деди Замонали кулиб. – Хукуматимизга минг раҳматки, харомхўрларни ҳалол одамлардан кўрқадиган қилиб қўйинг! Хусусий мулкка хирс қўйганларнинг шу хирсини «бичиб» турипти!

Мансуров Замоналига қараб «бўш келмайсан-е» дегандай қилиб кулди.

Давлатбеков ўзини босмоқчи бўлар, лекин босолмас эди.

– Сиз ёзиб олинг бу ифволарни! – дерди у инспекторга қараб. – Менга канчалик тухмат қилишларини бошқармадагилар билмайди ҳали!

– Ҳақиқатан сизни кўп одам ҳали билмайди, – деди Замонали. – Лекин...

– Бас, энди, – деб инспектор йигит Замоналига ўшқирди. – Ортиқча гапнинг кераги йўқ!

– Наҳотки шу гаплар ортиқча бўлса! – деб Замонали Мансуровга юзланди.

– Бу гап ортиқча бўлса, – деди Мансуров инспекторга, – сиз бошқа бир нарсага жавоб берингчи. Мана шу яйловларда қанча колхозлар чорвадан бой бўлган экан, қанча одамлар тоғ этагида ғалла экиб, боғ қилиб, беҳисоб даромадлар олган экан. Давлатбековга ўхшаган одамлар бошлиқ бўлгандан бери, нега шу даромадлар йўқолиб кетди? Нега бу ажойиб фойда ўрнига зарар келтирадиган бўлиб қолди?

– Бунинг сабаби кўп, – тутилиб-тутилиб гап бошлади инспектор. – Ташкилотчилик масалалари, ғоявий тарбия...

қарсак чалапти» деган эди. Бир эмас, қирқ беш қўйдан воз кечип осон иш эмас эди. Давлатбеков шунча бойликдан маҳрум бўлиб қараб турадиган одам эмаслигини Фиёсиддинов яхши билар эди. Шунинг учун қўйлар уники эмаслигига ишонди. У Воҳидовга, Воҳидов Мансуровга қўнғироқ қилди:

– Қўйларни совхозга ўтказиб олаверинг, сиздан нима кетипти? – деди. – Давлатбеков масаласига келганда... гап фақат унинг ошиқча қўйларида эмас. Умуман... гап кўп. Кейин сўзлашармиз.

44

Тоғлар лоқайд бир улуғворлик билан сукут сақлашар ва бағридаги одамларнинг яхши-ёмон ишларига тилсиз гувоҳ бўлиб туришар эди.

Холбек ҳали ҳам уйларига боришга юзи чидамай тоғда юрар эди. Бироқ энди тоғда учраган ҳамқишлоқларининг гапларида, муносабатларида ўзига нисбатан илиқ бир ўзгариш сезиб, кун сайин кўнгли кўтариларди.

Ўша кеча Аваз иккаласи Турдини бошлаб қўлга туширганлари, Давлатбековдай балохўр адабини егани, одамлар Ортиқдан қутулгани ҳамманинг оғзидан тушмас эди. Бу воқеаларни Жаннатхон эшитса, эҳтимол, Холбекка бўлган илгариги ҳурмати озми-кўпми эсига тушар.

Мана шу тахмин Холбекнинг юрагидаги соғинч ҳиссини кучайтирар, Жаннатхонни кўриш истаги кун сайин чидаб бўлмас даражага чиқиб борар эди.

Бунн Суюнбой ака ҳам сезиб юрар эканми, бугун эрталаб:

– Қишлоққа бориб бир ёзилиб кел, – деб қолди.

– Мабодо икки-уч кун келмай кетсам-чи?

– Неча кун келмасанг, кейин мен ҳам шунча кунга кетаман-да.

– Бўпти!

Холбек шу заҳоти отланди, бор пулини чўнтагига солиб, тоғдан тушиб кетди. Ойкўлни четлаб ўтиб, ўша кун районга етиб борди. Унга керакли нарсалар раймагда йўқ экан. Отиши бир танишлариникида қолдирди-да, тунги поездда Тошкентга жўнади...

Эртаси кун кечки пайт оти терга ботган Холбек Ойкўлга кириб келди.

Аёллар тўп-тўп бўлиб даладан қайтмоқда эдилар. Холбек уларнинг орасида кетаётган Жаннатхонни анча беридан таниди-да, отидан тушди.

– Жаннат! – деб чақирди.

Хотин-халаж ҳаммаси бирдан ўгирилиб қаради. Жаннатхон таниш овоздан бир сесканди, кейин чавкар отини етаклаб гуноҳкорларча ийманиб турган Холбекнинг юзи кўрди-ю, ўзи ҳам ловиллаб кизарди.

Холбек отини етаклаб кела бошлади. Жувонлардан бири Жаннатхонни туртиб:

– Бўш келма! – деб шипшиди.

Қиз-жувонлар қикирлаб кулишди-ю, Жаннатхоннинг бир ўзини йўлнинг ўртасида қолдириб кетишди.

Холбек ерга қараб турган хотинига ёндашишга журъат этилмай уч-тўрт қадам нарида тўхтади. Хуржуниши отдан олиб ерга қўйди. Ундан матога ўроғлик узун бир нарса олди. Матосини очган эди, сопи садаф билан ишланган чиройли рубоб кечки куёш нурида йилтираб кетди.

Холбек уни хотинига узатди:

– Ма...

Жаннатхон унинг илтижо билан термилган кўзларига қисқа бир بازار ташлади-да, ўпкаси тўлиб:

– Олмайман, – деди. – Энди рубобни кўлимга олмайман деганман... Сипиб бўлган ҳаммаси.

– Жаннат, ёки ол, ё рубоб билан менинг бошимга ур, бу ҳам синсину мен ҳам бу ахмоқ бошдан қутулай!

Жаннатхон унинг бир вақтлар «хиёнат қилсанг, рубобни бошингга ураман, бу ҳам синади, бошинг ҳам кетади» деганини эслади. Сўнг Холбекнинг юзига қараб ҳозирги гапни ҳам жиддий туриб айтганини сизди. Тўсатдан кулгиси келиб, лабининг бир чети кўтарилди.

Холбек буни кўриб қолди ва Жаннатхонга яқин келди. Қизишиб шивирлади:

– Мен сени яхши кўришимни энди билапман, Жаннат. Худо урсин агар, сен турганда кўзимга бошқа ҳеч ким кўринмайди.

– Эндими?

– Қандок қилай. Менга муҳаббат нималигини отам ўргатиштимми? Ойим айтиштимми? Опам ибрат кўрсатиштимми? Мен Авазларга қараб... ҳавасим келди!

Жаннатхоннинг киприкларида ёш йилтиради, кўллари рубобни Холбекнинг кўлидан олиб, садафларини секин силаб кўйди...

• • •

Исмат бобо айвонда патгилам устида ош еб, чой ичиб бўлиб, узун бир кекирди-да, доналари йирик кўнғир тасбеҳни ўгиришга тушди.

Рихси хола дам Холбеклар ўтирган уйга чой кўтариб кирар, дам ҳовлида мол-ҳолга қарар, дам ошхонада қозон-товоқ ювар ва хурсандчилигидан чарчаганини билмас эди. Жаннатхон қарашмоқчи

бўлиб чиқса, «Жон болам, бугунча эрингнинг олдида ўтир», деб уни ичкарига киргизиб юборар эди.

Бу ҳаммаси Исмат бобонинг фашини келтирар, лекин у тишини-тишига қўйиб, индамай тасбеҳини шикирлатар эди.

Холбек билан Жаннатхон худди янгидан топишган куёв-келинддай майин ва уятчан бўлиб қолган эдилар. Жаннатхоннинг мовий кўзларидан иссиқ бир меҳрнинг тафти уриб турар эди. Бунчалик бўлишни кутмаган Холбек бахт туйғусини ичига сиғдиролмас эди:

– Жаннат, ота-онанг сенга билиб шундай номни берган экан-да.

– Нимага?

– Ҳозир мен худди жаннатга киргандай бўляпман...

– Шу гапингиз учун дўзахга тушманг яна.

– Ишқилиб, дўзахга тушсам ҳам, ўз Жаннатим билан бирга тушай-да.

Айвонда Исмат бобо тасбеҳ ўгиришдан тўхтаб, асабий йўталиб қўйди. Айвонга чиқадиған эшик қия очиқ қолган, қулоғи зийрак Исмат бобо ҳамма гапни эшитган эди. Жаннатхон уялиб кетди. Холбек қовоғини солиб ўрнидан турди-да, эшикни зичлаб ёпди.

Рубоб токчада, ўзининг илгариги ўрнида турар эди. Холбек уни олиб, Жаннатхонга тутди:

– Битта чал. Мен қачондан бери овозингн ҳам соғиниб юрибман...

– Ҳозир эмас...

– Нега ахир?

Жаннатхон очиқ деразани кўрсатди:

– Отангиз борида айтолмайман... Қўрқаман...

Исмат бобо яна тасбеҳ ўгиришдан тўхтади. Унинг кўзойнаги ҳам ғазабли йилтираётганга ўхшар эди.

– Отам! – деди Холбек хасрат билан. – Менинг кўнглимда нимаики доғ бўлса, ҳаммаси отамдан ўтган экан. Тақдир менга нега шундай ота берди экан-а, Жаннат? Нега?!

Эшик шарақлаб очилди. Исмат бобо остонада туриб:

– Хой, нонтепки! – деди. – Мен сени одам қиламан деб шу кўйга тушдим, энди сен мендан ор қиладиган бўлиб қолдингми! Ўзингда орият бўлса, қаллиғингни тортиб олган ўша Авазга бориб сиғинармидинг! Сенда уят бўлса, хотинингга шунақа гаплар гапирармидинг?!

– Сиз-чи, ота? Сиз айвонда ўз ўғлинигизга айғоқчи бўлиб ўтиришдан нега уялмайсиз?

– Тилинг кесилсин, ота безори! Поччангни шарманда қилиб тутиб бериб, опангни зор йиғлатганинг оз бўлса, энди хотинингга ашула ҳам айтгир!...

– Илгари қилган айғоқчиликларингиз етмасмиди, ота?!

Исмат бобо бор овози билан бақириб, Холбекни офизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўка бошлади.

Рихси хола қўли хўллигича ошхонадан чопиб келди-ю, Исмат бобони айвонга қараб тортди:

– Бас! Бас!..

– Мен «оқ» қиламан бунақа ўғилни!

– «Оқ» қиладиган отанинг кўнгли оқ бўлади, – деди Рихси хола. – Сизнинг кўнглингиз қора! Сизнинг кўзингиз кўр эмас, виждонингиз кўр, инсофингиз кўр!

Исмат бобо энди кампирини сўкиб кетди:

– Йўқол бу уйдан манжалақи!..

– Ўзинг йўқол! – деди Рихси хола. – Кўзи ожиз деб аяган сари хаво бойлаб кетяпсан, имонсиз!

Мен сендан нима яхши кун кўрибман? Бор ўша суйган куёвингникига!

Исмат бобонинг титроқ қўлидан тасбеҳи учиб кетди-да, устун тагига тушиб, илонга ўхшаб кулча бўлиб қолди.

Исмат бобо ҳассасини дўқиллатиб, сўкина-сўкина Ортиқникига ўтиб кетди.

Холбек билан Жаннатхоннинг бояги бахтиёрлигидан асар ҳам қолмаган эди. Рихси хола уларга қараб туриб:

– Холбекжон, – деди. – Бу уйда яйраб юролмайсан. Энангнинг уйи ҳам ҳозир гурбатхона. Хотинингни тоққа олиб чиқ. Бир-икки кун ёзилиб келсин. Хулқар ўртоғи ҳам зерикиб юргандир. Олиб бор!

– Сиз-чи, ойи?

– Менинг тақдирим шу экан, болам. Мен кўрмаганга яраша энди сенлар кўринглар. Сенларнинг бахтларингни кўрсам, шу ўзи менга етади. Жаннатхон, олиб чиқ рубобингни. Тоғда чаласан. Қани, қоронғи тушмасдан жўнанглар...

Жаннатхон Холбекка бир қараб олди-да:

– Ойижон, – деди. – Бугун сиз билан қолайлик. Эртага эрталаб борсак борармиз.

Кутилмаганда Рихси холанинг кўнгли юмшади-ю, ўкириб йиғлаб юборди:

– Болаларим, бутун умрим шу эр билан ўтиб адо бўлди, болаларим!..

45

Ортиқ гилам тўшалган уйда, ойнаванд шкаф қаршисига айиқ терисини ёйиб, ўқ тешган жойларини кўздан кечирмокда эди, Суюма айиқнинг битта тирноғици беш яшар ўғлининг ёқасига прим

қилиб тикар эди. Бола бурнини чуқаламоқчи бўлиб кўлини кўтарган эди, онаси:

– Бирпас жим тур, жувонмарг! – деб жеркиди.

Ортиқ ишдан тушгандан бери кўзлари киртайиб, бурни гўё узунлашиб қолган. У Турдига кўшилиб қамалишдан жуда кўрққан эди. Йўқ, хайрият, ҳалиги таниш терговчи ёрдам берди. Кўйнинг сирғасини Турди ўзи Ортиқдан бемаслаҳат алмаштиргани бўйнига кўйилди. Ортиқ яширикча кўйларини заготовка нарҳида давлатга топширди. Бироқ халқ олдида шарманда бўлгани ва ишдан олингани ҳам унга жуда оғир жазо эди. Энди келажаги нима бўлишини билмай мунғайиб ўтирибди. Суюма унга:

– Отангиздан бирор маслаҳат чиқадими? – деди.

Қамбар ота боя келиб, ўғли билан икки соатча гаплашиб ўтирган, бу фалокатлар унинг «оқбилак» бўлиб қолганидан, Аваздай оддий ишчи бўлишга бўйни ёр бермаганидан эканини тушунтиришга ҳаракат қилган эди.

«Машина ҳайдашни биласан, ҳайдовчилик қил, трактор ҳайда, кузда буғдой экмоқчи бўлишяпти, кўрмагандай бўлиб кетасан», – деди.

Ортиқ хотинига шуни киноя билан айтиб берди.

– Вой, ўлай! – деди Суюма ҳам заҳарханда қилиб.

– Энди келиб-келиб ўша Замонали тирранчанинг кўлида тракторчи бўлиб ишлайсизми? Бундан мардикорлик яхши эмасми?

Шу гапнинг устига Исмаг бобо ҳассаси билан эшикни очиб йиғлаб кириб келди:

– Ортиқжон! Суюмахон! Энди менинг сизлардан бошқа фарзандим йўқ! Холбекни «оқ» қилдим! Она-бола мени кувди!

Ортиқ ўрнидан туриб, қайнатасини енгидан олди-да, айик терисини босгани кўймай, юқорига ўтказди.

– Шунча ғурбат озмиди, ота! – деди. – Уришиб нима қилар эдингиз?

– Қандоқ қилай, Ортиқжон, жувонмарг Холбек сенинг укангга ўхшаб одамгарчиликдан чиқиб кетяпти! Сенга тўғоноқ солган-ку, шулар эди! Энди келиб бир оғиз узр айтса ўладими! Суюма опасидан кўнгил сўраса жин урадими! Йўк, бу ҳам нукул хотинчаси билан пичир-пичир қилади, «ашула айтиб бер» дейди.

– Безбет! – вижинди Суюма. – Биз бу ерда нима ахволда ўтирибмизу, унинг кўнгли ашула тилармиш!

Исмат бобо куёви учун қанчалик куйишини Ортиқ ҳозир яна бир марта сизди. Бошқалар Ортиқни минг хил мақомга солиб ёмонлаётганда Исмат бобо уни қандай бўлса шундай суяди, ўз ўғлидан ҳам зиёд кўради. Ортиқ шуни ўйлади-ю, энди қайнатасига раҳми келди.

– Қувган бўлса қайтиб борманг, – деди. – Шу ерда тураверинг.

Исмат бобо йиғлаб ва бурнини тортиб:

– Ортиқжон, энди менинг сендан бўлак ўғлим йўк! – деди. – Ойкўлнинг сувларига тунур! Кетамиз бу ердан.

– Қаёққа?

Исмат бобо қўлига тегиб кетган айиқ терисининг бир четини пайнаслаб кўрди.

– Сирдарё бўйида менинг бир эски кадрдоним бор, – деди. – Мана шунақа нарсаларга жуда ишқибоз, – Исмат бобо айиқ терисини силаб қўйди: – Шуни совға қилиб олиб борсак... Халиги ошнам пахта пунктида ишлайди. Сени тарозибон қилиб қўйса ҳам понинг бутун-да.

– Дайробўйи қовунлари яхши бўлади, – деди Суюма оғзи сув очиб.

Ортиқ ўйланиб қолди. Бу ердаги тўполонлар ҳали-бери босилмайди. Турди қамокда, Давлатбеков нотинч. Ортиқ ҳозирча қутулгани билан кейин бирор ишқаллик чиқиб қолиши ҳеч гап эмас. Ундан кўра бу ердагиларнинг кўзидан йироқда бўлгани яхши.

У айиқ терисини тахлаб тугди-да, эртаси куни азонлаб Исмаи бобони мотоциклнинг коляскасига ўтказиб Сирдарё бўйларига йўл олди.

46

Санам хола челак кўтариб булоқдан сув олиб келаётганда энди тонг ёришган, Ойкул ҳали жимгина ухлаб ётар эди.

Ортиқнинг ғамими, тоғдаги болаларининг ўйими, қариликми — Санам хола жуда эрта турадиган бўлиб қолган эди.

Бир вақт тонг сукутини бузиб, узоқда мотоцикл патпатлади. Санам хола Ортиқни эслаб, челагини ерга қўйди, бу ёққа бурилармикин деб кутди.

Йўқ, қайнатасини коляскага солган Ортиқ нарёққа бурилиб, қишлоқдан чиқиб кетди. Ота-онаси билан хайрлашиш, улардан оқ йўл тилаш эсига ҳам келмади...

Санам хола узоқлашиб кетаётган мотоциклнинг ўзини кўрмаса ҳам, товушини танир эди. Бу товуш сўнгганда Санам холанинг қўнглида ҳам бир нарса сўнггандай бўлди. Ортиққа негадир раҳми келиб, маъюс бўлиб қолди. Сўнг челагини кўтариб, секин-аста йўлга тушди.

Чавқар от минган Холбек қаршидан чиқиб келди. Эгарининг ортига — отнинг саврисига кўрпача тўшалган. Ҳайитга отлангандай яхши кийинган Жаннатхон от билан ёнма-ён юриб келяпти. Қадам олиши жуда қувноқ.

Санам хола хайрон бўлиб тўхтади. Холбек отдан тушиб, унга елкасини бериб кўришди. Жаннатхон бир кунга тоққа Хулкар билан ёзилиб келгани кетаётганини айтди.

– Берадиган нарсангиз ё саломингиз бўлса, мана, – деди Холбек, – биз Авазларга элтиб топширамиз.

Холбек Авазларни шундай бир илиқ туйғу билан тилга олар эдики, Санам хола бирдан бу илиқликни ўз қалбида ҳам сезиб, дили равшан тортди.

Аваз билан ёвлашиб, уни хатто ўлдирадиган бўлиб юрган Холбек энди унга шунчалик эл бўлишти, Авазларга ихлос қўйиб, хотини билан ҳам шунчалик тил топишти. «Болалигида ҳам айтар эдим-а! – ўйланди Санам хола, Аваздан фахр қилиб ва ўзини ҳам мактагиси келиб. – Шу ўғлим аломат бўлади дер эдим. Билиб айтган эканман-да. Хотинини ҳам ўхшатмасдан учратмаган!»

Санам хола тўсатдан ўғли билан келинини қаттиқ соғинганини хис қилди.

– Жаннатхон, эртага қайтсанг, Хулкарни ҳам олиб қайт, – деди.

– Хўп.

Эр-хотин тоққа қараб кетишди-ю, Санам хола энди сув тўла челақларини тетик кўтариб, шахдам кадамлар билан ҳовлиларига келди. Ҳовлида ҳамма нарса илгаригидагу, фақат узун қилиб қурилган ўрмак йўқ. Санам хола патгиламини тўқиб ва тикиб бўлиб, айвонга ёйиб қўйишти.

Тўққиз хил рангда товланаётган бу ажойиб гиламни Санам хола ўғилларига атаган. Бир қанча вақт у гиламни Тошкентдаги катта ўғлини ўйлаб тўқиди. Кейин Ортиқ сал кўнглини юмшатганда, гиламни унга ҳадя қилиб, Суюма билан ярашиб олишни ҳам ўйлади. Хулкар бўёқ, жун ва пул олиб келиб бериб,

Санам холани аввалги гаплари учун уялтиргандан кейин унинг Авазларга кўнгли оғди.

Ҳозир ҳам Санам хола катта ўғлини ўйлаб, «пули кўп, сотиб олар», деди. Суюманинг эса бир эмас, иккита патгилами бор эди.

Санам хола патгиламни кўтариб, Авазларнинг бўш ётган хоналарига олиб кирди-да, шолчанинг устидан бир тўшаб кўрди. Рангдор вассали шифтга, тахмонга ёшилган сўзанага бу гилам жуда ярашиб тушди.

«Тураверсин! — деди Санам хола ичида. — Хулкар келганда буни кўриб, у ҳам мендай бир эсанкирасин, бир қасдимни олай!»

Эрта кузакда тоғ чўққиларига биринчи қор тушди. Арчалар тагидаги ўт-ўланлар тонгги қировлардан йилтираб қолди. Қўйлар қишлоқ этагидаги ангорларга қайтди.

Хулкар тоғда нордон қорақандларга ўч бўлиб юрганининг сабаби кейинроқ маълум бўлди: бошқоронғилик экан. Аваз уни уйга ойисининг олдига олиб келиб қўйди-ю, мактабни битирган йигитчалардан бирини ёрдамчи чўпон қилиб олди.

Хулкар ҳозир сут фермасида табелчи.

Ойкўлнинг текис томлари устида телевизор антенналари пайдо бўлган. Уларнинг биринчиси Замоналиларнинг томига қурилган эди: августнинг охирларида Замонали билан Чўлпопойнинг никоҳ тўйлари бўлганда ёру дўстлари уларга телевизор тақдим қилишган эди.

Хулкарлар ҳам ҳар кунн кеч кирди дегунча ўз уйларидаги телевизорнинг қулоғини бурашади. Санам хола «телевизор» дейишга тили келишмай:

– «Халожингирингга» қара, Хулкарой, нега мунча «лип-лип» қилиб қолди? – дейди.

Одамларни қизиқтириб орқасидан эргаштириб кетадиган «халожингир» деган нарсани Санам хола эски эртақларда эшитган эди. Экран унга худди шу эртақни эслатади.

Балет чиқиб қолса, Санам хола «Вой, ўлмасам!» деб кочиб чиқиб кетади. Лекин баъзи киноларни боладай қизиқиб кўради.

Тошкентлик ўқувчилар ёки олимлар телевизорга чиқиб қолишса ёки бирор йиғилиш трансляция қилинса, Санам хола экрандан катта ўғлини, Тошкентдаги неварасини ва келинини қидира бошлайди. Кўзи яхни ўтмагани учун:

– Ие, ана, қара, қара! – дейди Хулкарга. – Ана у соч қўйган йигит Акмалми?

– Йўқ, ойижон, бошқа одам.

Телевизорда кофта кийган шаҳарлик жувон кўриниб қолса, Санам хола яна:

– Вой, Аваз, келинойинг шекилли, дурустрок қара, – дейди.

Бу ҳам бошқа аёл бўлиб чиқади. Телевизорда кўринган ўқувчилар орасида ҳам тошкентлик неvara учрамайди. Санам хола унга сайин хафа бўлади, баъзан ҳатто:

– Ўчиринглар-е! – дейишгача бориб етади.

– Қизиқ экансиз, ойи, – дейди Аваз. – Тошкентда ким кўп, соч қўйган одам кўп. Ҳаммасини чиқараверса, телевизорга одам сигади. Бу ўзи қутичадай нарса.

– Оббо, – деб лабини буради Санам хола, – шу чидаётганлардан Акмал акангнинг қаери кам? Ўғли ҳам аълочи. Хотини ҳам катта ишда ишлайди. Бир ойдан бери учовидан бирортасини кўрсатармикин

деб кўзим тўрт бўлиб қарайман. Хечки кўрсатса!
Ўчиринглар-е, овози қулоғимни тешиб юборди!

Санам хола телевизордан астойдил гина қилар,
Аваз билан Хулкар гўё буни «тушунмай», бир-
бирига қараб куларди.

47

Аваз энди уйдан хотиржам эди-ю, лекин Ортиқ
акаси эсига тушганда кўнгли ғаш бўлар эди.
Қамбар ота ҳам, Аваз ҳам уни қишлоқда олиб
қолишолмади. Ортиқ бола-чақасини ва қайнатасини
олиб дарё бўйига кўчиб кетди.

Ўз ўрнида қолган Давлатбеков ҳозир мураса
йўлига ўтиб олган. Замоналига ҳам, Авазга ҳам
мумкин қадар яхши муомала қилади. Токқа келиб
кетган журналист йигит Аваз билан Хулкар тўғрисида
дурустгина очерк ёзган, икковининг расмини ҳам
бостириб чиқарган экан. Ўша газетани Давлатбеков
ўзи Ойкўлга олиб келиб ҳаммага кўрсатди. Аваз
совхоз марказига тушганда баъзан нотаниш одамлар
ҳам уни бир-бирига кўрсатиб, қизиқиб қарашганини
сезади. Бундан гоҳ ўнғайсизланади, гоҳ юраги
фахрга тўлиб, оёғи ердан бир газ кўтарилиб
кетаётгандай бўлади.

Замонали бир кун шуни сезиб:

– Сен Давлатбековга хушёр бўл, Аваз, бу одам
бизга ҳам мослашишга ҳаракат қиляпти, – деди.

– Нима бўлганда ҳам, эгилган бошни қилич
кесмайди.

– Тўғри-ку, лекин бу одам эгилганда ҳам
печакдай бировга ўралиб эгилади.

– Печак ўзидан баландроқ нарсага ўралади-ку,
мен далада юрган бир чўпон бўлсам, Давлатбеков

менинг нимага мослашади?» деб, Аваз ўзича хайрон бўлар эди.

Бугун у қўйларини қишлоқ этагидаги текисликда ёйиб юрган эди, яна Давлатбеков отини йўрғалатиб келиб қолди.

— Суюнчи бер, совхоз бўйича биринчиликни олдинг! — деб қувониб гап бошлади. — Саккиз-тўққиз ойлик қўзиларнинг вазни ҳеч қайси сурувда сеникичалик баланд эмас. Роса семиртирган экансанлар. Дирекция ҳам шунга яраша устама мукофот белгилади. Ишинг «беш!». Келаси ҳафта район чорвадорларининг кенгаши бўлади. Шунда чикиб тажрибангни гапириб берасан. Мансуров тайинлаб юборди.

Бу гаплар Авазнинг кўнглидаги ғурур, фахр туйғуларини ошириб-тоширар, айни вақтда, Давлатбеков уни юмшоқ бир нарса билан ўраб-чирмаб олаётгандай, кўнглини безовта қилар эди.

— Мен ҳали кенгашга тушадиган иш қилганим йўқ, Усмон ака. Қўйинг, хотиржамроқ юрай.

— Хотиржам юрмай, нима, бирон нарсадан хавотиринг борми?

— Газетада бир марта чиқдик, бўлди-да.

— Э, у газетада чиққанинг ҳали боши-боши. Областдаги мухбирлар «Тошкентлик журналист илиб кетишти, биз беҳабар қолибмиз» деб бугун менинг олдимга келишди. Сени мақтаб яна бир дунё факт бердим. Кенгашгача босилиб чикса керак.

Аваз бундан қувониш ўрнига алланечук тап-вишланар эди:

— Очиғини айтсам, кейинги пайтда мени бунча кўтар-кўтар қилаётганингизга... тушунолмай хайронман.

Давлатбеков унинг кўнглидан ўтган нарсани сезди.

— Мен ҳам очигини айта қолай, — деди. — Рост, мен сени илгари суймас эдим. Лекин Турдига ишониб ёмон панд едим. Аҳмоқ, ўғри, қилминига яраша қамалиб, жазосини тортиб ёгипти. Сен... асфальтни тешиб чиққан гиёхларни кўрганмисан? Ўсаётган одам ҳам шундай бўларкан. Мен асфальт бўлиб йўлигини тўсганимда ҳам, сен бир жойимдан тешиб чиқасан. Ундан кўра ўзим сенга ён босганим яхши эмасми? Сен машхур бўлсанг, кишлоғининг юзи ёруғ бўлади, совхозимизнинг номи чиқади. Бунинг нимаси ёмон?

Аваз очикчасига айтилган бу гапларга эътироз қилолмай қолди. Давлатбеков унга кенгашда сўзлайдиган нутқини пишитиб олишда ёрдам берадиган, у йўғида сурувга қарашиб туриш учун Норбой отани юборадиган бўлиб кетди.

* * *

Ялгираган паркет полга нағалли этик пошналари шақ-шук этиб урилади. Нақшинкор фойе юзлари яйтов офтобида қорайиб пишган чорвадорлар билан тўлиб бораётибди. Катта кенгликларда ўзларини қўйиб бериб гаплашишга ўрганган чўпонлар бу ерда ҳам баланд овоз билан сўйлашишади, қах-қах уриб кулишади.

Саҳнага ўтиладиган йўлканинг эшиги олдида район раҳбарлари давра тортиб туришини. Уларнинг орасида Давлатбеков ҳам бор. Аваз бир тўп таниш чўпонлар билан улардан бериюкда турган эди, Давлатбеков уни имлаб чақириб қолди.

Аваз нағалли этиги паркетда тойиб кетишидан кўркқандай эҳтиёт билан юриб уларга яқинлашди. Давлатбеков катталарнинг ҳар бирига алоҳида ҳурмат билан мурожаат қилиб:

– Қобилжон ака, ўртоқ Воҳидов, рекордчи чўпонимиз мана шу, – деб Авазни танитди.

Авазнинг кўнглида кишини ҳовлиқтирадиган бир гурур қўзғалди, у ўзини осмонда юргандай ҳис қилди. Фиёсиддинов унинг қизарган юзига ва забардаст гавдасига қараб, буйруқ оҳангида деди:

– Энди бу ёғини ҳам пухта қилинг, йигит. Мажбуриятни каттароқ олаверинг, ёрдам берамиз.

– Раҳмат.

Абдуманноп Воҳидов Авазга мулойимлик билан маслаҳат берди:

– Биздан қандай талабларингиз бўлса, буни ҳам айтишингиз мумкин.

– Хўп.

Воҳидовнинг сўзлари ҳам, гап оҳанги ҳам Фиёсиддиновнинг гагини келтирди шекилли, юзини нариги томонга бурди.

– Қани, юр, – деб шишиди Давлатбеков Авазга.
– Нутқингни сал шишитиб ол.

Улар клубнинг бўйроқ бир хонасига кирар эканлар, Аваз ичиб яхши кайф қилган одамдай, атрофдаги ҳамма нарсага ёқимли бир ҳовур орқали қарар эди. Давлатбеков унга гап уқтира бошлади:

– «Бизнинг бешинчи бўлим чорвадорлари» деб бошлайсан. Ғамхўрлик катта бўлаётганини айтасан.

Аваз унинг нуқул ўз бўлимини олдинга чиқармоқчи бўлаётганини сизди. Аммо бу ҳозир унга Давлатбековдаги беозор бир заифлик бўлиб кўринди. «Заиф одам менга суянса, нега итариб ташлашим керак?» деб ўйлади-да, кулиб:

– Маъқул, – деди.

– Иложи бўлса қишлоғингга бу йил электр олиб борганимизни, сенга синтетик ўтов берганимизни ҳам айт. Охирида мажбурият оласан: келаси тўлда ҳар юз совлиқдан бир юзу қирқгадан қўзи...

Аваз энди сал сергакланди:

– Шошманг. Хисор совлиқларидан мен бунча кўзи ололмайман. Қоракўл кўйлари бўлса бошқа гап эди.

– Гиёсиддинов «ёрдам берамиз» деди. Сен «хўп» деявер. Оласан.

– Ололмасам-чи?

– Ололмасанг ҳам шу гап ҳозир керак. Бошқалар ибрат олиб эргашади.

– Хўп, буни яна ўйлаб кўраман, – деди Аваз.

У ҳозир Давлатбеков билан баҳслашиб ўтиришни истамас, умуман, бу одамнинг олдидан тезроқ нари кетгиси келар эди.

У фойега қайтиб чиқиб одамлар орасидан Замоналини қидирди. Унинг эшикдан залга кириб кетганини кўриб, Аваз кетидан бораётган эди, бугунги газетани очиб кўраётган таниш чўпонлар учраб қолишди.

– Э, Қамбаров, «эрийдиган» бўлипсан-ку! – деб унинг вилоят газетасида илғор чорвадорлар каторида чиққан суратини кўрсатишди.

Сурат тагига «Аваз Қамбаров ҳар юз совлиқдан бир юз ўттизтадан кўзи олган, кўзиларнинг тирик вазнини эллик беш килогача етказган» деб ёзилган эди.

Чўпонлардан бири буни Авазга ўқиб берди.

Яна бири:

– Шу ростми? – деб ишонқирамай сўради.

Аваз газетани ўзи ўқиб кўрди-ю, юраги «шиғ» этиб кетди.

Давлатбеков унинг ҳар юз кўзисига ўнтадан кўшган, уларнинг вазнини ҳам ошириб кўрсатган, мухбир шуни ёзиб чиққан эди.

Боя Давлатбеков айтган «рекордчи чўпон» деган сўзлар энди Авазга «ёлғончи чўпон» дегандай

эшитилиб кетди. У газетани кўтарганча тез орқасига қайтди. Киришга қўнғироқ чалинаётганда Давлатбековни эшикнинг олдидан топди. Бор-будини олдирган одамдай қути ўчиб:

– Сиз мени нима қилиб қўйдингиз? – деди.

Давлатбеков сурат тагидаги рақамларни ўқиб совуққонлик билан кулимсиради:

– Хечқиси йўқ. Мухбирлар доим бир оз ошириб кўрсатишни яхши кўради.

– Тошкентдан келгани ҳаммасини тўғри ёзган эди. Бунга сиз...

– Э, сен мунча ташвиш тортма! Хеч ким билмайди. Ўзинг билдириб қўймасанг бўлди.

– Эртага бориб санаб кўришса-чи?

– Тўғрилаймиз. Менга ишонавер... Қани, юр, ҳамма кириб бўлди. Юр...

Давлатбеков уни билагидан олди. Аваз билагини бўшатиб олиб бошқа эшикка қараб кетди.

Зал нурга чўмган. Президиум столида гуллар. Орқада байроқлар. Ҳамма ёқ тантанали тусда. Боягина ўзидан-ўзи фахрланиб, осмонда учиб юрган Аваз энди ер ёрилса киргудек бўлади, танишларидан ўзини олиб қочади.

– Аваз! Бу ёққа...

Аваз ўгирилиб Замоналини кўрди, унга дардини айтиши мумкинлигини ўйлаб хиёл енгил тортди, Замоналининг ёнидаги бўш ўринга бориб ўтирар экан, газетани кўрсатиб:

– Ўқидингми? – деди.

Ҳали президиумга одам чиқмаган, залда ғала-ғовур. Аваз шу ғовурда воқеани секин айтиб берган эди, Замоналининг ҳам кайфи учиб кетди.

– Жуда чатоқ бўлипти-ку! Бу ҳали қишлоққа етиб борса...

– Шарманда бўлдинг деявер! Юз йигирматадан кўзи олган одам Норбой ота-ю, Давлатбеков унинг хизматини менга бериб, яна ўнтадан ошириб кўрсатипти.

Президиумга рахбарлар чиққач, залда ғовур босилди. Фиёсиддинов қисқача нутқ сўзлаб, кенгашни очди, сўнг президиум сайлашга киришилди.

Аваз ўзи билан ўзи бўлиб ўтирар, қулоғига ҳеч нарса кирмас эди. Фақат президиумга сайланганлар каторида «Палон совхоз, палон бўлимнинг рекордчи чўпони Аваз Қамбаров» дейилганда сесканиб кетди. Бу қийноқлар оздай, энди у президиумга чиқиб фахрий ўринда сазойи бўлиб ўтирадими?

Сайланганлар юқорига таклиф қилинганда Аваз залдан чиқиб кетмоқчи бўлди.

– Қаёққа? – деб Замонали унинг кетидан турди.

– Қишлоққа.

– Қочиб кетасанми?... Бағтар бўлади! Ундан кўра сўз беришса чиқиб гапир. Айб сенда эмас-ку!

Атрофдан одамлар икковига хайрон бўлиб қараётганини Аваз энди сизди. Замоналининг «Айб сенда эмас-ку» деган гапида қандайдир умид учқунлагандай бўлди. У президиумга чиқиб, кейинги ўринлардан бирига, панароқ жойга ўтирди.

Мансуров ҳам президиумда ўтирган экан, Авазга ўгирилиб:

– Ҳа, ўртоқ чўпон, сурат чиқишти-ку, нега мунча машқингиз паст? – деди секин.

Ҳазиломуз гапиришига қараганда суратнинг тагидаги рақамларни ҳали ўқимаган.

Аваз унга гапнинг учини чиқармоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, кенгашга раислик қилаётган Фиёсиддинов орқага қараб, ўқрайиб, «сўзлашилмасин» дегандай қилди.

Кенгап катта бир салобат билан ўтмоқда эди. Нутқларда тилга олинган масалалар жуда улкан туюлар, бунинг таъсирида Авазга ўзининг хозирги ҳолати янада аянчли кўринар эди.

Бунинг устига нотиклардан бири «палон бўлимнинг машҳур чўпони Аваз Қамбаров палондай ютуқларга эришипти, биз ибрат олишимиз керак» деб, ҳалиги рақамларни айтиб қолди-ю!.. Авазни совуқ тер босди.

Олдинги қаторлардан бирида ўтирган Давлатбеков эса ўз бўлимининг мақталганидан юзи яшнаб, кўзлари қувонч билан ялтирарди. Аваз унинг савлат тўкиб ўтирганини кўриб, «ҳечқиси йўқ, тўғрилаймиз» деганини эслади. Семиз кўзиларни соттириб, бирига иккита ориғини олдириб тўғрилатадими? Бошқа йўли йўқ! «Турдидан панд едим, энди сенга ён босаман» дегани, «Турдининг ўрнига сени ҳамтовоқ қилиб оламан» дегани экан-да. Бунинг кўлига тушган одам соғ чиқмайди. Ортиқ акасини ҳам ёмом йўлга бошлаганларнинг бири шу эмасми? Аваз унинг мақтовига учиб бу ёғини дуруст ўйламаган экан-да! Энди унга ҳамтовоқ бўлса, Давлатбеков истаган пайтда қўй сўйиб бериши керак бўлади. Қовундай сўйиладиган қўйларнинг ўрнини тўлдириш учун яна харом йўл кидиради...

Авазнинг бояги паришон туйғулари энди бир жойга тўпланиб, Давлатбековга қарши нафрат қўзғай бошлади. Бу нафрат унга куч ва дадиллик берар эди...

Бир вақт раислик қилувчи унга сўз берди. Мухташам залда Авазга ўзининг исми алланечук жуда беўхшов эшитилди. Ўрнидан тураётганда кўнглида қандайдир қўрқув пайдо бўлди. Нотекис

қадамлар билан минбарга томон борар экан, бири кизиқиб, бири ниманидир кутиб, хайрихоҳлик билан қараб турган кўзларни кўрди. Замоналининг «сенда айб йўқ-ку!» деган сўзлари эсига тушди. Назарида уни йўқ қиладиган ҳам, бор қиладиган ҳам мана шу кўпчилик эди...

Ҳалиги газета ҳали ҳам букланган ҳолича қўлида турганини Аваз минбарга чиққанда сизди. Намсиз лабларини тили билан ялаб ўзини босинга тиришиб:

— Ўртоқлар, — деди, — чўпоннинг меҳнатини шунчалик азизлаб, бизга ғамхўрлик қиладиган кишиларга раҳмат... Мен... менга «ўз тажрибангдан гапир» дейишди. Бу ерда биздан тажрибалироқ, биздан хизмати зўрроқ чўпонлар чорва илмини яхши тушунтириб берди. Мен шуларнинг гапига қўшиламан, ҳамма биладиган нарсаларни айтиб ўтирмайман... Кўп одам билмайдиган, ҳозир мени тегирмон тошидай эзётган бир нарсани ўртага ташламоқчиман...

Зал жимжит бўлиб қолди. Фақат Давлатбеков безовта бир қимирлаб олди. Президиумдагилар ҳам бошларини минбар томон буришди. Мансуров хайрон. Воҳидов кизиққан. Фиёсиддинов сергакланган. Аваз қўлидаги газетани титроқ қўллари билан яна бир буклади. «Балога қоласан!» деди ички бир овоз. Аваз ўзига ўзи далда бериб ичида: «Сендан олса чўпонлик таёғини олади-да, нимадан мунча кўркасан!» деди. Сўнг бор гапни айтиб берди. Давлатбеков газетани адаштириб, Авазни кўзбўямачилик билан рекордчи чўпонга айлантирганини эшитган одамлар бирдан ғовур қилишди, зал силкиниб кетгандай бўлди. Кулги товушлари эшитилди. Давлатбеков сакраб ўрнидан турди-ю, Фиёсиддиновга қараб:

— Хусумат бор бу гапда, мухбирнинг хатосини менга тўнкаяпти! — деди.

Кенгашларда мана шунақа фавқулдда тўқнашувлар бўлишини жуда ёмон кўрадиган Фиёсиддинов «лов» этиб қизарди. Авазга қаҳр билан тикилиб:

— Сизга минбар шунақа гаплар учун берилганмиди? — деди. — Мақсадингиз нима ўзи?

— Мақсадимни ҳозир айтаман. Шу кенгаш яхши чорвадорларнинг ишларини юзага чиқариб, бошқаларга намуна қилиб кўрсатиш учун бўляптими? Биз сидқидилдан ишлаб ҳар юз совлиқнинг юз йигирмадан қўзисини шунчалик семиртириб берганимиз ҳам осон иш эмас. Мана, чўпонлар ўтиришти, айтсин, агар ҳамма сурувлар шундай бўлса, бизнинг совхозимиз энг илғор совхоз бўлар эди.

Мансуров президиумдан минбар томонга бўй чўзиб:

— Тўғри! — деди.

Залдан ҳам маъқулловчи товушлар эшитилди. Аваз дадилланди.

— Энди шу яхши натижанинг ёнига яна ўнтадан йўқ қўзини қўшиб кўрсатиб, мени ёлғончи қилиш нима керак эди? Мен бу ёлғон билан кимга ибрат бўла оламан? Битта-иккита одамни алдаган билан элни алдаб бўладими? Одамлар ҳамма нарсани билади! Шунини ўртоқ Давлатбековга айтсам, «тўғрилаймиз» дейди. Буни тўғрилаш учун мен эгри бўлишим керак, одамлар алданиши керак, давлат зарар кўриши керак. Мен тушунолмай қолдим: бу ҳаммаси нима учун қилинади? Давлатбековга ўхшаган одамларнинг яхши кўриниши-ю, мартабаси ортиши учуми?

Сўнгги гап Фиёсиддиновга ҳам тегиб кетди. Унинг чаккасидаги яра изи қорайиб, кўзлари қисилди. У Авазга ўшқирди:

– Бас! Давлатбековдан ўч олмоқчи бўлсангиз бошқа жойда олинг! Кенгашни бузманг! Тушинг минбардан!

Залдан Замоналининг хитоби эшитилди:

– Нега тушади?! Гапирсин!

Кўпчилик ҳам шуни истар эди.

Фиёсиддиновнинг ёнида ўтирган Абдуманнон Воҳидов Авазга юзланиб:

– Давом этинг, – деди. – Биз кенгашни парад қилиб ўтказмоқчи эмасмиз. Танқид ҳам керак.

Фиёсиддинов залнинг авзойини кўриб индай олмади. Аваз энди унга қараб ётиги билан гапирди:

– Ўртоқ Фиёсиддинов, сиз катта одамсиз, райоимизга кўп меҳнатингиз синггану, лекин нуқул Давлатбековни қўллаб-қувватлашингиз кишини хайрон қолдиради. Мен шу одам тўғрисидаги рост гапни айтсам нега қасд олиш бўлиб кўринади? Одамлар қасд олгиси келганда ростини айтиб, бошқа вақтларда бир-бирининг айбини яшириб юрса... оқибати нима бўлади? Ахир бу Давлатбеков нимага қўл урса сирти ялтироқ, ичи қалтироқ бўлиб чиқади. «Маданият» десангиз хўжакўрсинга маъруза ўтказади. Қанча ҳаракатлар билан қишлоққа электр олиб борилса, шунга ҳам «мендан кетгунча, эгасига етгунча» деб қарайди. «Чўпоннинг яхши ишини юзага чиқар» дейилса, бунга ҳам, мана, ёлғон аралаштириб ўтирипти. Ҳамма иши омонат! Ҳаммасини иши битиб, эшаги лойдан ўтишига мослайди... Нима, биз икки кунлик омонат чайла қураётимизми?

– Сиз тўғри айтасиз, ўртоқ Қамбаров, – гап қўпди Воҳидов. – Биз шу улۇф бинонинг ҳар

бир виштини умрбод турадиган килиб, заррача ҳам қаллобликни яқинига йўлатмай, энг ҳалол, энг покиза қўллар билан қўйишимиз керак.

Ғиёсиддинов қовоғини солиб индамай ўтирар ва залдагиларнинг бошлари оша орқадаги киновудканинг тўрт бурчак тешикларига қарар эди.

– Ундай бўлса, – деди Аваз Воҳидовнинг сўзига жавобан, – «мажбуриятни каттароқ олинг, ёрдам берамиз» дейишган эди... Хўп, келаси тўлда мен ҳам кўзини ҳозиргидан кўпроқ олишга сўз бераман. Лекин менинг бундан ҳам катта мажбуриятим – ҳалол бўлиш, элу юртга виждон билан хизмат қилиш. Мана шу мажбуриятни бажаришда ҳам ёрдам беришларингизни сўрайман.

Аваз минбардан тушар экан, залнинг бир четидан бошланган қарсак ҳамма қаторларга ёйилди-ю, президиумга ҳам чиқди. Боя Авазни эзиб ерга киргизиб юборгудай бўлган зилу замбил нарсани қарсак чалаётган қўллар унинг елкасидан олиб ташлагандай туюлар ва ғалати бир енгиллик берар эди...

* * *

Шу кенгашдан кейин Давлатбеков совхозда узоқ ишлай олмади. Ғиёсиддинов «мухбир ҳам текширмай ёзинти» деб, айбнинг бир қисмини унга юклаб, Давлатбековни қаттиқ ҳайфсан билан олиб қолди-ю, бироқ кеч кузда райкомлар тикланиши ва Абдуманноп Воҳидов биринчи секретарликка мўлжалланаётгани маълум бўлди.

Давлатбеков бунинг дарагини эшитиб, қизиқ бир иш қилди.

«Замонали Сайфиддиновнинг парткомга ёзиб берган таклифларини мен илгари тушулмаган экан-

ман, Ойкўл билан бизнинг қишлоқни зўрлаб бирлаштирганлар ҳақиқатан хато иш қилишган экан, Бодомзор боғдорчилик совхозига қўшилсин, мен эски боғларни тиклайман» деб, бошқармага ариза кўтариб борди.

У Замоналини енголмаслигига, Воҳидов районда ишбони бўлса, аҳволи янада танглашишига ақли етиб шундай қилган эди.

Ғиёсиддинов ҳам Давлатбековни қутқариб қолишнинг шундан бошқа йўли йўқлигини сезиб, аризасини дарҳол қувватлаб чиқди.

Хаддан ортиқ улканлашиб кетган район йил охирига бориб иккига ажралди. Бу ерда Воҳидов райкомнинг биринчи секретари бўлиб қолди-ю, кўшни районга Ғиёсиддинов биринчи секретарь бўлиб кетди. Кейин Давлатбеков унинг олдида «кўз ёши» қилиб борди. Ғиёсиддиновнинг ёрдами билан ўша райондаги колхозлардан бирига ферма мудир бўлиб олди...

48

Қиш ўтиб, яна ёз келди.

Қамбар ота Ойкўлнинг булоғи устига қурган шийпон аллақачон битган. Булоқ атрофи цементланиб, соя жойига курсилар ҳам ўрнатилган, сувга келган аёллар ўтириб дам оладиган, хангомалашадиган баҳаво жой бўлган... Қишлоқнинг шўх болалари шийпоннинг силлиқ устунларига кўнгилларида бориши яшириқча ёзиб кетишга ҳам улгуришган: бир устунга кўк сиёҳ билан «Қамбар ота яшасин» деб, иккинчисига қизил калам билан «Қундуз!!!» деб ёзилган. Хитоблар сони муҳаббатнинг кучини билдирса керак...

Бўлим идораси Ойкўлга кўчиб келган ва бултур маданият уйига мўлжаллаб таъмирланган бинони эгаллаган. Бунинг эвазига Ойкўлда уч юз кишилиқ камтаргина маданият уйи қуриш учун маблағ ва материал берилган. Қурилишга қишлоқ яхши кўринадиган баландроқ бир жойни танлашиб, пойдеворини ҳам тиклаб қўйишган.

Қамбар ота ҳозир мана шу ерда ишбоши. У тушда қурилишдан қайтаётган эди, иккита тўқли билан битта кал эчкини эшагига боғлаб олган Норбой ота район томондан чиқиб келди.

Кеча кечқурун Норбой ота шу молларини бозорга хайдаб кетганини Қамбар ота кўрган эди.

— Ҳа, Норбой ака, ўтмадими? Молнинг бозори чаққон деб эшитган эдим-ку.

— Э, оёғини ерга теккизмай айтган нархингизга олиб кетяпти.

— Нега сотмадингиз бўлмаса?

— Иш! — деб Норбой ота эшагини ва унга боғланган эчки-қўйларини тўхтатди. Сўнг воқеани айтиб берди: — Мен буларни сотиб, сигир олмоқчи эдим. Ўша ерда бир таниш одам: «Сигир оламан деган одамга ҳукумат уч юз сўмдан қарз беряпти» деб қолди.

— Лекин кўп яхши бўлди-да, — деди Қамбар ота. — Бу йил ўнта қўй қилсангиз ҳам йўл берган эди. Энди яна қарз ҳам берадиган бўлишингизми?

— Э, уста, биз кўп алданиб, юрагимизни олдириб қўйган эканмизми, ё қариликми... Мен қурғур, аввал ишонмабман. Директоримиз Мансуров бор-ку. Бозор куни бўлса ҳам, идорасида ўтирган экан. «Шу ростми, қарз тўғрилаб берасизми?» деб ўшанинг олдига борибман-да. Қаранг! «Тўғрилаймиз» деди. Замоналига қўнғироқ қилиб, «керакли қоғозлари»

ёзиб беринг» деди. Шундан кейин бу жониворларни сотгим келмади-да.

— Ха, энди, ёш мол экан, сўйилиб жувонмарт бўлиб кетар эди...

— Лекин қўлдан гўшт олиб бўлмайди, нархнаво жуда кўтарилиб кетишти. Умрим бино бўлиб гўшт бунақа киммат бўлганини билмайман. Бир кило гўштга бир пуд буғдой берса-я! Уйинг куйгур Давлатбековлар беш-олти йилдан бери чорванинг баракасини учирган эди. Қусури энди чикяпти-да.

— Лекин кузга бориб нарх тушадику-я. Ҳукумат бу йил илгариги бир хатони тузатиб, шаҳарларда ҳам молга рухсат берипти.

— Колхоз-совхозларга берилган енгилликни айтмайсизми... Ишшш! Ишш-е, сабил қолгур! — деб Норбой ота сабрсизланаётган эшагини тўхтатди. — Мансуров бу йил оладиган даромадини айтаверса, овзим очилиб қолипти!

— Ишқилиб, охири бахайр бўлсин.

Норбой ота «бу йил даромад катта бўляпти» деб, Қамбар отанинг кўнглида ётган катта бир истакни кўзгаб қўйди. Шу вақтгача ота бу истакни катталарга айтишга журъат қилолмай юрар эди. Энди Норбой ота билан хайрлашиб, уйдан қовозга ўровлиқ бир нарсани олиб чикди-ю, бўлим бошлиғининг идорасига қараб кетди.

Бултур омбор қилиб қўйилган илгариги колхоз идорасини энди таниб бўлмайди: атрофига гуллар экилиб, ҳамма ёғи оқланган. Очiq деразалардан бирининг олдида бухгалтер чўт қокиб ўтирипти. Иккинчисидан телефонда гаплашаётган Замоналининг товуши эшитилади:

— Ветврач аниқлабдими? Бизда йўқ эди-ку... Оббо!.. Мансуров-а?.. Қачон?.. Бўпти, мен ҳозир чиқиб бораман...

Қамбар ота стол ёнида жим ўтириб, унинг телефондан бўшабини кутар эди.

Замонали гўшакни жойига қўйиб, терлаб кетган бўйинларини рўмолчаси билан артди. У этик кийган, ўтган йилдагига нисбатан анча тўлишган, офтобда кўп юриб, бўйинларигача қорайиб кетган. Телефонда эшитган гапи уни ташвишга солиб қўйди чамаси, Қамбар отага паришон бир назар ташлаб:

– Хўш, ота, келинг, – деди.

– Шуниси бир очиб кўр, Замонали ўғлим, – деб Қамбар ота қўлидагини унга узатди.

Қоғозга Самарқанд кошинларидан икки донаси ўралган эди. Бири Шохизинда гумбазидагидек тиник тўқ мовий рангда-ю, бири Регистон деворларидаги кошинлардек нонормон тусда. Иккови ҳам яп-янги. Замонали беихтиёр орқаларини ўтириб кўрди: сополга ўхшайди. Оғирлиги шоколад плиткасидай бор.

Қамбар ота бу йил қишда Тошкентдаги катта ўғлининг машинасида Самарқандга борган, қадимий кошинларнинг сирини топиб, уларни махсус цехда ишлаб чиқараётган усталар билан танишган эди.

– Дунё кўрган яхши экану, – деб гап бошлади Қамбар ота, – дунё ўзи келиб кўраётган жойларимизни билиб қўйиш ҳам керак экан-да. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, Замонали ўғлим, беш юз йилдан бери оҳори тўкилмаган кошинларни кўриб ҳангу манг бўлиб қолдим. «Маданият деганинг мана шунақа минг йиллик бўлса-да» дедим. Арзимаган шайхлар ўзларининг мақбарасига шундай умри узок кошинлар ишлатганда, биз Ойкўлдай қишлоқнинг маданият уйига ишлатмасак... қандоқ бўлади?

– Буни топиш қийиндир-да, ота.

– Э, мен ўзим топаман... Пул бўлса, Акмалжон ёрдам беради. Уч-тўрт юз донасини сотиб олсану

маданият уйининг пештокига ишлатсак. Кейин ёшлар тугул, кексалар ҳам «Жуда ҳалолу покиза жой бўлипти» деб ҳавас қилиб, келаверади!

— Тўғри-ю, лекин бу кошиннинг бўёғига олтин қўшиб ишланади деб эшитган эдим. Жуда қиммат бўлса керак.

— Қимматлигига қиммат. Яна ўн минг сўмни аччиқ тишлаймиз...

— Йўқ, бунга Мансуров кўнмайди. Бутун қурилишга зўрға ўттиз минг берди.

— Бир амаллаб кўндирайлик-да энди, Замонали ўғлим! Мана, ахир, харид нархлари ошиб, бу йил совхоз неча юз минг қўшимча даромад қилармиш.

Бу гап Замоналига боя телефонда айтишган совуқ хабарни эслатди.

— Отаҳон, ксйинчалик яна ўйлашармиз. Ҳозир Мансуровнинг кўнглига бу гап сифмаса керак.

— Нега?.. Тинчликми ўзи?

— Ёз оғир келганини биласиз. Қурғоқчилик... Бизга-ку, тоғ тўсиб қолган булутларнинг ёмғири иш бериб, буғдойдан дуруст ҳосил оляимиз, лекин пастдаги бўлимларнинг экини ўримга келмай, мол қўйиб юборишди. Ўт кам, сув танқис.

— Илон йили жуда қуруқ келади-да, ўғлим. Ёз ҳам бу йил ёниб ўтяпти.

— Ким билади, шу қуруқлиғу иссиқлик ҳам сабаб бўлдимиз, молларга ёмон бир касал юқяпти. Қўшни районнинг чорваси карантин эди. Энди бизнинг совхоз ҳам карантинга тушадиганга ўхшайди. Мол доктори тоғда юрганмиш, мен ҳозир етиб боришим керак...

— Хўп, хўп, ўғлим, ундай бўлса, ҳозир мавриди эмас...

Замонали отланиб тоққа чиқиб кетди.

Бултур шу пайтларда Девдаранинг суви одамни оқизадиган даражада катта эди. Қишда тоққа қор жуда кам тушгани учун ҳозир шу сувнинг ярми ҳам йўқ. Лекин июнь-июль ойларида бу ерларга озгина-озгина бўлса ҳам ёмғир ёғиб турдию, ўт анча дуруст бўлди.

Ойкўлнинг бултурги икки суруви устига бу йил яна олти сурув қўй қўшилган. Аваз ҳозир шуларнинг ҳаммасига жавобгар. Бон чўпон. У ўша жийрон қашқа отда сурувдан-сурувга ўтади. Гоҳо бирор чўпон бетоб бўлиб ёки жавоб сўраб кетса, Аваз унинг ўрнига қўй боқиб туради. Қишда тўл яхши олинган, ҳозир ҳамма сурувларда ҳам совлиқлардан қўзилар кўп эди. Бунинг устига кутилмаганда бир сурувдан устма-уст иккита қўй касалланиб ўлди. Аваз ветврачини чақирган эди, қўйларнинг ўлигини кўриб:

— Ёндириб, кўмиб ташланглар, — деди.

Қўшни районнинг бир-иккита суруви «районнинг чегарасидан ўтманглар» деган огоҳлантиришларга қарамай, Ойкўлнинг ўти бўлиқ яйловларида уч-тўрт марта яширинча боқилган экан. Уларда тарқалган юқумли касаллик хашакданми, сувданми, Ойкўлнинг шу сурувига ҳам юқинти.

Аваз билан ветврач бу сурувни дарҳол бошқа сурувлардан узоққа, тоғнинг холироқ жойига ҳайдатди. Отда етиб келган Замонали ҳам уларга қўшилиб, соғ сурувларни қаерда боқиб, қаерда боқмаслиқни чўпонларга айтиб чиқинди. Кейин ветврач қўй-қўзиларни эмлашга дори топиш учун районга тушиб кетди-ю, Замонали билан Аваз Кўкёнада қўй боқиб юрган Холбекнинг қўшига йўл олишди.

Сўқмоқ арчазорлар орасидан эгилиб-буралиб ўтар, юқорига кўтарилганлари сари отлар хансираб, баъзан йўталиб кўйишар, эгарда хомуш ўтирган Аваз билан Замонали кўнгилсиз нарсалар тўғрисида ўй суришар эди. Ранг-баранг бўлиб гуллаб турган тоғ ўтлари, шишадай тиник булоқ сувлари, қулф уриб ўсган ўрмон... ҳозир бу гўзалликларнинг аллақасерларида юқумли микроблар яшириниб ёгинти. Сувда оқиб келяптими? Гулга кўниб туриптими? Арчаларнинг тагида урчиаяптими? Билиб бўлмайди. Энди бу ерларнинг чорваси бир-икки ой карантин бўлади...

Аваз шу муносабат билан бошига тушадиган қийинчиликларни ўйлаган сари, касалликни Ойкўл яйловларига келтирган кўшнилardan хафа бўлар, ҳар хил маънавий иллатлар эсига тушар эди.

— Қийин экан-да, — деди Аваз. — Давлатбековга ўхшаган бир-иккита одам четлатилгани билан ёмонлик тугаб битмас экан. Худбинлик, инсофсизлик, бошқа-бошқаси микробга ўхшаб, кўзга кўринмай яхши нарсаларнинг орасига кириб оладими дейман?

— Кириб олган жойидан топиб йўқотаверамиз, Аваз. Шундан бошқа йўли йўқ.

Олдинда бултур Авазларнинг қўни турган кўтон кўринди. Унинг бир четида ўша синтетик ўтов турипти. Энди унда Холбек билан Жаннатхон истиқомат қилади. Исмат бобо улардан аразлаб Ортиқ билан дарё бўйига кетиб қолгандан кейин, Холбек онасини ҳам тоққа, шу уйга кўчириб келган. Ўзи илгари Аваз боққан совлик қўйлар сурувини олган. Ҳозир қўй-қўзилари жилға бўйлаб ёйилиб ўтлаяпти. Холбек билан Жаннатхон баландроқ жойда ўтиришпти. Арчалар орасидан келаётган Авазлар уларга кўринмас эди.

Бирдан жимжит ёналар бўйлаб ипакдай майини бир куй таралди-ю, ўрмонни ҳам ҳаракатга келтиргандай бўлди. Рубобда чалинаётган бу куйга жуда нафис, жуда жарангли бир аёл овози жўр бўлиб ашула бошлади. Аваз Жаннатхоннинг овозини таниб отининг жиловини тортди. Замонали ҳам отини тўхтатиб қулоқ солди.

Дилбар куй таъсирида нохуш ўйлар аста-секин чекиниб, тоғлар аввалгидан азизроқ ва улугворроқ кўриниб кетди.

Аваз Хулкар билан шу тоғда ўтказган бахтиёр дамларини, энди такрорланмайдиган бултурги ҳаётларини эслади. Бу хотира кўшиқ билан бирга ҳам шодлик, ҳам нурли бир маъюслик уйғотиб янграётгандай бўлди.

Куй Авазнинг ҳаёлини негадир Сунбул чўққига олиб чиқди. Шу чўққи ортидаги гўзал тоғ кўли Ойкўл унинг кўзига кўриниб кетди.

Қалин арчазорлар орасида жойлашган бу кўлни Аваз умрида фақат бир марта кўрган. Сунбул чўққидан Ойкўлга тушиб турган бир ариқ сув ҳозир Авазга Жаннатхон бўлиб куйлаётгандек туюлди.

Аваз Хулкарни Ойкўлга олиб чиқаман деган, лекин ҳали бу ниятига етмаган эди. Энди у ҳаёлида Хулкарни ва бундан икки ой аввал туғилган кизчалари Сунбулойни шу кўл бўйига бошлаб келди. Офтоб баланд кўтарилган сари арчалар кўл юзидан ўз сояларини йиғиб олишар, зилол тўлқинлар қуёш нурини ўзларига зарблаб минг карра кўпайтириб кўрсатар эди. Йўқ, бу кўлнинг тўлқинлари эмас, янграётган куйнинг тўлқинлари! Уларда жимирлаётган нур – қуёш эмас, Хулкарнинг кўзлари... Хулкар ўз қишлоқларининг ҳам Ойкўл деб аталишини эслайди-ю:

– Аваз ака, таёгингизни ташланг, Ойқўлнинг булоғидан чиқади, – деди.

– Бунинг учун таёкнинг ичига олтин яширин керак-да, Хулкар.

– Яшириб нима қиласиз, тоғнинг турган-битгани олтин-ку.

Шунинг учун бу ерда Жаннатхоннинг овози ҳам олтиндай тиниқ чиқар экан-да!

Куй бирдан тугади. Аваз воқеликка қайтди ва туш кўриб уйғонган одамдай атрофига кўз ташлади.

Замоналининг ҳам чехраси очилиб кетган. У яна Жаннатхоннинг куйини эшитишни истарди. Гўзал табиат орасига яширинган ёмон нарсалардан ҳадиксираб кетаётганда қаршисидан шундай ажойиб куй чиқиб қолишини ҳеч кутмаган эди.

Нариги ёнанинг киррасида турган чўпонлар ҳам янги ашулага мунтазир эди. Жаннатхон уларни кўрди ва уялиб Холбекка қаради. Холбек унинг овозини тоғда бир ўзи эшитаётгандай бўлар эди. Ҳозир атрофига қараб, бу мумкин эмаслигини сезди, пастда янги қурилаётган дам олиш уйига янги тераётган Мадаминжон ҳам Жаннатхоннинг кўшигини эшитиб, бу томонга қараб турарди. Бошқалар эшитмасин деса, ўзи ҳам маҳрум бўлишини ўйлаб, Холбек маъюс кулимсиради:

– Яхши от билан яхши йигит элники дейишар эди. Яхши овоз ҳам элники, чамаси-да, Жаннат.

– Лекин ҳозир мен фақат сиз учун айтяпман, – деди Жаннатхон ва янги бир куйни бошлади.

Унинг қора кўзлар ҳақидаги бу куйи тоғлардан ҳам ошиб осмонга чиқди.

Осмонда қалдирғочлар хавони ўқдай кесиб учар, тўрғайлар бир нуқта устидан қанот қоқиб гужурлашарди.

Хув нарида уч-тўртта қора қушлар шошилмай айланишарди. Аваз бу қушлардан кўзини олди-ю, жилғада юрган қўй-қўзиларга қаради. Уларнинг орасидан бултурги эгизак қўзиларни қидириб топди. Улар энди катта қўй бўлиб, ўзлари ҳам биттадан қўзи эргаштириб юришипти.

Аваз улардан кўзини олди-да, қора қушларга бир қаради, сўнг яна Холбек билан Жааннатхон томонга юзланди. Кўзларида завқ...

Замонали унинг кўнглидан ўтган нарсани сезгандай бўлди... Жааннатхоннинг куйи тондай абадий, осмондек баланд туйғулар уйғотар эди. Олдинда турган қийинчиликлар, ёзнинг оғир келиши-ю, бошқа ташвишлар ҳозир ошиб ўтиш мумкин бўлган бир доводек туюлар эди. «Шундан ўтсак, нарёғи яхши кетади», деди Аваз ўзича. Аммо орқасига қараса, ошиб ўтилган доводлар қават-қават... Олдинда ҳам қаторлашиб турган бўлса керак, лекин ҳозир унга фақат биттаси — шу ёзга тааллуқлиси қийин кўринади, холос.

Жааннатхон ҳамон тўлиб-тошиб куйлайди.

Осмоннинг бир четида қанот қоқмай айланиб юрган қора қушлар ўлжа қидириб узоқлашиб боради.

1963 — 1965.

Адабий-бадний нашр

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

ҚОРА КЎЗЛАР

Роман

Мухаррир
Фазилат МУҲАММАДИЕВА

Бадний мухаррир
Суннат МУСАМЕДОВ

Саҳифаловчи
Шерзод КУШАКОВ

Техник мухаррир
Жасур ЖУМАЕВ

Лицензия рақами: АІ № 182. 08.12.2010 да берилган.

Босишга 17.07.2018 й.да рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма табағи 12,5. Шартли босма табағи 21,0.

Гарнитура «Peterburg». Офсет қоғози.

Адади 5 000 нусха. Буюртма № 37.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Yoshlar nigohi» хусусий корхонасида тайёрланди.

Нашриёт манзили:

Тошкент, Ўқчи кўчаси, 109-уй.

«ADAD PLYUS» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Манзил: 100097, Тошкент, Бунёдкор кўчаси, 28-уй.

Телефонлар: +99890 934 36 76; +99899 473 93 08.

Пиримқул Қодиров

Қора кўзлар

ISBN 978-9943-992-37-5

9 789943 992375